

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN DİNİ / FELSEFİ
YÖNELİMLERİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

Doktora Tezi

Ayşe VURAL YILMAZ

Danışman
Prof. Dr. İbrahim TURAN

SAMSUN

2024

TEZ KABUL VE ONAYI

Ayşe VURAL YILMAZ tarafından, Prof. Dr. İbrahim TURAN danışmanlığında hazırlanan “ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN DİNİ/FELSEFİ YÖNELİMLERİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 19.08.2024 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı	Üniversitesi	
	Ana Bilim/Ana Sanat Dalı		Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN		
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☒ Kabul
	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı		☐ Ret
Üye	Prof. Dr. İbrahim TURAN		
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☒ Kabul
	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı		☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Polat ŞENDURUR		
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☒ Kabul
	Bilgisayar Ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Ana Bilim Dalı		☐ Ret
Üye	Prof. Dr. H. Yusuf ACUNER		
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☒ Kabul
	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı		☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Macid YILMAZ		
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☒ Kabul
	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı		☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Ahmet TABAK

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Doktora tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi?

Evet ☒

Hayır

08/ 08/ 2024

Ayşe VURAL YILMAZ

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN DİNİ / FELSEFİ
YÖNELİMLERİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 08/08/2024 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 11

Tek kaynak oranı : % 2 çıkmıştır.

08 / 08 / 2024

Prof. Dr. İbrahim TURAN

ÖZET

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN DİNİ/FELSEFİ YÖNELİMLERİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Ayşe VURAL YILMAZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Doktora, Ağustos/2024

Danışman: Prof. Dr. İbrahim TURAN

Bu çalışmada üniversite öğrencilerinin dini / felsefi yönelimleri din eğitimi açısından incelenmektedir. Çalışmanın amacı, üniversite öğrencilerinin teizm, agnostisizm, deizm ve ateizm başta olmak üzere çeşitli dini / felsefi yönelimlerinin oluşumunda örgün ve yaygın din eğitiminin rolünü belirlemeye çalışmaktır. Nitel bir desene sahip olan bu çalışmada veriler, sözlü mülakat yoluyla toplanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde çeşitli fakültelerde öğrenimine devam eden öğrenciler oluşturmaktadır. Çalışmaya, gönüllü otuz öğrenci katılmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiş, anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır.

Ulaşılan bulgulara göre üniversite öğrencilerinin büyük bir kısmının Tanrı inancına sahip olduğu, daha az sayıda öğrencinin Tanrının varlığına inanmadığı ve yalnızca bir öğrencinin Tanrı'nın varlığının ya da yokluğunun bilinemeyeceği görüşünü savunduğu tespit edilmiştir. Tanrı inancına sahip olan öğrenciler arasında düzenli ibadet davranışının düşük olduğu, genellikle zor durumda kaldıklarında ya da yardıma ihtiyaç duyduklarında ibadet ettikleri, yoga ve meditasyon gibi transandantal ritüellerin Tanrı inancına sahip olan bazı öğrenciler arasında da kabul gördüğü tespit edilmiştir. Dini yönelimde etkili rol oynayan kurumların en başında ailenin geldiği, bununla birlikte, Yaz Kur'an Kurslarının, DKAB derslerinin, KYK'larda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından manevi danışmanlık kapsamında açılan dini atölyelerin katılımcıların dini yönelimlerinin belirginleşmesinde olumlu rol oynadığı görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Dini Yönelim, Teizm, Deizm, Ateizm, Agnostisizm, Din Eğitimi

ABSTRACT

EXAMINING OF THE RELIGIOUS/PHILOSOPHICAL ORIENTATIONS OF UNIVERSITY STUDENTS IN TERMS OF RELIGIOUS EDUCATION

Ayşe VURAL YILMAZ

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Philosophy and Religious Studies Programme

Ph.D., August/2024

Supervisor: Prof. Dr. İbrahim TURAN

In this study, the religious/philosophical orientations of university students are analyzed in terms of religious education. The aim of the study is to determine the role of formal and non-formal religious education in emergence of various religious/philosophical orientations of university students, primarily Theism, Agnosticism, Deism and Atheism. In this study, which has a qualitative pattern, data was collected through interview. The obtained data were examined with the content analysis technique and commentated according to the interpretive tradition. The universe of the research consists of undergraduate and vocational school students who continue their education in various faculties, vocational schools and faculties at Ondokuz Mayıs University. A total of thirty students, seventeen females and thirteen males, voluntarily participated in the study. The data obtained were analyzed with the descriptive analysis technique and interpreted according to the understanding tradition.

According to the findings, the majority of university students have a belief in God, fewer students do not believe in the existence of God, and only one student holds the view that God's existence or non-existence cannot be known. It was found that regular worship behavior was low among students who had a belief in God, that they usually worshiped when they were in a difficult situation or when they needed help, and that transcendental rituals such as yoga and meditation were also accepted among some students who had belief in God. It was observed that the family was the most influential institution in religious orientation, while Summer Qur'an Courses, Religious Culture and Ethics Knowledge courses, and religious workshops organized by the Presidency of Religious Affairs in student dormitories within the scope of spiritual counseling played a positive role in the clarification of the participants' religious orientation.

Key Words: Religious Orientation, Theism, Deism, Atheism, Agnosticism, Religious Education

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Medeniyet ummanında bir katre olmasını arzu ettiğim, zamanını aşip gelecek zamanlarda da kendisine muhatap bulabilmesini ve karşısına çıktığı herkese katma değer sunmasını ümit ettiğim bu çalışmamın uzun süren hazırlık, yazım ve nihayete erme sürecinde pek çok kıymetli insanın desteği ve duası var. Her birini ismen buraya yazmam mümkün olmasa da, tüm kalbimle hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Öncelikle, yüksek lisans yıllarımdan itibaren danışmanlığımı yürüten; ilime, üretmeye olan sevgisiyle ve zaman yönetimindeki yetkinliğiyle ufkumu açan, çalışmalarıyla kendisinden ilham aldığım kıymetli hocam Prof. Dr. İbrahim TURAN'a, yardım ve desteği için minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Tez İzleme Komitesinde görev almayı kabul eden, ufuk açıcı fikirleriyle tezimin daha nitelikli bir hale gelmesine katkı sunan, tüm süreç boyunca desteklerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN'a ve Doç. Dr. Polat ŞENDURUR'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tez savunmasında jüri üyesi olarak bulunan ve kıymetli görüşleriyle çalışmama katkı sunan hocalarım Prof. Dr. H. Yusuf ACUNER ve Prof. Dr. Macid YILMAZ'a müteşekkirim.

İlgi ve merhametini üzerimden hiç esirgemeyen, çalışmam boyunca dualarıyla ve yüreklendirici konuşmalarıyla bana güç veren canım babacığım Nuri VURAL'a, bugünlerimin mimarı, doyamadan yitirdiğim biricik anneciğime, iyi ve kötü günlerimin eşlikçileri, hayatımdaki tüm eksiklikleri dolduran, varlıklarına her zaman şükrettiğim, üzerimde sonsuz emekleri olan ablalarım Fatma, Rukiye ve Emine'ye minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Bu uzun soluklu süreçte elimi ve gönlümü bir an dahi bırakmayan, farklı bakış açılarıyla çalışmama katkı sunan, yoğun çalışma tempomda yavrularımıza benim eksikliğimi hissettirmemek için olağanüstü gayret sarf eden çok kıymetli eşim Tahir YILMAZ'a ideallerime gösterdiği saygıdan ötürü tüm kalbimle teşekkür ediyorum. Hayatımdaki varlıkları ile bana en büyük mutluluğu ve desteği veren biricik kızlarım Zeynep'im ve Meryem'imden bu süreç içerisinde kendilerine ayrılması gereken vakitlerden aldığım için af diliyor ve çalışmamı kendilerine ithaf ediyorum.

Ayşe VURAL YILMAZ

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar DİZİNİ	viii
GİRİŞ	1
1. Problem Durumu.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
3. İlgili Araştırmalar.....	4
4. Araştırmanın Yöntemi	6
1. İLK YETİŞKİNLİK DÖNEMİ GELİŞİMSEL ÖZELLİKLERİ.....	15
1.1.Bilişsel Özellikler.....	15
1.2. Psikososyal Özellikler.....	16
1.3. Dini Özellikler	19
2. GÜNÜMÜZDE DİNİ-FELSEFİ YÖNELİMLER.....	23
2.1. Teizm	23
2.1.1. Teizmin Tanımı ve Tarihçesi.....	23
2.1.2. Teizmin Başlıca Kanıtları	24
2.2. Agnostisizm	28
2.2.1. Agnostisizmin Tanımı ve Tarihçesi.....	28
2.2.2. Agnostisizmin Türleri.....	30
2.3. Deizm.....	31
2.3.1. Deizmin Tanımı ve Tarihçesi	31
2.3.2. Farklı Deizm Anlayışları	33
2.3.3. Günümüzde Deizmin Durumu.....	34
2.4. Ateizm.....	36
2.4.1. Ateizmin Tanımı ve Tarihçesi	36
2.4.2. Ateizmin Türleri	38
2.4.3. Modernite ve Ateizm	40
3. BULGULAR VE YORUM	42
3.1. Araştırmaya Katılan Üniversite Öğrencilerinin Sosyo-Demografik Özellikleri.....	42
3.2. Üniversite Öğrencilerinin Dini Yönelimlerine İlişkin Bulgular	45
3.2.1. Tanrı İnancı.....	45

3.2.2. Tanrı'nın Evrendeki Rolü	61
3.2.3. İnsanın Evrendeki Rolü	66
3.2.4. Doğal Afetler	71
3.2.5. Çaresiz Kalınan Durumlarla Başa Çıkma	76
3.2.6. İbadet Algısı	80
3.2.7. İbadet-Ahlak İlişkisi	87
3.2.8. En Önemli Yol Gösterici	92
3.2.9. Din-Bilim İlişkisi	96
3.2.10. Peygamber İnancı	101
3.2.11. Kur'an-ı Kerim	104
3.2.12. Ölüm ve Ötesi	106
3.3. Elde Edilen Bulguların Din Eğitimi Açısından Analizi	109
3.3.1. Bulguların Örgün Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi	110
3.3.1.1. Zorunlu DKAB Dersi	110
3.3.1.2. Seçmeli Din Dersleri	135
3.3.2. Bulguların Yaygın Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi	151
3.3.2.1. Aile	152
3.3.2.1. Kur'an Kursları	157
3.3.2.3. Cami Eksenli Faaliyetler	170
3.3.2.4. Kitle İletişim Araçları	177
SONUÇ VE ÖNERİLER	181
KAYNAKLAR	188
EKLER	207
ÖZ GEÇMİŞ	209

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyet, Yaş ve Okul Bilgileri	10
Tablo 3.1. Katılımcıların Özelliklerine İlişkin Bazı Bilgiler	42
Tablo 3.2. Katılımcıların Özelliklerine Göre Sayı Dağılımları	44
Tablo 3.3. Üniversite Öğrencilerine Göre Tanrı Teması	46
Tablo 3.4. Tanrının Evrene Müdahalesi Teması	63
Tablo 3.5. İnsanın Evrendeki Rolü Teması	67
Tablo 3.6. Doğal Afet Teması	71
Tablo 3.7. Çaresiz Kalınan Durumlarla Başa Çıkma Teması	77
Tablo 3.8. İbadet Teması	80
Tablo 3.9. İbadet-Ahlak İlişkisi Teması	88
Tablo 3.10. En Önemli Yol Gösterici Teması	93
Tablo 3.11. Din Bilim İlişkisi Teması	97
Tablo 3.12. Peygamber Teması	101
Tablo 3.13. Kur'an-ı Kerim Teması	104
Tablo 3.14. Ölüm ve Ötesi Teması	106
Tablo 3.15. Ortaöğretim DKAB Öğretim Programı İnanç Konuları	123
Tablo 3.16. Temel Dini Bilgiler (I) Ünite Dağılımı	136
Tablo 3.17. Temel Dini Bilgiler (II) Ünite Dağılımı	138
Tablo 3.18. 2019-2023 Yılları Arasında Temel Dini Bilgiler Dersini Seçen Öğrenci Sayıları	140
Tablo 3.19. Peygamberimizin Hayatı Dersi Ünite Dağılımı	141
Tablo 3.20. 2019-2023 Yılları Arasında Peygamberimizin Hayatı Dersini Seçen Öğrenci Sayıları ..	144
Tablo 3.21. 2019-2023 Yılları Arasında Kur'an-ı Kerim Dersini Seçen Öğrenci Sayıları	145
Tablo 3.22. Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası (I) Dersi Ünite Dağılımı	149
Tablo 3.23. Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası (II) Dersi Ünite Dağılımı	150

GİRİŞ

1. Problem Durumu

Değişim, insanın ve toplumun en temel gerçeğidir. Heraklitos, değişimin mutlaklığını “değişmeyen tek şey değişimin kendisidir” sözüyle dile getirmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren sanayileşme, nüfus artışı ve hızlı iletişim teknolojilerinin gelişimine paralel olarak, toplumların karşı karşıya kaldıkları sosyo kültürel, politik, ekonomik, teknolojik ve demografik değişimlerin dini hayatta farklı tezahürleri olmuştur. Dini alanda meydana gelen değişimler, sosyal yapı üzerinde etkili olduğu gibi, sosyal yapıdaki değişimler de din de birtakım yapısal değişimlere yol açmaktadır.¹ Din, her ne kadar geleneksellik ve durağanlıkla beraber anılsa da, modernliğin toplumun her kurumuna etki eden gücü karşısında yeni anlamlar kazandırılabilir hale gelmiştir.²

Modernleşme ile birlikte toplumlarda oluşan inanç boşluğu, bir anlam krizine ve anomiye yol açmakta; bu durum da bir takım mistik, büyüsel nitelikli, yeni ve sözde dini hareketleri ortaya çıkarmaktadır.³ Modernliği, insanı maddenin esiri yapmak ve buna bağlı olarak da ruhçu eğilimleri artırmakla suçlayan postmodernizm, kendisi akılcı paradigmayı eleştirerek ve eski geleneklere ilgi duyarak paranormal ve para-psişik eğilimleri ve buna bağlı olarak da yeni dini hareketleri tırmandırmakta ve böylelikle, geleneksel kültürün zayıfladığı modern toplumlarda geleneksel dindarlığın rolü azalırken, yeni dinsel ve ruhsal formlar ortaya çıkmaktadır.⁴

Dine karşı değişen tavrı anlayabilmek için toplumsal, kültürel ve teknolojik değişimleri de göz önünde bulunduran geniş bir perspektiften bakmak gerekmektedir. Köse'nin “doğuştan dijital” olarak isimlendirdiği 21.yüzyılın çocukları, önceki nesillerin aklından bile geçirmediği soruları ve sorgulamaları gündeme getirmektedir. Yaratılışın şekli, kutsal kitabın mahiyeti, peygamberlerin konumları gibi pek çok radikal sorgulamayla veya dini ve dinsel olanı umursamaz bir tavırla din cenahının karşısına çıkabilmektedir. Dünyayı önceki nesillerden farklı bir

¹ Niyazi Akyüz vd., “Din ve Toplumsal Değişme”, *Din Bilimleri 2*, ed. Baki Adam, A.Ü Basımevi, Ankara 2009, s.142.

² İbrahim Kaygusuz, vd., “Modernleşme Sürecinde Din Ve Dinde Yeni Eğilimler”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 13/49, 2020, s. 4495.

³ Mustafa Arslan, “Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: Yeni Çağ İnanışları Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4/11, s. 9.

⁴ Arslan, “Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: Yeni Çağ İnanışları Örneği”, s. 9.

yerden değerlendiren bu nesil, kurulu düzen kalıplarına uymayan bireysel bir hayat arzusundadır. Mutlu olmadıkları konumda durmayıp, mutlu olacakları alternatiflere yönelme serbestisini kendilerinde görmektedirler. Hayatın geneli ile ilgili bu tavırları onların din algılarını da etkilemektedir ve dinle uyumsuzluklarının temelinde de bu serbestiyet yatmaktadır. Çünkü din tertip, düzen ve itaati gerektirmektedir.⁵

Yeni dini hareketlerin Türk toplumuna özgü bir temeli bulunmamakla birlikte, uzantılarına son yıllarda ülkemizde de rastlanmakta ve gençlik başta olmak üzere toplum üzerinde bir takım olumsuz etkiler bıraktığı ifade edilmektedir.⁶ Gelişmiş ülkelerden diğerlerine doğru var olan tek yönlü kültürel bilgi akışı ile birlikte, Batıda ortaya çıkan hem bilimsel hem de geleneksel dinlere zıt nitelikteki mistik, terapik ve büyüsel özellikteki dinsel eğilimlerin Türk toplumunda da bir takım etkileri söz konusu olmaktadır.⁷

Ülkemizde dinin algılanmasında ve yaşanmasında çeşitli değişimlerin olduğu araştırma şirketlerinin son dönemlerde yaptıkları çalışmalara yansımaktadır. Örneğin, MAK Danışmanlık tarafından gerçekleştirilen araştırmada, katılımcılara sorulan “Allah’ın varlığına ve birliğine, bizi yaratıp yaşattığına inanıyor musunuz?” şeklindeki soruya yaklaşık % 4 oranında “hayır” cevabının verildiği, yine aynı soruya “evet, Allah’ın bizi yarattığına inanıyorum fakat her şeye karıştığını düşünmüyorum” diyen literal anlamda deistik düşünceye sahip olanların oranının % 6 civarında olduğu tespit edilmiştir.⁸ Konda tarafından yapılan ve 2008-2018 yılları arasında hayat tarzındaki değişikliği ortaya koyan araştırmaya göre ise, “2008’de %1 olan inançsızların oranı 2018’te %3’e yaklaşmaktadır”.⁹ Bu araştırmaların akademik çalışmalarla teyit edilmesi, konuyla ilgili objektif araştırma sayılarının artması bu sonuçların daha sağlıklı bir zeminde ele alınmasına ve anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

⁵ Ali Köse, *Dinin Geleceği*, Nobel Yayınları, Ankara 2022, s. 8.

⁶ Süleyman Turan, Emine Battal, “Yeni Dini Hareketlerin Aile Yapıları Üzerindeki Etkileri”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, s. 136

⁷ Arslan, “Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: Yeni Çağ İnanışları Örneği”, s. 20,21.

⁸ Geniş bilgi için bkz. MAK Danışmanlık Şirketinin 12-18 Haziran 2017 tarihleri arasında “Türkiye’de Toplumun Dine Ve Dini Değerlere Bakışı”, adlı araştırmaya bakınız. <http://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2017/06/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EEERLERE-BAKI%C5%9EI-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf>, (Erişim: 04.10.2018).

⁹ KONDA, “2008-2018 Toplumsal Değişim Raporu” <https://interaktif.konda.com.tr/rapor/10-yilda-ne-degisti/9#7thPage/3> (Erişim: 12.04.2024)

Akademik çalışmalarla gençlerin dine yaklaşımlarının ortaya konması ve ateizm, agnostisizm, deizm gibi din dışı yönelimlere eğilimleri var ise, nedenlerinin saptanması gerekmektedir. Böylece, dini kültürün nesilden nesile aktarılmasında etkin rolü olan aile, örgün ve yaygın eğitim kurumlarında verilen eğitimin hatalı ya da eksik noktalarının tespit edilebilmesi ve gerekli düzenlemelerin yapılabilmesi mümkün olacaktır.

Bu çalışmada, “Üniversite gençliğinin dini/felsefi yönelimleri ve bu yönelimlerinde örgün ve yaygın din eğitiminin rolü nedir?” sorusuna cevap aranacaktır.

Araştırmanın temel problemi çerçevesinde şu alt problemlere cevap aranacaktır:

1. Dini yönelime örgün din eğitiminin etkisi nedir?
2. Dini yönelime yaygın din eğitiminin etkisi nedir?

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Din ve modern dünya ilişkisinin bireyde ve toplumda bulduğu karşılık ve bu ilişkinin sürdürülme niteliği, sosyal bilimler alanında en ilgi çeken konulardan biri olagelmıştır.¹⁰ Dinin, fert ve toplum üzerindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla hazırlanmış, toplumun dini hayatı ya da dindarlık anlayışı ile ilgili pek çok araştırmaya özellikle sosyoloji ve psikoloji alanında rastlamak mümkündür. Bu noktada özellikle son yıllarda toplumlardaki yeni dini/felsefi yönelimler sosyoloji kadar psikoloji disiplininin de ilgisini çekmiştir. Bu alanlara ilişkin akademik çalışmalar yaygınlık kazanmıştır. Ancak bu bağlamda konunun din eğitimiyle de yakın bir ilişkisinin olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Nitekim birey ailede başlayan informel öğrenmelerini okuldaki örgün eğitimi çerçevesinde içselleştirmekte ve geleceğe ilişkin bilgi ve tecrübesini yaygın eğitim kurumları yanında örgün eğitimle de perçinlemektedir. O halde burada şu soru önemli hale gelmektedir: Bireyler dinle ilgili olarak ailelerinden, toplumdan, kitle iletişim araçlarından oldukça yaygın bir olumlu/olumsuz öğrenmeye maruz kalırken örgün eğitim vasıtasıyla da teorik olarak sağlıklı ve doğru bir din ve ahlak eğitimi almaktadırlar. O halde son yıllarda başta Batıda olmak üzere Türkiye’de de

¹⁰ Muhammed Kızılgeçit, *Yeni Dini Hareketlerin Psikolojisi*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2018, s. 11

görülmeye başlanan farklı dini/felsefi yönelimlerin temel nedenleri nelerdir? Ailede veya okullarda verilen din eğitimi ve öğretiminde bir yetersizlik mi vardır? İşte bu ve buna benzer sorular araştırma kapsamında araştırılması önemli kabul edilen hususlar olarak sıralanmaktadır. Nitekim son yıllarda lise ve üniversite öğrencileri arasında İslam dışı dini yönelimlerinin yaygınlık gösterdiğine dair çeşitli haber ve yayınlar mevcuttur. Bu çalışma, söz konusu haberlerin üniversite öğrencilerinde ne kadar karşılığı olduğunu bilimsel araştırmayla ortaya koymayı ve bu konuda din eğitiminin rolünü tespit edebilmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın üniversite öğrencileriyle yapılmış olması ayrıca önem arz etmektedir. Gelişimsel basamaklar açısından ilk yetişkinlik dönemine tekabül eden bu dönemde ergenlikte yaşanan dini şüphe, kararsızlık ve çalkantılar nispeten durulmaya başlamakta ve dini hayatta bir dengelenme, yeniden yapılanma, eski inanç ve alışkanlıkları gözden geçirip düzenleme yönünde gelişmeler yaşanmaktadır. Bu gelişmeler duygusallıktan akılcılığa doğru bir seyir izlemektedir. Böylece birey bu dönemde dini şüphe ve kararsızlıklarını çözümleyerek, dini açıdan daha tatmin edici bir hayat felsefesi oluşturmaktadır.¹¹ Genç yetişkinin çocukluk ve ergenlik çağlarında almış olduğu din eğitiminin niteliği, onun hayat felsefesini oluşturmada önemli rol üstlenmektedir.¹² Bu bağlamda ilk yetişkinlik çağındaki bireylerin dini yönelimleri, onların yaşamları boyunca aldıkları din eğitiminin rolü ve niteliği hakkında oldukça fazla ipucu barındırmaktadır. Dolayısıyla çalışmadan elde edilecek bulgular ve öneriler gençlik döneminde verilecek Din Eğitimi uygulamalarına doğrudan veya dolaylı olarak katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır.

3. İlgili Araştırmalar

Dini yönelim konusundaki çalışmalar en genel çerçevede “teorik çalışmalar” ve “alan araştırmaları” olmak üzere iki kategoride ele alınabilir. Teorik-kavramsal düzeyde hazırlanan çalışmalar deizm, ateizm, agnostisizm gibi inanç biçimlerinin anlamı, kategorik ayrımları ve bu kavramlara kelami-felsefi bakımdan nasıl yaklaşılacağını konu edinmektedir. Dini yönelim üzerine yapılan çalışmalar ise “gençlik dindarlığı” ve “gençlik dindarlığının bazı değişkenlerle ilişkisi” üzerinde

¹¹ Belma Özbaydar, “Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Tecrübi Bir Araştırma”, Baha Matbaası, İstanbul 1970, s. 17.

¹² Kalevi Tamminen ve Kari E. Nurmi, *Gelişimle İlgili Teoriler ve Dinî Tecrübe-I*, çev. Nurten Kımtır, *ERUIFD*, 1/14, 2012, s. 79.; Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yayınları, Samsun 2000, s. 113.

yoğunlaşmaktadır. Çalışmamızın hedefi gereği konuyla ilgili literatürün tamamı yerine, bahse konu olan “dini yönelim”, “inanç problemleri”, “ibadet düzeylerindeki değişim” gibi konuları içeren araştırmalara yer verilmiştir.

Gündoğar ve Yürgüç tarafından yapılan “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı”¹³, Zavalı ve Şahin tarafından yapılan “Ateist ve Deistlerin Din Algısı”¹⁴, Sevinç ve Mehmedoğlu tarafından yapılan “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”¹⁵, Menküç tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi”¹⁶, Günaydın tarafından sempozyumda tebliğ edilen, “İmam Hatip Liselerinde İnanç Soru(n)ları”¹⁷, Ermiş tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan “Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma”¹⁸, Kaya ve Aslan tarafından hazırlanan “Gençlerde Değişim ve Farklılaşan Talepler Araştırması”¹⁹, Can ve arkadaşları tarafından hazırlanan “Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri”²⁰, MAK Danışmanlık tarafından hazırlanan “Türkiye Geneli Gençlik Araştırması”²¹, “DİB tarafından hazırlanan “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”²² bu çalışmalardan öne çıkan bazılarıdır.

Ayrıca Türkiye’deki dini değişimi nedenleri ile ele alarak yeni dini hareketleri tanımlayan çeşitli eserler de mevcuttur. Sosyoloji alanında yazılmış “Klasikten Bugüne Dini Hareketler” adlı kitapta Bodur, İslam tarihinin daha erken dönemlerinden itibaren ortaya çıkan ve etkilerinin günümüzde de hala hissedildiği

¹³ Hamdi Gündoğar ve Muhammet Sait Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı-Adıyaman Örneği-”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11, 2019.

¹⁴ Y. Sinan Zavalı ve Ensar Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, *Journal of History Culture and Art Research*, 7/2, 2018.

¹⁵ Kenan Sevinç ve Ali Ulvi Mehmedoğlu, “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”, *İnsan ve Toplum*, 6/2, 2016.

¹⁶ Dilek Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

¹⁷ Fatma Günaydın, “İmam Hatip Liselerinde İnanç Sorunları”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu Bildirileri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.

¹⁸ Ali Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

¹⁹ Yunus Kaya ve Mehmet Aslan, “Gençlerde Değişim ve Farklılaşan Talepler Araştırması 2019”, *ARGETUS Araştırma*, Başakşehir Belediyesi, İstanbul 2019.

²⁰ Burhanettin Can, vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, SEKAM Yayınları, İstanbul 2013.

²¹ Yeditepe Üniversitesi ve MAK Danışmanlık, *Türkiye Geneli Gençlik Araştırması Raporu*, 2020, <https://makdanismanlik.org/arastirmalar/> (Erişim: 28.01.2022).

²² Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 2014, https://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/914_1.pdf (Erişim: 28.01.2022).

bazı dini vakaları sosyolojik perspektiften ele almıştır.²³ Yeni dini hareketleri tanımaya dair yapılan incelemelerin sunduğu zemin üzerinden psikolojik perspektif bağlamında yeni dini hareketleri anlama amacıyla hazırlanan “Yeni Dini Hareketlerin Psikolojisi” adlı eser din psikolojisi alanında, din-modernite ilişkisini betimleyici ve kısmen de çözümleyici bir yaklaşımla ele almaktadır.²⁴ İslamiyet sahasında özgün çalışmaları olan Watt tarafından hazırlanan “İslami Hareketler ve Modernlik” adlı eserde İslam dünyasının içinde bulunduğu durum sadece siyasi, ekonomik ve toplumsal açılardan değil, dini ve akidevi açılardan da ele alınarak modernlik karşısında İslam dünyasında ortaya çıkan hareketlerin zihniyet tahlilleri yapılmaktadır.²⁵ Eser Turan Koç tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Türkiye’de din anlayışındaki değişim sürecini ele alan ve Mezhepler Tarihi alanında Onat tarafından hazırlanan bir eser olan “Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci” adlı eser hem mezhepler ve din ilişkisini hem de küreselleşme ve din ilişkisini ele alarak Türkiye’de din konusundaki kafa karışıklığını açıklamayı amaçlamıştır.²⁶ Ayrıca editörlüğünü Süleyman Turan ve Faruk Sancar’ın yaptığı Yeni Dini Hareketler adlı çalışma da yine gençler arasında ortaya çıkan eğilimleri, psiko sosyal boyutları yanında dini ve felsefi açısından ele alan kapsamlı bir veri sunmaktadır.²⁷

4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada problemin tespit edilip ortaya konulmasından sonra araştırmacının takip edeceği yol, kullanacağı teknikler, veri toplama araçları ve bir bütün olarak araştırma sürecinin seyri, araştırmanın yöntemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu başlık altında araştırmamızın modeli, evreni, örnekleme, çalışma grubu, veri toplama araçları ve analizi ile ilgili bilgi verilmektedir.

Araştırmanın Modeli: Araştırmanın problemine cevap aramak ve genel amaca ulaşmak için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Eşyanın doğasını ifade eden bir kavram olarak nitelik; ne, nasıl, ne zaman, nerede ve niçin gibi sorulara cevap verir. Bundan ötürü nitel araştırmalar araştırılan nesnenin anlam, kavram, tanım, özellik, mecaz ve sembolleri üzerine detaylı bir yaklaşımla anlama, yorumlama ve

²³ Hüsnü Ezber Bodur, *Klasikten Bugüne Dini Hareketler*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016.

²⁴ Kızılgeçit, “Yeni Dini Hareketlerin Psikolojisi”.

²⁵ W. Montgomery Watt, *İslami Hareketler ve Modernlik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

²⁶ Hasan Onat, *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.

²⁷ Yeni Dini Hareketler: Tarihsel, Teorik ve Pratik Boyutlarıyla, Eds. Süleyman Turan ve Faruk Sancar, Açılım Kitap, İstanbul 2014.

betimlemeyi amaçlayan, derinlemesine incelemeye imkân sağlayan çalışmalardır.²⁸ Nitel araştırmalar, sosyal olayları bağlı bulunduğu ortam içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana çıkarmayı ve toplanan verileri bütüncül bir yaklaşımla ele almayı gerektirir.²⁹ Verilerin toplanması ve analiz edilmesi sürecinde istatistiksel prosedürlere ve ölçülebilen özelliklere dayanma zorunluluğu olmayan nitel araştırma, bu sayede ele alınan konunun geniş bir bağlamda yorumlanabilmesine olanak sağlar.³⁰ Neuman’a göre, “konuyu farklı yönleriyle, ayrıntılı olarak betimlemeye imkân vermesi, farklı bakış açılarını tüm çeşitliliği ile yansıtabilmesi ve konuyla ilgili derinlemesine analizler ile kavramsal bir çerçevenin geliştirilmesine olanak tanınması, nitel araştırmanın en önemli özelliklerindendir. Bu tür araştırmalarda bir duruma ilişkin etmenler ortaya çıktıkları, oluşup geliştikleri değerler sisteminden yalıtılarak analiz edilmezler. Aksine, durumlar bütüncül bir yaklaşımla kendi doğal ortamlarında araştırılır ve ilgili etmenlerin durumu nasıl etkiledikleri ve ilgili durumdan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanılır.”³¹

Araştırma modelinin belirlenmesinden sonraki aşama, araştırma problemine en uygun araştırma deseninin seçilmesidir. Zira nitel araştırmalarda, araştırma deseninin belirlenmesi amaca en etkili biçimde ulaşabilmek için esneklik sağlar.³²

Araştırmamızın amacına uygun olarak nitel araştırma desenlerinden “*olgubilim*” (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Olgubilim deseni, farkına vardığımız fakat derinlemesine ve ayrıntılı bir görüşe sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Bu tür araştırmalarda, araştırma konusunu yaşayan bireyler veya gruplar veri kaynağını oluşturur. Diğer bir ifadeyle, olgubilim araştırmalarında veri kaynakları araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu dışı vurabilecek bireyler ya da gruplardır.³³

Araştırmanın Temel Olgusu: Araştırmamızda odaklanılan olgu “Üniversite öğrencilerinin dini felsefi yönelimleri” şeklinde belirlenmiştir. Son yıllarda, Tanrı-

²⁸ Bruce L. Berg and Howard Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. Asım Arı, Eğitim Yayınevi, Konya 2019, s. 13.

²⁹ Hasan Şimşek ve Ali Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları 2000, s. 21-25.

³⁰ John W. Creswell, *Eğitim Araştırmaları: Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*, çev. Halil Ekşi, Edam Yayınları, İstanbul 2017, s. 21.

³¹ William Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. Sedef Özge, Yayın Odası Yayınları, İstanbul 2012, s. 224.

³² Şimşek ve Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 21-25.

³³ Şimşek ve Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 69.

birey, Tanrı-evren, birey-evren ilişkisi ekseninde hayatı anlamlandırma uğraşı sunucunda ateizm, deizm ve agnostisizm gibi kavramların gündemde geniş yer tutması dikkat çekmektedir. Batı’da kiliseye güvenin azalması neticesinde bir tepki olarak ortaya çıkan ve kaynağı itibariyle Hristiyanlığın bir sorunu olan bu felsefi yönelimlerin bugün İslam’a karşı bir tepkiye dönüştüğü, çeşitli basın, yayın ve medya organlarında yer bulan “gençlerin söz konusu yönelimlere eğilim gösterdiği” yönündeki olgunun incelenmesi gerekmektedir.

İslam dışı yönelimler, özellikle deizm, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın da gündemine taşınmış olup bizzat Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş tarafından yapılan açıklamada, Müslümanların bu ve benzeri batıl inançlara prim vermeyeceği, hiçbir Müslümanın peygamberini inkâr etmeyeceği vurgulanmıştır.³⁴ Bir temenni içeren bu açıklama, sahada incelenmeye muhtaçtır.

2017 yılında MAK Danışmanlık tarafından yapılan araştırmada katılımcıların %6’sı deistik, %4’ü ise ateistik anlayışı benimsediklerini belirtmişlerdir.³⁵ Bunun yanı sıra, medya platformlarında özellikle gençler arasında ateizm ve deizm gibi din dışı felsefi akımların yaygınlık göstermekte olduğu ve kendilerini ateist olarak tanımlayan bireylerin oranının %6’ya yükseldiği iddia edilmektedir.³⁶ Yapıcı tarafından hazırlanan çalışmada ise, az olmakla birlikte, ateistik ve deistik eğilim gösteren gençlerin mevcut olduğu ve bu eğilimin git gide artış gösterdiği belirtilmiştir.³⁷ Yeditepe Üniversitesi ve MAK Danışmanlık işbirliği ile 2020 yılında yapılan araştırmada ise, gençlerin %7’sinin herhangi bir dini inanca sahip olmadıkları tespit edilmiştir.³⁸

Üzerinde oldukça fazla fikir ve tahmin yürütülen, haber yapılan, farklı platformlarda tartışılan bu olgunun bilimsel bir zemin üzerinde tartışılması önem arz

³⁴ Bkz, “Diyanet İşleri Başkanı Erbaş’tan TRT HABER’de Önemli Açıklamalar” <https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Content/PrintDetail/11462> (Erişim: 06.09.2024).

³⁵ MAK Danışmanlık, “Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı” (Erişim: 04.09.2024).

³⁶ Milliyet Gazetesi, “Türkiye’de Dindar Oranı Yüzde 74”, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/turkiye-de-dindar-orani-yuzde-74-2432790#:~:text=D%C3%BCnyadaki%20insanlar%C4%B1n%20y%C3%BCzde%2062'si,95'i%20Tanr%C4%B1%20inanc%C4%B1na%20sahip> (Erişim: 04.09.2024); Euronews, “Türkiye’de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?”, <https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek> (Erişim: 04.09.2024); Konda, “2008-2018 Toplumsal Değişim Raporu” (Erişim: 04.09.2024).

³⁷ Asım Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, Sayı 12, 2020/12, s. 37- 38.

³⁸ MAK Danışmanlık, “Türkiye Geneli Gençlik Araştırması”, <https://makdanismanlik.org/arastirmalar/> (Erişim 24 Mayıs 2021).

etmektedir. Araştırmamız çerçevesinde bu olguyu araştırmak için Türkiye'nin her bölgesinden, farklı aile yapılarından, sosyo-ekonomik düzeyden, siyasi görüşten, farklı lise türlerinden mezun olmuş pek çok öğrenciyi barındıran, aslında küçük bir Türkiye modeli olan üniversite ortamı tercih edilmiştir.

Çalışma Grubu: Nitel araştırmalarda yapılan görüşmelerin amacına ulaşması, tarafsız bir çalışma grubunun tespit edilebilmesine bağlıdır.³⁹ Yarı yapılandırılmış görüşmenin gerçekleştirileceği çalışma grubu oluşturulurken, araştırılan konu hakkında zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen, durumların derinlemesine çalışılmasına imkân sağlayan amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, gerekli bilgiyi en iyi sağlayabilecek elemanların örnekleme dâhil edilmesini içermektedir.⁴⁰ Fakat çalışma grubu belirlenirken görüşmenin amacına ulaşması ile birlikte maliyet ve kontrol güçlükleri de dikkate alınmalıdır. Bundan ötürü bu araştırmanın çalışma grubunun seçilmesinde, nitel örnekleme yöntemlerinden *kolay ulaşılabilir durum örnekleme (convenience sampling)* ve *amaçlı örnekleme (non-probabilistic sampling)* yöntemleri bir arada kullanılmıştır.

Böylelikle araştırmacı, kolay ulaşabildiği üniversite öğrencileri içerisinde belirli özellikleri taşıyanları araştırmaya dâhil etmiştir. Araştırmaya dâhil edilecek katılımcıların özellikleri belirlenirken farklı fakültelerde öğrenim gören, farklı inanç gruplarını ve farklı dünya görüşlerini de temsil edebilen öğrenciler olmasına özen gösterilmiştir.

Bu bağlamda, 2020-2021 eğitim-öğretim yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde çeşitli fakültelerde öğrenim görmekte olan otuz iki öğrenci ile yarı yapılandırılmış mülakat yapılmış ancak iki katılımcının görüşme formu, çalışmanın amacına uygun olmamasından ötürü, analiz dışı bırakılmıştır. Örneklem sayısı, veri doygunluğuna ulaşıldığı ve araştırmacının aynı yorumları tekrar duymaya başladığını fark ettiğinde durdurulmuştur.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, bünyesinde farklı kültürlerden dini inançlardan, etnik kökenlerden ve sosyoekonomik durumlardan öğrencileri barındırmaktadır.

³⁹ Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi, Ankara 2013, s. 166.

⁴⁰ Ali Özdemir, *Yönetim Biliminde İleri Araştırma Yöntemleri ve Uygulamalar*, Beta Yayınları, İstanbul 2016, s. 102.

Üniversite, 106 farklı ülkeden 4637 uluslararası öğrenciye ev sahipliği yapmakta olup toplam öğrenci sayısı 45.519’dur.⁴¹

Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyet, Yaş ve Okul Bilgileri

Kod	Cinsiyet	Yaş	Fakülte	Mezun Olduğu Lise
K1	K	21	Eğitim F.	AİHL
K2	K	22	İlahiyat F.	AİHL
K3	K	22	İlahiyat F.	A.L
K4	E	19	Meslek Yüksekokulu	MTAL
K5	E	22	İletişim F.	AİHL
K6	K	21	İletişim F.	A.L
K7	E	32	Fen Edebiyat F.	ÇPL
K8	K	20	Fen Edebiyat F.	AİHL
K9	E	22	Fen Edebiyat F.	A.L
K10	K	23	Fen Edebiyat F.	A.L
K11	K	21	Eğitim F.	AÖL
K12	K	19	Eğitim F.	A.L
K13	E	23	Fen Edebiyat F.	ÇPL
K14	K	23	Fen Edebiyat F.	A.L
K15	E	23	İlahiyat F.	AİHL
K16	K	24	İlahiyat F.	AİHL
K17	K	20	Tıp F.	Fen Lisesi
K18	E	21	Tıp F.	Fen lisesi
K19	K	23	Tıp F.	Fen Lisesi
K20	E	29	Eğitim F.	A.Ö.L
K21	K	20	Veterinerlik F.	A.L
K22	E	24	Veterinerlik F.	A.Ö.L
K23	E	25	Eğitim F.	A.L
K24	K	21	Tıp F.	A.L
K25	E	27	Fen Edebiyat F.	ÇPL
K26	K	20	Fen Edebiyat F.	A.L
K27	E	23	Fen Edebiyat F.	A.L
K28	E	22	Fen Edebiyat F.	MTAL
K29	K	21	Tıp F.	Fen Lisesi
K30	K	20	Veterinerlik F.	A.L

⁴¹OMÜ, “Öğrenci İstatistikleri”, <https://ubys.omu.edu.tr/BIP/BusinessIntelligence/Students/TotalStudents> (Erişim: 23.07.2024).

Tablo 2'ye göre, çalışma grubundaki katılımcıların 17'si kız, 13'ü erkek; 10'u Fen Edebiyat, 5'i Eğitim, 5'i Tıp, 4'ü İlahiyat, 3'ü Veterinerlik, 2'si İletişim Fakültesi, 1'i de Meslek Yüksekokulunda öğrenim görmektedir. Katılımcıların 12'si Anadolu Lisesi, 6'sı Anadolu İmam Hatip Lisesi, 4'ü Fen Lisesi, 3'ü Anadolu Öğretmen Lisesi, 3'ü Çok Programlı Lise, 2'si Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi mezunudur. Katılımcıların yaş aralığı 19 ile 32 arasında değişmektedir.

Araştırmanın etik boyutu, araştırmamız boyunca tüm aşamalarda göz önünde bulundurulmuş olup bu bağlamda, etik kurul izni için, "21.11.2019 Tarih ve 43279 sayılı dilekçeyle OMÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'na başvuru yapılmış ve gerekli izinler alınmıştır (Karar No: 2019-393). Ayrıca katılımcılar gönüllülerden seçilmiş olup araştırmaya katılması konusunda kimse zorlanmamıştır. Araştırmadan elde edilen verilere müdahale edilmemiş, sonuçlar olduğu gibi aktarılmıştır.

Veri Toplama Araçları: Nitel araştırmalarda görüşme tekniğiyle katılımcıların iç dünyasına girerek, konu hakkındaki tutumları, düşünceleri ve deneyimleri gibi gözlenemeyen verilere ulaşılması amaçlanır. Bu bağlamda araştırmamızda veriler nitel araştırma yöntemine uygun olarak görüşme tekniği ile toplanmıştır.

Araştırmamızda verileri elde etmek üzere kullandığımız veri toplama aracı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcılara; "*yaşınız*", "*okuduğunuz bölüm*", "*sınıf düzeyiniz*", "*mezun olduğunuz lise türü*", "*aklınıza takılan dini sorular için başvurduğunuz merci*", "*okumayı tercih ettiğiniz kitap türü*", "*yıllık okuduğunuz kitap sayısı*", "*sıklıkla takip ettiğiniz yayın organı*" gibi demografik soruların yanı sıra, "*Ailenizde kararları alan kişi/kişiler*", "*ailenizin genel tutumu*", "*ailenizin dindarlık düzeyi*", "*kendinizin dindarlık düzeyi*", "*bugünkü dini fikriyatınızın mimarı*" gibi katılımcı ve ailesi hakkında genel bir fikir sahibi olmak amacıyla bazı diğer sorular da sorulmuştur.

Veri toplama aracının ikinci bölümünde ise üniversite öğrencilerinin dini yönelimlerini belirlemek maksadıyla alan yazın taranarak "yarı yapılandırılmış görüşme formu" hazırlanmıştır. Öncelikle taslak olarak oluşturulan görüşme formu, Tez İzleme Komitesi Üyelerine (3) ve farklı alanlardan uzman kişilere gönderilerek görüşleri alınmış ve alınan dönütlerle son şekli verilmiştir. Uzman görüşlerine başvurularak hazırlanan görüşme formunda katılımcılara, "*Tanrı'nın varlığı*

hakkındaki fikriniz nedir?”, “Tanrı’nın evrendeki rolü nedir?”, “İnsanın evrendeki rolü nedir?”, “Doğal afetleri nasıl yorumluyorsunuz?”, “Kendinizi çaresiz hissettiğinizde/zor durumda kaldığınızda ne yaparsınız?”, “İbadetler hakkında ne düşünüyorsunuz?”, “İbadetlerin ahlak ve davranışlar üzerinde nasıl bir etkisi olabilir?”, “Akıl ve din yol göstericilik hususunda nasıl bir rol üstlenmektedir?”, “Din-bilim ilişkisini nasıl yorumlarsınız?”, “Kur’an-ı Kerim hakkındaki fikirleriniz neler?”, “Peygamberlerle ilgili fikriniz nedir?”, “Ölüm ve ötesiyle ilgili görüşünüz nedir?” şeklinde sorular yöneltilmiştir.

Verilerin Toplanma Süreci: Veri toplama sürecinin Covid-19 salgını dönemine denk gelmesinden ötürü mülakatlar yüz yüze gerçekleştirilememiştir. Araştırmaya katılmayı kabul eden gönüllü otuz katılımcıdan telefonla sesli konuşma yoluyla bilgi toplanmıştır. Her bir katılımcıyla ortalama 30 dk. telefon görüşmesi yapılmış olup katılımcıların cevapları hem ses kayıt cihazına kaydedilmiş hem de yazarak not edilmiştir. Sorulara çelişkili cevaplar verdiği ve samimi olmadığı değerlendirilen iki katılımcının formu analiz dışı tutulmuştur.

Verilerin Analizi: Araştırmada elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Yıldırım ve Şimşek’e göre betimsel analiz, elde edilen verilerin önceden belirlenen temalar doğrultusunda özetlenmesini ve yorumlanmasını içermektedir. Sistematik ve açık bir şekilde betimlenen verileri daha çarpıcı şekilde yansıtmak için doğrudan alıntılara sıklıkla yer verilir. Bu yöntemde asıl amaç, araştırmadan elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuya sunabilmektir.⁴²

Bu çalışmada, katılımcıların mülakat sorularına verdiği ve hem yazarak hem de ses kaydı yaparak toplanan ham veriler özetlenip, çarpıcı ve önemli görülen ifadeler Word’e aktarılmıştır. Elde edilen veriler, önceden belirlenen on iki ana temaya göre tasnif edilmiş, ardından anlamlı bütün oluşturacak şekilde kodlara ayrılarak bu kodlardan hareketle kategoriler oluşturulmuştur. Elde edilen kategoriler tablolastırılarak sunulmuştur. Veriler bu şekilde sistematik bir biçimde sunulduktan sonra her ana tema altında katılımcıların görüşlerine doğrudan yer verilmiş ve tema

⁴² Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2018, s. 239.

sonu değerlendirmeleri yapılarak üniversite öğrencilerinin görüşleriyle, alandaki ilgili araştırmalar arasında gerekli tartışmalar yapılmıştır.

Araştırmanın Geçerliliği ve Güvenirliği: Nitel araştırmalarda geçerlik, araştırma sonuçlarının doğruluğunu konu edinmekte ve araştırılan olgunun araştırmacı tarafından olabildiğince objektif gözlemlenmesi ve ele alınması anlamına gelmektedir.⁴³ Geçerlik, iç ve dış olarak ikiye ayrılmakta olup, nitel araştırmalarda iç geçerlik, araştırma sonuçlarına ulaşırken takip edilen sürecin çalışılan gerçekliği ortaya çıkarmadaki yeterliğe; dış geçerlik ise elde edilen bulguların benzer durum ve ortamlara uyarlanabilirliğine ilişkindir.⁴⁴ Toplanan verilerin ayrıntılı bir biçimde raporlanması ve araştırmacının sonuçları nasıl elde ettiğini açıklaması geçerliliğin temel kıstaslarındandır.

Nitel araştırmada güvenirlik ise, araştırmadan elde edilen bulguların gerçeği yansıtması ve araştırmanın farklı zaman ve kişilerce yapıldığında benzer sonuçlara ulaşabilmesi yani araştırma sonuçlarının tekrar edilebilirliğiyle ilişkilidir.⁴⁵ İç güvenirlik ve dış güvenirlik olarak ikiye ayrılmaktadır. İç güvenirlik (tutarlılık), farklı araştırmacıların aynı veriyi kullanarak aynı sonuçlara ulaşip ulaşamayacağına; dış güvenirlik (yansız olma) ise, araştırma sonuçlarının benzer ortamlarda aynı şekilde elde edilip edilemeyeceğine ilişkindir.⁴⁶ Fakat sosyal olay ve olguların bireylere ve bulunulan ortama göre sürekli değişim halinde olmasından ötürü, nitel araştırmalarda benzer gruplarda aynı sonuçlara ulaşılmama ihtimali vardır.⁴⁷ Bundan ötürü dış güvenirlik nitel araştırmalarda farklı anlamlandırılmaktadır.

Bu araştırmanın iç geçerliğini sağlamak amacıyla öncelikle ilgili alanyazın incelenerek kavramsal bir çerçeve oluşturulmuş ve sonrasında alan uzmanlarının görüşlerine başvurularak görüşme formu hazırlanmıştır. Temaların ve kategorilerinbirbirleriyle olan ilişkisine, kapsam ve sınırlılıklarına özen gösterilmiştir. Dış geçerliğin sağlanması için “Araştırmanın Yöntemi” başlığı altında araştırmanın tüm unsurları ve aşamaları detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

⁴³ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011, s. 269.

⁴⁴ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 2011, s. 255, 256.

⁴⁵ Durmuş Ekiz, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri: Yaklaşım, Yöntem ve Teknikler*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009, s. 38; Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 255.

⁴⁶ Orhan Gökçe, *İçerik Analizi Kuramsal ve Pratik Bilgiler*, s.83.; Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 255.

⁴⁷ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 259.

Araştırmanın iç güvenirliğinin sağlanması amacıyla, toplanan veriler dikkatli şekilde dinlenip kodlandıktan sonra herhangi bir yanlışlık olup olmadığı tez danışmanıyla birlikte kontrol edilmiştir. Dış güvenirliğin sağlanması için araştırmadan elde edilen ses kayıtları ve bunların dökümü ve kodlama çalışmaları muhafaza edilmektedir.

1. İLK YETİŞKİNLİK DÖNEMİ GELİŞİMSEL ÖZELLİKLERİ

Varlık gösteren tüm canlılar gibi insan da doğum ile ölüm arasında çeşitli evrelerden geçer. Bu evreler kronolojik, yani yaşa bağlı olarak yapılmaktadır. Buna göre, insan hayatı boyunca bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık gibi evrelerden geçmektedir. Yine bu evreler kendi içinde ilk, orta ve son olmak üzere çeşitli evrelere ayrılmaktadır.⁴⁸ Gelişim dönemleri içerisinde yetişkinlik kavramı bebeklik, çocukluk ve ergenlik kadar net ve somut değildir. İlk yetişkinlik dönemi Havighurst'e göre 18-35, Erikson'a göre 20-40, Levinson'a göre 22-40, Bühler'e göre ise 22-45 yaş aralığını kapsamaktadır. Bu görüş çeşitliliği; farklı ulusların ve kültürlerin koşulları, tarihsel olaylar, kişilik farklılıkları gibi unsurlardan kaynaklanmaktadır.⁴⁹ İlk yetişkinlik dönemini kapsayan zaman dilimi için herkes tarafından kabul gören bir görüş olmamakla birlikte, genel olarak 20-35 yaş aralığında değerlendirilmektedir.⁵⁰ Genç yetişkinlik çağı, yetişkinliğe açılan kapıyı temsil etmesinden ötürü insanın yaşamındaki en önemli dönüm noktalarından biridir. Geniş bir zaman dilimini kapsamasından ötürü, bireylerin farklı yaşam deneyimleri ile karşılaşma olasılığının yüksek olduğu bir dönemdir. Levinson'a göre bu çağ hem çok büyük bolluğun, enerjinin, fırsatların ve ödüllerin olduğu bir zaman dilimi hem de en büyük çelişkilerin, streslerin, risklerin, bedellerin ve hayal kırıklıklarının olduğu mevsimdir.⁵¹ Arnett'e göre, birey ergenlikten ziyade ilk yetişkinlik çağında daha çok kimlik araştırması içindedir. Bu dönemdeki kimlik sorunlarının odak noktası aşk, iş ve dünya görüşüdür. Bu süreçte çeşitli yaşam olasılıklarını deneyerek bu üç konuda yavaş yavaş kalıcı kararlar almaya doğru yol alır. Bu süreç ergenlikte başlar ancak gerçekleşmesi tam olarak ilk yetişkinlik çağındadır.⁵²

1.1.Bilişsel Özellikler

İlk yetişkinliğin temel özellikleri genellikle ergenlikte ulaşılan zihinsel olgunluğa dayanır. Piaget'e göre soyut işlemler dönemi zihin gelişiminin en üst seviyesidir. Soyut işlem döneminde ergen ilk kez soyut düzeyde düşünebilir, varsayımlar kurabilir, akıl yürütebilir. Bu yeti sayesinde kim olduğunu ve

⁴⁸ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yayınları, Samsun 2000, s. 38-46.

⁴⁹ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Yayınları, Ankara, 2011, s. 102.

⁵⁰ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, s. 36.

⁵¹ Yahya Aktu, "Levinson'un Kuramında İlk Yetişkinlik Döneminin Yaşam Yapısı", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8/2, 2016, s. 164.

⁵² Jeffrey Jensen Arnett, "Emerging Adulthood: A Theory Of Development From The Late Teens Through The Twenties", *American Psychologist*, 55/5, 2000, s. 473.

evrendekini konumunu tayin edebilir. Bu şekilde bir insan olarak, yaşadığı toplumun bir bireyi olarak, evrende bir yaratılmış olarak bütünleşmiş bir benlik duygusuna erişebilir.⁵³

Ergenin zihinsel gelişimi kimlik sorununu çözebilecek karmaşıklığa ulaşmıştır ancak bu durum sorunların tümünü çözmek manasına gelmez. Söz konusu sorunlar büyük oranda kültür tarafından belirlenen, psikolojik ve toplumsal özellikteki sorunlardır. Ergen ilk yetişkinliğe yaklaştıkça, bu sorunların çözüm yollarını da fark eder.⁵⁴

Zihinsel gelişim evrelerinin ergenlikte tamamlandığı bilinmekle birlikte, yetişkin düşünce yapısı ergeninkinden pek çok açıdan farklılık arz etmektedir. Yetişkin düşünce yapısının daha az kendine dönük, daha akılcı, daha pratik olduğu kabul edilmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla ilk yetişkinlik dönemi, zihinsel açıdan büyük bir gelişim dönemidir ve bu dönemde zihinsel kapasite zirveye ulaşmaktadır.⁵⁶

İlk yetişkinlik döneminde bireyler, kendilerini ve hayatı anlamak için büyük gayret gösterirler. Bu dönemde alınan kararlar, ilerideki hayatları üzerinde önemli etkiye sahip olabilir. Bundan ötürü iyi bir destek sistemi, zihinsel sağlık bakımı ve sağlıklı alışkanlıklar geliştirmek önemlidir. Piaget'e göre, ilk yetişkinler bilginin mutlak olmaktan ziyade göreceli olduğunu, saf ve basit olgulardan çok gerçeklikleri oluşturan olgular olduğunu (tecrübeyle farkına varılan, aklın etkinlikleriyle anlamlandırılan) fark eder. Bu dönemde ergenlikteki saf mantıksal akıl yürütme ve aşırı iyimser bakışın yerini mantıklı düşünme, çok yönlü ve pragmatik düşünce yapısı almaktadır.⁵⁷ İlk yetişkinlerin zihinsel becerileri üzerine yapılan son araştırmalar, gençlik dönemine kıyasla problem çözmede yavaşlama olduğunu fakat birikimden doğan tecrübenin getirdiği avantajla zihinsel kapasitenin anlamlı bir kayba uğramadığını tespit etmiştir.⁵⁸

1.2. Psikososyal Özellikler

Yetişkinlik dönemi bir anda gerçekleşmeyen, bireyin aileye bağımlılığının

⁵³ Onur, s. 106.

⁵⁴ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Yayınları, Ankara, 2021, s. 106.

⁵⁵ Onur, *Gelişim Psikolojisi*, s. 121

⁵⁶ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, s. 38, 46.

⁵⁷ Nermin Çelen, *Ergenlik ve Genç Yetişkinlik*, s. 160, 161.

⁵⁸ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı (Psikolojinin Temel Kavramları)*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2011, s. 365.

azalmasıyla başlayan yarı özerklik döneminden, kademeli bir şekilde yetişkinlik sorumluluğunun alındığı, her bireyin benzersiz hayat tecrübeleriyle ve güçlükleriyle karşı karşıya geldiği bir dönemdir.⁵⁹ İlk yetişkinlik dönemi psikolojik çatışma ve bunalımların yaşanmasını tetikleyecek pek çok durumu barındırmasından ötürü yoğun bir dönemdir. Bu dönemde birey kimliğini gözden geçirirken bir taraftan da aynı kimliğini inşa etmeye devam etmektedir.⁶⁰ İlk yetişkinlik dönemi ile birlikte duygusal bağımsızlığa ulaşan birey, ergenlik dönemindeki iç dünyaya olan fazlaca yönelimini dış dünyaya çevirmekte, aile içerisinde, iş yaşantısında ve arkadaş çevresinde karmaşık ilişkiler yaşamaktadır. Bu dönemde psikososyal gelişim benlik gelişimi, duygusal gelişim, evlilik ve aile, sosyal ilişkiler, iş yaşamı ve kariyer düzenlemesi gibi değişkenlerle ifade edilmektedir. Bağımsızlık kazanma, kişiliğin olgunlaşması, yakın ilişki ve dostluk kurma duygusu ise bu dönemin en belirleyici psikolojik özellikleridir.⁶¹

Gelişim psikolojisi çalışmalarının günümüzde disiplinler arası bir yaklaşım baz alınarak yapılmasından ötürü, yetişkin olmak için en önemli kıstasın neler olduğu da ortaya konulmuştur. Gençler tarafından kabul gören en önemli yetişkinlik ölçütleri zamanla oluşanlardır. Bu nedenle, yetişkinlik de zamanla olur. Yani, gençler hayatlarının bir döneminde birdenbire yetişkin olmaz, belirli geçiş belirtilerinin belli zaman dilimlerinde yaşanmasıyla yetişkinlik de peyderpey oluşmaya başlar. Nitekim yetişkin olmak için en önemli üç ölçüt; kendi sorumluluğunu almak, bağımsız kararlar verebilmek ve ekonomik bağımsızlığını elde etmek olarak ifade edilmektedir.⁶²

Bu dönemde birey artık çocukluk ve ergenlik bağlamından kurtulmuş özerk bir bireydir. Bu özerklik, bireyin hayatının önceki yıllarında kazandığı fiziksel, zihinsel ve toplumsal gelişiminin ve birikiminin neticesidir. Tüm bu kazanımlar bireyi dış dünyaya yöneltmektedir. Nihayetinde, bağımsızlığını kazanmış olan birey artık sosyal ilişkiler kurabilmekte ve çeşitli faaliyetlere katılabilmektedir.

Levinson'a göre birey bu çağda bebeklik, çocukluk ve ergenlik dönemlerinden

⁵⁹ Arnett, "Emerging Adulthood: A Theory Of Development From The Late Teens Through The Twenties", s. 469.

⁶⁰ Duane P. Schultz ve Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002, s. 595.

⁶¹ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, s. 139.

⁶² Hasan Atak vd., "Yetişkinliğe Geçiş: Türkiye'de Demografik Ölçütler Bağlamında Kuramsal Bir Gözden Geçirme", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8/3, 2016, s. 208.

geçerek bağımlılıktan bağımsızlığa doğru yol almaktadır. Bireyin en hızlı biyolojik, psikolojik ve sosyal gelişimi yaşadığı bu çağ, yetişkinliğe hazırlıktır. Birey, bu çağda ailesinden ve akranlarından ayrı bir birey olduğunu fark ederek kendilik değerini oluşturmakta ve bireyselleşme için ilk adımı atmış olmaktadır.⁶³

Söz konusu gelişim basamağının en göze çarpan birinci özelliği olan bağımsızlık, bireyin kendini aile bağlarından sıyırması ve toplumda kendi kişiliğini inşa etmesi olarak ifade edilebilir. Bu çaba bir taraftan ebeveynle çatışmaya, diğer taraftan da bir ayrılık ve yalnızlık hissine götürebilir. Bu süreçte birey kendi bağımsızlığını kurdukça ailesinden farklı bir değer sistemi oluşturabilir.

Bu dönemin ikinci psikolojik özelliği kişilik problemidir. Kendine özgü bir kişiliğin araştırılması ve inşası ergenlik döneminden gençliğe geçişin bir parçasıdır. Bu geçiş, ergenin ben merkezli dünyasından çeşitli seçeneklerin ve değerlerin bulunduğu daha geniş bir dünyaya geçiş yapmasıdır.⁶⁴ Dönemin üçüncü temel özelliği de, samimi bir ilişki ve dostluk kurma duygusudur. Bu samimiyet hemcinsinden olabileceği gibi karşı cinsten de olabilir.⁶⁵ Erikson bu dönemi “yakınlığa karşı yalıtılmışlık” evresi olarak adlandırmaktadır. Bu evreye sağlam kimlik duygularıyla ulaşamamış kişiler kendilerini yakın ilişki kurmaktan izole edip yalnız kalmaya yönelebilirler.⁶⁶

Sosyal çevre, ergenlikte olduğu gibi ilk yetişkinlik döneminde de önemini korumaktadır. Nevman ve Nevman’a göre bu çağda bireyin gelişim sürecini özellikle toplumsal etkileşimler sağlamaktadır. Bu çağdaki bireyler için sosyalleşme, hayatın sıradanlığına karşı bir çözüm üretme isteğidir. Bu sıradanlığı aşmak için bireyler dernek, kulüp, vakıf, dini cemaat, sendika, siyasi parti üyelikleri, çeşitli eğlence etkinlikleri gibi toplumsal etkileşimler kurarlar.⁶⁷ Bu dönemin üniversite yıllarına denk gelmesi genç yetişkinler için bir avantajdır.

Yetişkin birey, çocuk ve ergenlik döneminden farklı olarak yeni bir karakter yapısına sahip olurken ergenlik dönemine göre duygularını daha fazla kontrol altına alabilmekte ve ruh halini de daha dengede tutmaktadır. Bireyin bu dönemde aldığı

⁶³ Yahya Aktu, “Levinson’un Kuramında İlk Yetişkinlik Döneminin Yaşam Yapısı”, s. 164.

⁶⁴ Mustafa Köylü, “Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2023, s. 159.

⁶⁵ Mustafa Köylü, “Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi”, s. 160.

⁶⁶ Yurdagül Mehmedoğlu, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci*, Dem Yayınları, İstanbul 2005, s. 63

⁶⁷ Yahya Aktu, “Levinson’un Kuramında İlk Yetişkinlik Döneminin Yaşam Yapısı”, s. 169.

sorumluluklar artarken, var olan riskli davranışlarında azalma görülmektedir.⁶⁸

1.3. Dini Özellikler

Yetişkinlik döneminin belirmesiyle birlikte, bilişsel yapıdaki değişikliklere bağlı olarak, bireylerin dünya görüşünde değişiklikler olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde ergenlik döneminde hâkim olan duygusallığın yerini rasyonel düşünce almakta, böylelikle din ve dini yaşantılar sorgulanıp yeniden düzenlenmektedir. Yapılan araştırmalar, bireylerin üniversite öğrenimleri boyunca ailelerinden edindikleri dini inanış biçimlerini sorguladıklarını da ortaya koymuştur. Üniversite öğrenimi boyunca farklı dünya görüşüne sahip bireylerin arasında bulunan öğrenciler, öğrenimlerini tamamladıklarında kendilerine uygun olan dünya görüşüne karar vermektedirler.⁶⁹

McCullough'a göre ilk yetişkinlik çağındaki birey, benlik ve kişiliğine yönelik farkındalık ve bilinç düzeyinin artmasından ötürü psikolojik manada bütünleşmek ve olgunlaşmak için derinlerde bir zorlanma hissedebilir. Benliğiyle yüzleşen ve o zamana kadar farkına varmadığı yaşamsal gerçekleri kavrayan birey, bunları yaşamın tamamıyla ilişkilendirme ve içselleştirme noktasında bunalım yaşayabilir. Bu bunalım da bireyin dini inanç, tutum ve davranışlarını olumlu veya olumsuz yönde etkiler. Bu açıdan, ilk yetişkinlik dönemi ergenlik dönemine göre daha düzenli bir dini yaşantıyı barındırır da, dini gelişim açısından inişli çıkışlı bir süreçtir.⁷⁰ Hökelekli, bu dönemde bireylerin genel olarak dine karşı iki tutum geliştirdiğinden bahsetmektedir. Bu tutumlardan biri, ergenlikte yaşanan şüphe ve çatışmalara tatmin edici cevaplar bulup dine karşı sempati geliştirmek ve o yönde bir yaşam tarzını benimsemektir. İkinci tutum ise aileden tevarüs edilen dinin önemini yitirmesi ve dinin reddedilmesi durumudur. Akıllı ve mantığı önceleyen birey, kendi dini hayat felsefesini oluşturmaya çalışmakta olup ailesinden gelen dini yapıyı reddedebilmektedir fakat bu durum bireyin asi ya da başboş olmasından ötürü değil, ailesinden tevarüs eden dinin kendisine anlam ifade etmemesinden

⁶⁸ John W. Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim*, çev. Galip Yüksel, Nobel Kitap, Ankara 2012, s. 469.

⁶⁹ Hasan Atak ve Figen Çok, "İnsan Yaşamında Yeni Bir Dönem: Beliren Yetişkinlik", *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 17 /1, 2010, s. 41.

⁷⁰ Mustafa Koç, *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık İle Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2008, s. 27.

kaynaklanmaktadır.⁷¹

Bu dönemde bireyin, zihnini dinden ve dini konulardan daha çok meşgul eden evlilik, meslek, sosyalleşme gibi konulardan ötürü, ilk yetişkinlik dönemi, en az dindar olunan dönem olarak değerlendirilmektedir.⁷² Ayten tarafından yapılan araştırmada bu çağdaki bireylerin ölüm kaygısının ergenlere göre daha az olduğu görülmüştür.⁷³ Dine ilginin ve ölüm korkusunun düşük olması durumu, hayata en çok dâhil olan ve evlenme, meslek bulma, kariyer oluşturma, sosyalleşme gibi pek çok uğraşı olan ilk yetişkinlerin dini hususlara ve ölüm düşüncesine daha az eğilim gösterdikleri şeklinde düşünülebilir. Ancak toplumun kendisinden yapmasını beklediği evlilik, meslek sahibi olma gibi ödevleri yerine getiren bireylerde bu dönemin sonlarına doğru dine yönelişte tekrar artış gözlemlenmektedir.⁷⁴

İlk yetişkinlik dönemindeki bireylerde, dini hayatın bazı yönlerini kabul edip bazı yönlerini reddetme eğilimleri görülebilir. İlk yetişkinler bu dönemde dinin yalnızca inanç yönünü kabul edip ibadet yönünü terk edebilir veya bazı konularda agnostik bir tutum sergileyebilir. Özellikle ibadetlere karşı gösterilen ilgisiz tavır, evlenip çocuk sahibi olunduğunda zamanla değişerek olumlu hale dönüşebilir. Yeniden dine dönüş olarak adlandırılan bu durum daha çok anne/babanın çocuklarına iyi rol/model olma motivasyonu ile ilişkilendirilmektedir.⁷⁵

Türkiye Gençlik STK'ları Platformu (TGSP) tarafından 2018 yılında yapılan araştırmanın sonucuna göre, gençlerin en önemli üç sorunu işsizlik, eğitimde yaşanan sorunlar ve madde bağımlılığıdır. Ancak bu genel sorunların yanındageçim sıkıntısı, cahillik, teknoloji bağımlılığı, gelecek kaygısı, sorumsuzluk, tembellik ve ahlaki bozukluk gibi sorunları da dile getirmişlerdir.⁷⁶

Gençlikten yetişkinliğe geçerken bireyler, bir taraftan bulundukları gelişim döneminin sorunlarını aşmaya çalışırken diğer taraftan karşı karşıya oldukları

⁷¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 282.

⁷² Mehmet Taplamacıoğlu, “Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, 1963, s. 149.

⁷³ Ali Ayten, “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk Ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/4, 2009, s. 105.

⁷⁴ Yurdagül Mehmedoğlu, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi*, Rağbet Yayınları İstanbul, 2001, s. 67.

⁷⁵ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş-I*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980, s. 130.

⁷⁶ [“Türkiye'nin Gençleri 2018”](#), Türkiye Gençlik STK'ları Platformu (TGSP), s. 16, 17.(Erişim: 10.05.2024).

problemlerle mücadele etmek durumundadırlar. Bu mücadelede birey, kimi zaman büyüklerine başvururken, kimi zaman siyasi, fıkri ve ideolojik gruplara yönelmekte, kimi zaman da dine sığınmaktadır.⁷⁷ Bu nedenle yetişkinlik çağlarının henüz başında olan bireyler için din, etkisi güçlü yüksek bir değer olarak anlam kazanmaktadır.

Dünyanın her ne kadar giderek manevi arayışlara yöneldiği söylene de aslında bu manevi yönelim normal bir dini gelenek olmayıp daha çok şeytana tapma, yoga, uzaylılarla iletişim gibi spiritüel oluşumlardır.⁷⁸ Aslan'a göre, ülkemizde dindarlık üzerine yapılan araştırmalar genç yetişkinlerin dini ve kültürel kimlik bağlamında Müslümanlıkla ilişkisinin görece canlı olduğunu gösterse de yeni kuşaklarda farklı inanç kimliği tanımlarına yönelimin varlığı göz ardı edilemez. Bu yönelimler kimi zaman deist, agnostik, ateist ya da inançsız tanımlarıyla açıkça, kimi zaman da inanç ve davranışta “ne olsa gider” tavrıyla örtük olarak temsil edilmektedir.⁷⁹

Bireyin hayatı boyunca tüm gelişimsel dönemlerinde olduğu gibi, ilk yetişkinin dini tutum ve yöneliminde de çocukluk döneminde ailenin dine karşı tutumu büyük önem arz etmektedir. Bu önemi ortaya koyan çalışmalardan Allport'un araştırması neticesinde, hayatın ilk yıllarında oluşan imgelerin bazı özelliklerinin yetişkinlikte de devam ettirildiği,⁸⁰ Tamminen ve Nurmi'nin araştırmasında ise yetişkin dindarlığının, çocukluk döneminde yetiştiği ortamın dine karşı tutumuyla çok yakından ilişkili olduğu tespit edilmiştir.⁸¹ Köylü'ye göre, bireyler ilk gençlik yıllarına tutarlı anne baba modeli ile girdikleri takdirde sahip oldukları dindarlıklarını sürdürüp manevi olarak olgunlaşmaya devam edeceklerdir. Ancak bunun tersi olarak, olumsuz bir dini deneyim yaşamışlarsa hayatlarının ileriki dönemlerinde de dine karşı mesafeli olacaklardır.⁸²

Özetle, yapılan araştırmalar yetişkinlikte yeni bir ahlaki düşünme yapısının oluşmadığını, yüksek evre özelliği gösteren bütün yetişkinlerin bunu daha ergenlik dönemindeyken göstermeye başladığını göstermektedir. Bu demektir ki, ergenlikte

⁷⁷ Naci Kula, “Gençlik Döneminde Kimlik ve Din”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, der. Hayati Hökelekli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002. s. 31.

⁷⁸ Mustafa Köylü “Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi ve Yöntemleri”, https://www.tidef.org/img/20140407_9955102801.pdf, (Erişim: 10.05.2024).

⁷⁹ Ahmet Aslan, “Genç Yetişkinlerin Din Ve Dindarlık Anlayışları Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1, 2024, s. 513.

⁸⁰ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, çev. Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara 2004, s. 49.

⁸¹ Kalevi Tamminen ve Kari E. Nurmi, *Gelişimle İlgili Teoriler ve Dinî Tecrübe-I*, çev. Nurten Kımter, *ERUIFD*, 1/14, 2012, s. 79.

⁸² Köylü, Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri, s. 113

gerekli gelişim imkânını ve bağımsızlığını bulamayan bireylerin yetişkinlikte daha üst düzey bir ahlaka sahip olmaları mümkün değildir.⁸³ Bu bağlamda yetişkinlerin ahlaki ve dini düşünce yapılarını müstakil olarak ele almak yerine ergenlik dönemiyle birlikte değerlendirmek daha sağlıklı tespitler yapmak için gereklidir.

⁸³ Onur, *Gelişim Psikolojisi*, s. 176.

2. GÜNÜMÜZDE DİNİ-FELSEFİ YÖNELİMLER

Dünyada bulunuş amacını, nereden gelip nereye gittiğini sorgulayabilme becerisi insanı diğer canlılardan ayıran özelliğidir. Bu sebeple insanın huzurlu ve anlamlı bir yaşam sürmesi, varlığını anlamlandırmasına bağlıdır. Tarihin en eski zamanlarından beri insanlığın anlam arayışının merkezinde Tanrı olmuştur.⁸⁴ Tanrı kavramı insanlığın var oluşundan bugüne kadar zihinleri meşgul eden bir kavram olmuş ve tarih boyunca pek çok açıdan ele alınmıştır.⁸⁵ Pek çok düşünür, bireyin Tanrı karşısındaki konumunu sorgulamış ve çıkardığı sonuca göre de Tanrı ile olumlu ya da olumsuz bir ilişki içerisinde yer almıştır.

Anlam arayışı insanın doğumundan itibaren içinde taşıdığı temel güdüdür. Bu güdü insan hayatının bazı dönemlerinde daha dinamik iken bazı dönemlerde daha pasif kalmaktadır. Gençlik dönemi ise anlam arayışının en dinamik yaşandığı dönem olarak bilinmektedir.⁸⁶ Varoluşu anlamlandırma çabasının bir sonucu olarak Tanrının varlığı veya yokluğu da tartışma konusu olmuştur.⁸⁷ Dinler Tanrıyı olumlayarak onu insan ile ilişkilendirirken, insan zihninin ürünü olan felsefeler bu konuda birbirinden farklı tavırlar sergilemiştir. Tanrı hakkında fikir beyan eden felsefi yaklaşımlardan en yaygın olan teizm, agnostisizm, deizm ve ateizm araştırmaya konu edilmiştir.

2.1. Teizm

2.1.1. Teizmin Tanımı ve Tarihçesi

Teizm, kavram olarak Yunanca tanrı anlamına gelen “theos” kelimesinden türetilmiştir. İngilizcede theism, Almancada theismus, Fransızcada theisme, Türkçede ise tanrıçılık olarak karşılık bulmaktadır.⁸⁸

Teizm en dar manasıyla, Tanrı’nın var olduğunu savunan felsefi tutumdur.⁸⁹ Teistler tarafından en çok benimsenen tanımıyla Teizm, Tanrı’nın her an her şeyi

⁸⁴ Muhammed Altaytaş, *Çağdaş İnkârcılık*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 15.

⁸⁵ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı’yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004, s.39.

⁸⁶ Kader Ayhan, “Ortaya Çıkan Yeni Popüler Dini Öğeler ve Gençlerin Anlam Arayışı Arasındaki İlişki” *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Kongresi*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, s. 221.

⁸⁷ Mehmet Zülfi Cennet, “Gençliğin Anlam Arayışına Bir Katkı: Kur’an Ekseninde İliyyâ Ebû Mâdî’nin Agnostik Düşüncesine Bir Eleştiri”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Kongresi*, s.286.

⁸⁸ İbrahim Çoşkun, *Ateizm ve İslam: Kelami Açıdan Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 13.

⁸⁹ Aydın Topaloğlu, “Teizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 332.

gördüğünü, her yerde var olduğunu, istediğini istediği şekilde yapıp şekillendirdiğini kabul eden ve bu görüşü savunan öğretilerdir. Teizmin tanımındaki Tanrı tasviri İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi semavi dinlere mensup pek çok düşünürün sahip çıktığı bir anlayıştır.⁹⁰

Teizm olarak adlandırılan bu inanç biçimi iki basamakta incelenebilir. Şöyle ki; Teizmin temelinde bireyin zihninde Tanrı düşüncesinin var olması yatmaktadır. Sonrasında ise var olan düşüncenin inanca dönüşmesi vardır. Böylelikle bireyin, hem aklında hem de gönlünde Tanrı inancı mevcuttur. Birey her ne kadar zihninde Tanrı kavramını netleştiremese de neticede kutsal bir varlığa iman etmesi söz konusudur. Teizmin ikinci basamağında ise Teist, Tanrı'ya inanmanın yanında, O'nun yaratan ve yarattığı her şeyin üstünde aşkın bir varlık olduğunu kabul eden kişidir.⁹¹

Teizmin tanımına bakıldığında her ne kadar Tanrı inancıyla ilgili ortaya çıkan farklı felsefi görüşleri dışarda bırakıyor ve anlamsız buluyor gibi görünse de aslında hepsinin beslendiği kaynak teizmdir. Nitekim teizm olmadan ateizmden bahsetmek mümkün değildir. Pek çok ateist kendi görüşüne delil aramak yerine teizmin delillerinin yetersizliğini ateist olmak için yeterli görür. Nitekim delilci itirazda bulunanlara göre herhangi bir şeye inanmak için yeterli delil olmadığı halde inanmak doğru değildir, irrasyoneldir. Ve yine bir şeye elde edilen delilin gücünden daha fazla inanmak da irrasyoneldir.⁹²

Ateistlerin Tanrının varlığına ilişkin ortaya koyacak delillerin olmadığı iddiasına karşı teistlerin bir kısmı tanrıya iman etmenin sadece bir inanç konusu olmadığını bununla birlikte rasyonel delillerin de var olduğunu söylerken, bir kısmı da Tanrı'nın varlığı konusunu rasyonel bir problem olarak görmeyip onun varlığına ispat arama gayesine karşı çıkmıştır. Kendisini iyi bir teist olarak addeden Hristiyan Plantinga'ya göre de Tanrı inancı hiçbir delil istemeksizin rasyonel olabilir.⁹³

2.1.2. Teizmin Başlıca Kanıtları

Tanrı'nın varlığını savunan görüşler içinde en önemlisi olan teizm, aşkın bir varlık olan ve yaratılmışlardan farklı pek çok sığata sahip olan bir Tanrı'nın, insanlar

⁹⁰ Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012, s. 67.

⁹¹ Aydın Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı: Teistik Perspektif*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2014, s. 17.

⁹² Mehmet Sait Reçber, "Plantinga Ve Tanrı İnancının Temelselliği", *Felsefe Dünyası*, 1/39, 2004, s. 21.

⁹³ Reçber, *Plantinga'da Tanrı ve Kötülük*, s. 22.

tarafından nasıl bilinebileceği konusunda çeşitli kanıtlar öne sürmektedir. Bu kanıtlar “Teistik Kanıt” olarak adlandırılmaktadır. Başlıca teistik kanıtlar; Ontolojik Kanıt, Kozmolojik Kanıt, Teleolojik Kanıt, Ahlak Kanıtı ve Dini Tecrübe Kanıtıdır. Söz konusu kanıtlar kaynakları bakımından şu şekilde sınıflandırılabilir:

1-Sadece akıldan elde edilen kanıtlar: Ontolojik Kanıt

2-Evrenden elde edilen kanıtlar: Kozmolojik ve Teleolojik Kanıtlar

3- Bireyin iç dünyasından elde edilen kanıtlar: Dini Tecrübe ve Ahlak Kanıtı

Ontolojik Kanıt: Varlık delili olarak da adlandırılan ontolojik delil, Tanrı’nın varlığını, Tanrı kavramının çözümlemesiyle ortaya koymayı hedefler. Yani, Tanrı’nın tanım ve mahiyetinden var olduğu sonucuna ulaşılabileceği yönündeki akıl yürütmeye dayanır. Ontolojik kanıt, Tanrı’nın varlığının mantıksal imkânını, Tanrı’nın tabiatına dair zorunlu doğrulardan ve mantık ilkelerinden hareketle temellendirmeye uğraşarak, tüm deneyimleri soyutlayarak sadece mükemmel varlığın kavramından a priori bir akıl yürütmeyi esas alır.⁹⁴

Ontolojik Kanıt, on birinci asırda Anselm tarafından ele alınan bir akıl yürütmedir. Anselm, iki kanıt üzerinden gitmektedir. İlki; Tanrı, kendisinden daha büyüğü, ulusu kavranamayan, yokluğu düşünülemeyen bir varlıktır. İkincisi ise, kendisinden daha yüce bir şeyin düşünülemez olduğu bir şeyin yokluğunun düşünülemez olmasıdır.⁹⁵

Kozmolojik ve Teleolojik Kanıt: Kozmos, düzen anlamına gelmektedir, zıttı ise kaostur. Kozmolojik kanıt, adından da anlaşılacağı üzere evrenin kozmos yani düzenli bir yer olarak kabul eder ve teistik delillerin en eskilerindendir. Bu kanıt türünde Tanrı’nın varlığı, evrenin tümel yapısından hareketle açıklanmaya çalışılmakta olup; evrenin kendi nedeni olamayacağından ötürü kendi dışında bir nedene muhtaç olduğu argümanı öne sürülmektedir.⁹⁶

Kozmolojik kanıt teleolojik kanıtlarla çok benzerdir, aradaki tek fark, kozmolojik kanıtta dünyanın bir yaratıcısının kavramı genelde bir dünya kavramından

⁹⁴ Münteha Beki, “Mükemmellik ve Ontolojik Kanıt”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 18/47, 2015, s. 120.

⁹⁵ Alain De Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 153.

⁹⁶ Ferit Uslu, *Tanrı ve Fizik: Büyük Patlama ve Öncesi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2010, s. 33.; Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, çev. Muhsin Akbaş, Arasta Yayınları, Bursa 2001, s. 48.

soyutlanmışken; teleolojik kanıtta mevcut dünyadan soyutlanmıştır.⁹⁷ İslam felsefesinde ve kelimada gaye ve nizam kanıtı ismiyle tanınan teleolojik kanıt; inâyet, hikmet, nizâm-ı âlem, ibdâ ve ihtirâ kanıtı gibi çeşitli adlarla da anılmıştır.⁹⁸

Kanıt şu şekilde işler:

-Evrende bir düzen ve uyum söz konusudur.

-Bu düzen ve uyumun bir tasarlayıcısı vardır, o da Tanrı'dır.⁹⁹

Teleolojik kanıt, herkes tarafından rahat anlaşılabilme özelliğinden dolayı çokça kullanılan eski bir kanıttır. İbn Rüşd, W. Paley, M. Behe, W. Dembski gibi pek çok düşünür tarafından savunulmuştur. Buna rağmen çok keskin eleştirenler de olmuştur. Bunların başında David Hume gelmektedir. Hume'a göre, saat ile saati yapan arasında bir bağ kurabiliriz. Fakat dünya ile Tanrı arasında bu tarz bir bağ kurma hakkımız yoktur. Eğer birden fazla evren olsaydı ve bunların bir tasarımcı tarafından tasarlandığını bilseydik oradan bir çıkarımda bulunarak bu evrenin de bir tasarımcısı olduğu fikrine varabilirdik. Oysaki bizim dünyanın oluşumu ya da kaynağı hakkında hiç ampirik bilgimiz yoktur ve bu kanıt zayıf bir analogi üzerine kurulu olduğundan başarısızdır. Gerek Hume tarafından yapılan eleştiriler ve kötülük sorunsalı, gerekse Darwin'in evrim teorisi, teleolojik kuramın çok farklı versiyonlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹⁰⁰

Ahlak Kanıtı: Kant; ontolojik, kozmolojik ve teleolojik kanıtları eleştirmiş ve bunlarla Tanrı'nın varlığının ispatlanamayacağını, Tanrı'nın varlığına bilgi ve salt düşünce ile değil ancak ahlak ile ulaşılabileceğini ve bize bu yolu açacak olanın pratik akıl olduğunu dile getirmiştir. Kant kendinden önceki filozoflardan farklı olarak ahlaktan yola çıkarak Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla Ahlak kanıtını ilk kullanan Kant olmuştur.¹⁰¹ Buna göre, insandaki ahlak ve vicdan

⁹⁷ Immanuel Kant, "Felsefi Teolojiye Giriş", çev. Mehmet Sait Reçber, *Felsefe Dünyası*, 2004/2, Sayı 40, s. 159.

⁹⁸ Recep Alpyağıl, *Din Felsefesi*, İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2010, s.111.

⁹⁹ Abdullah Pakoğlu, "Yükselen Çevre Bilinci Ve Klasik Delillerin Yeniden Tasnifi", *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, 2012, s. 638.

¹⁰⁰ Alpyağıl, *Din Felsefesi*, s.130.

¹⁰¹ Aziz Sekman, "Kant'ın Ahlak Delili", *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 3/2, 2017, s. 59.

duygusunun menşei Tanrı'dır ve ahlaki doğruların nesnelliği ve ahlaki gerçekçilik Tanrı dışında başka bir şeyle açıklanamaz.¹⁰²

Kant, etik temellere yaslanan bir teoloji ile Tanrı'nın, ruhun ve kozmosun olması gerektiğini göstermiştir. Kant'a göre insan, Tanrı'nın var olduğuna inanmaksızın da ahlaki ödevlerini bilebilir. Ancak bu ödevi tutarlılıkla yerine getirebilmesi, ahlaki bakımdan karamsarlığa kapılmaması, bütün fedakârlıkları ve tehlikeleri göze alarak ahlaki yolda cesaretle yürüyebilmek için “en yüksek iynin” gerçekleşebileceğine, bundan dolayı da Tanrı'nın var olduğuna ve ruhun ölümsüz olduğuna inanması ahlaki açıdan gereklidir. Bundan ötürü, ahlak delilinin ışık tuttuğu yolun nihai noktasına kadar varmak isteyenler, kendilerini dogmatik inançsızlığa kaptırmamalıdır.¹⁰³

Dini Tecrübe Kanıtı: İnsanın Tanrı karşısında yaşadığı içsel tecrübelerden hareketle Tanrı'nın varlığını ispatlama gayreti olarak tanımlanabilir. Dini tecrübe kanıtı şekil ve içerik bakımından ontolojik, kozmolojik ve teleolojik kanıttan ayrılmaktadır. Kozmolojik ve teleolojik kanıtta evren çıkış noktası kabul edilerek Tanrı düşüncesine varmak hedeflenirken dini tecrübe kanıtında Tanrı inancına sahip insandan hareketle Tanrı'ya ulaşmak hedeflenmektedir. Kısaca bu kanıt, Tanrı'dan yine Tanrı'ya ulaşan bir kanıt olarak açıklanmaktadır.¹⁰⁴ Hal böyle olunca dini tecrübe kanıtının gerçek manada bir kanıt olup olmadığı tartışılmaktadır. Kimisine göre bir kişinin dini tecrübesi aslında o kişinin dini diye isimlendirdiği bir yaşantı ya da tecrübe geçirmiş olmasından başka bir şey için kanıt teşkil etmez. Buna rağmen, tasavvuf ehlinin, sözel ve mantıksal kanıt şeklinde değil, deneyimlenmiş bir hal olarak en fazla güven duydukları inanç dayanağının dini tecrübe olduğu bilinmektedir.¹⁰⁵

¹⁰² Kant, “Felsefi Teolojiye Giriş”, s. 153.

¹⁰³ Ülker Öktem, “Kant Ahlakı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 2017/18, s. 9.

¹⁰⁴ Hakan Hemşinli, “Tanrı'nın Varlığına Bir Delil Olarak Dinî Tecrübe: Duyu Tecrübesi ve Saf Bilinç İddiaları Örneği”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/3 Aralık, 2018, s.1639.

¹⁰⁵ Cafer Sadık Yaran, “Eleştirel Deneyimcilik: Dini Tecrübeye Swinburne'ün Safdillik İlkesine Karşı Eleştirelilik İlkesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/15, s. 44.

2.2. Agnostisizm

2.2.1. Agnostisizmin Tanımı ve Tarihçesi

Thomas Huxley tarafından 19. yüzyılda ilk kez ortaya atılan agnostisizm, genelde varlık hakkında, özelde ise Tanrı inancı karşısında hiçbir şeyin bilinemeyeceğini öne süren felsefi bir ekoldür.¹⁰⁶ Agnostisizm terimi, “bilgi, hikmet, marifet” gibi anlamlara gelen ve kurtuluşa ermek için gerek duyulan bilgilerin insana verilmiş olduğunu savunan “gnostisizm” kavramının zıttı olarak türetilmiştir.¹⁰⁷

Thomas Huxley’e göre Tanrı, evren ve kutsalla ilgili mutlak bilgiye sahip olma iddialarından ötürü Hristiyanlık, Yahudilik, İslam ve uzakdoğu dinleri gnostiktir. Söz konusu dinlerin müntesiplerinin varoluş problemini çözdüklerinden son derece emin olduklarını, kendisinin ise çözemediğinden emin olduğunu ve de bu problemin çözülemeyeceğine inancının tam olduğunu şöyle belirtmektedir:¹⁰⁸

Eğer benden agnostisizmin inanç esasları istenirse, onun inanç esaslarının olmadığı ve tabiatı icabı da hiçbir zaman olamayacağını söylemem gerekir. Aslında agnostisizm, bir inanç değil bir yöntemdir. Bu yöntemin özünde tek bir prensibe sıkı sıkıya bağlılık bulunur... Söz konusu prensip, pozitif olarak şöyle ifade edilebilir: Zekânı kullanman gereken konularda aklını seni götürdüğü son noktaya kadar, başka hiçbir şeyi dikkate almadan kullan. Negatif olarak da şöyle: Zekânı kullanman gereken konularda, kanıtlanmamış veya kanıtlanması mümkün olmayan sonuçlara kesin doğruymuş gibi sarılma. İşte bunu ben agnostüğün inancı olarak benimsiyorum. Her kim bu inancı tam anlamıyla sürdürürse, gelecek onun için ne hazırlarsa hazırlasın, yüzü kızarmadan insan içine çıkabilir.¹⁰⁹

Agnostisizm, Thomas Huxley tarafından teizm ve ateizm arasındaki tavrı belirlemek için kullanılmıştır. Teizm, Tanrıya inanmaya yönelik spesifik bir yaşam tarzının içinde olmayı belirtir. Bu yaşam biçiminin kendine özgü bir epistemolojisi ve mantığı vardır. Ateizmin ise kendine özgü özel bir epistemolojisi ve mantığı yoktur. O, sadece teizme karşı bir tavrı dile getirir. Dolayısıyla da bir agnostik bu iki taraftan birine meylenmez. Çünkü herhangi birine meylederse objektif duruşundan vazgeçmiş olur.¹¹⁰

¹⁰⁶ İlhan Kutluer, “Laedriyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s.41.

¹⁰⁷ Ferit Uslu, “Agnostisizm”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21, 2012, s. 7.

¹⁰⁸ Uslu, “Agnostisizm”, s. 8.

¹⁰⁹ Thomas Huxley, “Agnosticism”, *Collected Essays: Volume: V, Science and Christian Tradition*, D. Appleton and Company, New York 1902, s. 239’dan aktaran; Ferit Uslu “Agnostisizm”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21, 2012, s. 10.

¹¹⁰ Fikret Osman, “Agnostisizmin Mantıksallığı Sorunu”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/9, Bahar 2015, s. 53, 54.

Agnostisizmin terim olarak yeni olmasına karşılık düşünce olarak Antik Yunan'a kadar geriye gittiğini söylemek mümkündür. Nitekim Gorgias, “hiçbir şey var değildir, herhangi bir şey var olsa bile bilinemez, herhangi bir şey bilinebilse dahi, bildikleri başkasına aktarılamaz.”¹¹¹ şeklindeki kuşkucu ifadeleri agnostisizme esin kaynağı olmuştur.

Aydınlanma dönemi filozoflarından Immanuel Kant da agnostisizm konusunda ismi geçenlerdendir. Ona göre insanın Tanrı hakkında herhangi bir bilgisi yoktur. Bilgimiz olmayan bir şey hakkında var veya yok gibi kesin hükümler vermek doğru değildir. Bu düşüncelerinden ötürü Kant, bilinmezci ve şüpheci olarak kabul edilmiştir.¹¹²

20. yüzyılın tanınmış filozoflarından Bertrand Russell 3 Kasım 1953 tarihli Amerikan Look Dergisinde agnostisizm ile ilgili bir söyleşide, bir agnostiğin Tanrı ve metafizik âlem hakkında doğruyu bilmesinin mümkün olamayacağını söyler. Asla bilinemez demese de şu an içinde yaşadığımız zamanda bilinemeyeceğini vurgular ve Tanrı var ya da yok gibi kesin kabullerin insanın düşünme kabiliyetini körelttiğini, insanın bilimsel bir ruh kazanmasını engellediğini savunur.¹¹³

Agnostiklere göre Tanrının bilinemezliğini savunmak onu inkâr etmek anlamına gelmez. Agnostisizm bu nokta ateizmden ayrılmaktadır. Agnostiklere göre Tanrıya inanmak veya inanmamak bir seçim ve bir taraf tutmaktır. Ancak agnostisizm tarafsızdır.¹¹⁴ Agnostisizm kendisini ateizmden farklı bir yerde konumlandırırsa da onu bir inançsızlık şekli haline getiren şey, Tanrının varlığının bilinemeyeceğinin ileri sürülmesi ve Tanrı yokmuş gibi yaşanmasıdır. Söylem olarak farklı olsalar da pratikte aynı noktada buluşmaktadırlar.

Agnostisizm ile şüpheciliğin de genellikle birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Agnostisizmin de şüphecilik içerdiği bir gerçektir. Ancak bu iki felsefi düşünce

¹¹¹ Güvenç Şar, *Sofistik Düşüncenin Arka Planı Dissoi Logoi Üzerine Yorumlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 85.

¹¹² Tuncay Akgün, “Anthony Kenny’e Göre Tanrı’yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm”, *Bolu Abant İzzet Baysal İlahiyat Fakültesi Dergisi (Dergi Abant)*, 6/11, 2018, s. 19.

¹¹³ Abdulhamit Sinanoğlu, “Yunan Sofistlerinden Günümüze Uzanan Bir Din Karşıtlığı: Agnostisizm ve Umursamazcılık”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, Van, 12-14 Mayıs 2017, s. 101.; Mehmet Zülfi Cennet, “Gençliğin Anlam Arayışına Bir Katkı: Kur’an Ekseninde İliyya Ebu Madi’nin Agnostik Düşüncesine Bir Eleştiri”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Kongresi*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, s. 288.

¹¹⁴ Tamer Yıldırım, “Ateizm mi Agnostisizm mi? Bertrand Russell’in Tercih”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 11, 2011, s. 42.

arasında fark olarak şüpheciler, maddi, manevi, soyut, somut insan aklı ve duyularının verdiği bilgilere ve inanca şüphe ile bakar, agnostikler ise, genellikle Tanrı ve metafizik kavramlara karşı şüphe duyar ve umursamazca bir tavır takınırlar.¹¹⁵

Agnostisizm, günümüz dünyasında dinlere ve Tanrıya mesafeli tavır alan gruplar arasında yaygınlık kazanan felsefi bir tavidir. Bazı çevrelerde kendini agnostik olarak tanımlayanların sayısının ateist olarak tanımlayanlardan fazla olduğu görülmektedir. 2006 yılında ABD’deki üniversite ve kolej hocalarının dini inançları üzerine yapılmış olan araştırmada kendini ateist olarak tanımlayanların oranı % 10 iken agnostik olarak tanımlayanların oranı % 13 olarak tespit edilmiştir.¹¹⁶

2.2.2. Agnostisizmin Türleri

Agnostisizm, zayıf ve güçlü olarak ikiye ayrılmaktadır. Zayıf agnostisizm, Tanrının varlığı ya da yokluğu konusunda herhangi bir yargıda bulunmaktan kaçınmak, her iki düşünceye de kuşkuyla yaklaşmak iken, güçlü agnostisizm ise Tanrının varlığı hakkında yeterli kanıt olmadığı, bu kanıtların kimse için bulunmadığı ve kimsenin Tanrının var olduğunu bilme imkânının bulunmamasıdır.¹¹⁷ İnanmama açısından güçlü agnostikler ile ateistler aynı düzlemde yer almaktadır. Fakat ateist, Tanrının yokluğundan emin olmasından ötürü inanmazken, agnostik ise Tanrının varlığını bilmenin mümkün olmadığını düşündüğü için inanmamaktadır.¹¹⁸

Agnostisizmi kaleme almış yazarların çoğu onun zayıf ve güçlü şekllinden bahsederken, William Rowe gibi bazı yazarlar, bu ayrıma ılımlı agnostisizmi de eklemektedir. Ayrıca agnostik terimini daha geniş kapsamda kullanarak agnostik teizm, agnostik ateizm, kayıtsız agnostisizm, pragmatik agnostisizm gibi türlere ayıranlar da mevcuttur.¹¹⁹

¹¹⁵ Sinanoğlu, *Yunan Sofistlerinden Günümüze Uzanan Bir Din Karşıtlığı: Agnostisizm ve Umursamazcılık*, s. 102.

¹¹⁶ Uslu, “Agnostisizm”, s. 5-6.

¹¹⁷ Uslu, “Agnostisizm”, s. 12-17.; Yıldırım, “Ateizm mi Agnostisizm mi Bertrand Rusell’in Tercihi”, s. 42-43.

¹¹⁸ Fatma Aygün, “Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/2, 2017, s. 541.

¹¹⁹ Uslu, “Agnostisizm”, s. 11.

2.3. Deizm

İlkçağdan beri, filozofları meşgul eden en önemli konular Tanrı, âlem, insan ve bunlar arasındaki ilişkilerdir. Tanrı düşüncesi, insanlık tarihi boyunca, hemen hemen tüm insanların üzerinde kafa yorduğu bir konudur. İnsanın Tanrı ve evren ile ilişkilerinin değerlendirilmesi sonucu birçok problem ortaya çıkmıştır. İnsanların sahip oldukları farklı özellikler, farklı dinsel yaklaşımların ve grupların oluşmasına neden olmuştur. Bu dinsel yaklaşımlar içerisinde deizmin, modern ve bilimsel düşünce için en önemli açılımlardan biri olan Aydınlanma felsefesinin insanlık tarihine kazandırdığı ve Aydınlanma felsefesi filozoflarının arasında en yaygın olan dinsel yaklaşım olduğu söylenebilir.¹²⁰

2.3.1. Deizmin Tanımı ve Tarihçesi

Deizm kelimesi, Latince’de Tanrı anlamına gelen “deus” ile Grekçe’de Tanrı anlamına gelen “theos” sözcüklerinin terimleşmesi sonucu ortaya çıkan bir kavramdır. Her iki kelime de Türkçeye “İlahçılık, Yaradancılık” olarak tercüme edilmektedir. “Tanrı’nın var olduğuna inanmak” anlamıyla her iki sözcük ilk zamanlar aynı anlamda kullanılmıştır. Ancak 16. yüzyıldan itibaren Hristiyan âleminde başlayan tartışmalar sonucunda Deizm, dine eleştiri getirenler, geleneksel inanış biçiminden uzaklaşanlar için kullanılırken, teizm dine olumlu yaklaşım sergileyen, Ortodoks inançları savunan kesim için kullanılmaya başlanmıştır. Kısaca belirtmek gerekirse deizm denildiğinde din karşıtlığı, teizm denilince dine ve Tanrı’ya inanmışlık akla gelmektedir.¹²¹ Deizm, Tanrı’ya inandığı halde dinen inanmayanların zihniyetini, teizm ise hem Tanrı’ya hem de dine bir bütün olarak inananların zihniyetini ifade etmek için kullanılan terimlerdir. Deizm Batı dünyasında kilisenin akla ve özgür düşünceye vurduğu prangayı kırmanın bir yolu olarak görülmüş ve benimsenmiştir.

Tanrı’nın varlığını kabul etmeyen ateizme karşı olan teizm ve deizm, Tanrı anlayışı ile ilgili farklı yorumlar yapmışlardır. Teizm, Tanrı ile dini bir bütün olarak görerek, vahyedilmiş geleneksel Tanrı inancını ön plana çıkarırken Deizm, âlemin

¹²⁰Seyrek, *Ateizm, Deizm, Agnostisizm*, s. 154.

¹²¹Yaşar Nuri Öztürk, *Deizm*, s. 13.

yaratılmasında Tanrı'nın varlığını kabul eden ancak vahiy ve risaleti kabul etmeyen, akli ve bilimi ön plana çıkaran bir anlayışa sahiptir.¹²²

Tarih boyunca insan, din ve dinin uygulamalarıyla, tabiat ve tabiatın kanunları arasındaki ilişkiyi anlamaya gayret etmiştir. Araştırmaları sonucunda insan bir yaratıcının varlığına akıyla ulaşmayı başarmıştır. İşte insanın akıyla üstün bir varlığa, bir yaratıcı fikrine ulaşması deizm, bu varlığın evrenle olan ilişkisinin vahiy yoluyla düzenlenmesi ise teizm olarak ifade edilebilir. Bu anlamıyla deizm, bir yönüyle modernizm öncesi vahiy kültürünün başlangıç çevresini oluştururken; modernizm sonrası Hristiyanlığın yaygın olduğu Batı'daki din-bilim çekişmesi sonucunda bilim taraftarlarının gittiği yol olarak ifade edilebilir.¹²³

Deist kavramı 1563 yılında ilk kez Calvinci bir İlahiyatçı olan Pierre Viret tarafından "Tanrı'nın yerin ve göğün yaratıcısı olduğuna inanan fakat İsa Mesih'in öğretilerini reddedenler" anlamında kullanılmıştır.¹²⁴

Deizm, inanmak yerine bilmeyi öne çıkaran Aydınlanma düşünürlerinin savunduğu bir öğreti olmuştur.¹²⁵ Deizmin ortaya çıkmasında Hristiyanlık inancına bir tepki söz konusudur. Geleneksel Hristiyanlığın iman öğretisine karşı bir başkaldırı ya da onun yeniden yorumlanması, modern hayata Hristiyanlığın reforme edilmesi isteği vardır. Kilisenin baskıcı, hiyerarşik, bireysel inançları baskılayıcı tutumunu ortadan kaldırma gayreti sonucunda deistik fikirler ortaya çıkmaya başlamıştır.¹²⁶

Deizmin ortaya çıktığı 17. yüzyıl öncesinde Avrupa'da felsefe, din ve bilim alanında yaşanan çatırdamalar deizmin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Din alanında Martin Luther ile başlayan Reform hareketi, bilim alanında Newton ile özdeşleşen doğa kanunlarının keşfedilmesi ve felsefede Descartes'in aklın nihai kaynak olma iddiası bu kırılmaların en önemlileridir. Bu döneme hâkim iki kavram

¹²² Ahmet Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Ramazan Biçer ve Süleyman Akkuş, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sakarya 2005, s. 181.

¹²³ Aygün Akyol, "Dindarlıktan Dini Darlığa Deizm Meselesi", *İlesam İlim ve Edebiyat Dergisi - Deizm Özel Sayısı*-, 3/11 Mayıs-Haziran, 2018, s. 20.

¹²⁴ Seyrek, *Ateizm, Deizm, Agnostisizm*, s. 157.

¹²⁵ Muhammed Altaytaş, *Çağdaş İnkârcılık*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 32.

¹²⁶ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1998, s. 176.

bulunmaktadır: Akıl ve tabiat. Buna göre tüm dinler ve inanış biçimleri sadece akıl ve tabiat tarafından anlaşılmalı ve değerlendirilmelidir.¹²⁷

Başlangıçta Hristiyanlıkla yumuşak bir mücadele içinde olan ve Hristiyanlık ile akklı uzlaştırmaya çalışan deizm hareketi, kilisenin sert tavrı sonucu çetin bir mücadele içine girerek katı bir biçimde önce Hristiyanlığın daha sonra da bütün dinlerin inanç esaslarını eleştiriye tabi tutmuştur. İlk aşamada İngiltere’de sonra Kıta Avrupa’sında ve Amerika’da kuvvetli taraftar bulan deizm, örgütlü taraftar sayısı açısından dünyada pek etkili olmamıştır. Ancak müesses dinlere karşı her geçen gün artan eleştiriler, dine bağlı ve dini inançları olduğu gibi kabul eden insan sayısını azaltmıştır. Sonuç olarak Tanrı’ya inanan insan sayısı artmasına rağmen, dindarların sayısı azalmaktadır.¹²⁸

Deizm herhangi bir vahyedilmiş dine bağlı olmaksızın Tanrı’nın varlığını kabul etmek fakat Tanrı’nın ilim ve irade sıfatını reddetmek, evrende tezahür eden bir hikmetinin olduğuna inanmamak şeklinde kendini göstermektedir. Deizmin öne çıkardığı en önemli iki unsur vardır. Bunlardan birincisi evrene müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı diğeri ise akla ve bilime güvenen bir varlık tasavvurudur.¹²⁹

Bu bağlamda deizmin Tanrı tasavvurunun Tanrı’yı mutlak kadir ve hâkim kılmak yerine zayıf ve güçsüz bir niteliğe büründürmek olduğu görülmektedir.

2.3.2. Farklı Deizm Anlayışları

Deizmin tek bir tanımını yapmak mümkün olmadığı gibi tüm deistleri de aynı grup altında toplamak mümkün değildir. Genel anlamıyla deizm kavramı için ortak bir tanım yapılabilmekle birlikte, tarihsel akışı içinde farklı anlayış tarzlarından doğan birbirinden farklı deistik açılımlar da görülmektedir.

Deizmin bir çeşidine göre ezeli ve ebedi, sonsuz bir Varlık olarak dünyayı yaratan, makine gibi kuran ancak dünyayla irtibatını kesen, olup bitenle ilgilenmeyen bir Tanrı anlayışı söz konusudur. Tanrı evrenin işleyişine uygun olarak birtakım

¹²⁷Kardaş, “Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, s. 15.

¹²⁸Ceylan, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları” s. 202.

¹²⁹Akyol, "Dindarlıktan Dini Darlığa Deizm Meselesi", s. 2.

yasaları planlamış ve bu yasalarda kural dışı, beklenmedik bir şey olması mümkün değildir. Günümüzde en yaygın olan deistik anlayış bu şekildedir.¹³⁰

İkinci bir deistik anlayış tarzına göre, evrendeki tüm yaratılmışlar Tanrı'nın ilahi takdirine bağlı olarak var olmuşlardır. Tanrı, ahirette iyileri mükâfatlandırıp kötülerini cezalandıracaktır. İlahi vahyin reddedildiği bu görüşe göre insan Tanrı'nın mahiyeti, varlık ve ahlaki ödevler hakkında gerekli bilgiyi sadece aklından alabilir.

Üçüncü görüşe göre ise, dünyadan sonra başka bir hayat olmayacaktır. İnsan yaptığı her şeyin karşılığını dünyada iken görecektir. Bu anlayışa yakın olan diğer bir görüşe göre ilahi takdir, insanın ahlaksal hareketleriyle değil, sadece doğa ile alakalıdır. Sevinç ya da elem, her ne olursa olsun ölmeyen önce kişinin yaşadıklarıyla sınırlıdır ve ölüm sonrasında ilahi bir yargılama yoktur.¹³¹

Deizmin farklı tasavvurlarının bir tanesi de “Hristiyan deist” tanımıdır. Buna göre Hristiyanlığı reddetmek yerine, onu doğa ve akılla uyumlu hale getirmek için köklü ve radikal bir reform talebi söz konusudur. Bu reform talebi içinde Hristiyanlığı akla uygun hale getirme, gizemlerden arındırma, asli günah, teslis ve kefareti doktrini terk etme bulunur. Hristiyan deistler kilise Hristiyanlığı ile sekülerizm arasında alternatif bir yol olarak kabul edilmişlerdir.¹³²

Ortaçağ'ın düşünce ve inanç ikliminden Yeniçağ'a girerken Hristiyanlığın yaşadığı dini buhranın ve Batı medeniyetine özgü tarihi koşulların bir ürünü olan deizmin bir ekol ve akım olarak İslam Ortaçağ'ındaki muadilinden bahsetmek zordur. Tanrı'ya ve Tanrı'nın âlemi yarattığına inanan fakat eldeki tarihi argümanlara göre peygamberliği reddedip akli esas alan felsefi bir hayat tarzını benimseyen Ebu Bekir er-Razi'nin bir deist olduğu görüşü yaygın olmakla birlikte bu görüşlerin felsefi bir ekol haline gelmediği bilinmektedir.¹³³

2.3.3. Günümüzde Deizmin Durumu

Deizm, dini ve felsefi hareket olarak tarihin her döneminde taraftar bulmuş olsa da aslen XVII. yüzyıllardan itibaren Avrupa'da hararetli bir şekilde savunulmuştur.

¹³⁰ M. Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 10.

¹³¹ Dorman, “Deizm ve Eleştirisi”, s. 10.

¹³² Kardaş, “Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, s. 16.

¹³³ Hüsamettin Erdem, “Deizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 111.

Modern çağlarda deizmin temsilci bulmasında kilisenin dünya ile ahiret arasında denge kuramaması, dünyayı asli günden dolayı ceza çekilen yer olarak görmesi, kurtuluşa ermenin dünya malından uzak durmakla mümkün olacağını savunması, din ve bilim çatışmasında bilimi geri plana atması etkili olmuştur. Batı dünyasında bu tarz peşin hükümlerin yıkılmasında deizmin önemli katkıları olmuştur. Ancak deizm, dinin metafizik yönünü eleştirirken aşırıya kaçmışlar ve peygamberlik müessesesini dahi inkâr etmişlerdir. Öte yandan Hristiyanların Hz. İsa'nın mucizelerini gerçek dışı yorumlamaları, O'nu ilahlaştırmaları Hristiyan âleminde peygamberlik müessesesinin inkârına yol açmış ve modern çağ deizmini doğurmuştur.¹³⁴

Deizmin, dini şüphe ve anlam arayışlarını gideremeyen Müslüman gençler arasında da kabul görmeye başladığını ileri süren çalışmalar mevcuttur.¹³⁵ Coşkun, Deizm gibi İslam inancı karşıtı akımlara yönelişin nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır:¹³⁶

1. İslam dininin aynı diğer dinler gibi akla mantığa aykırı ilkeler içerdiği, bilimle çatıştığı özgürlükleri kısıtladığı, ahirete ağırlık vererek dünyayı ihmal ettiği düşüncesi
2. Taliban, DEAŞ, Selefilik gibi akımların İslam'la özdeşleştirilmesinden ötürü, İslam dininin şedit, radikal ve marjinal olarak algılanması
3. Müslümanların yapmış olduğu bir takım olumsuz eylemlerin genele atfedilmesi ve bu olumsuzluklar misal gösterilerek din karşıtı akımların savunulması
4. Müslümanların dünyevileşmesi ve dini ve ahlaki değerlere karşı duyarsızlaşması. Bu durumdaki Müslümanlar için deizm bir çıkış kapısı olabilmektedir.
5. Deizmin vahiyle bildirilen ahiret hayatını kabul etmeyip, ödül ve cezayı bireylerin aklına ve vicdanlarına bırakmış olması sınırsız özgürlüğü de

¹³⁴İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, Van, 12-14 Mayıs 2017, s. 41.

¹³⁵Zeynep Şeker, "Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu", *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*, 15/2, 2017, s. 530.; MAK Danışmanlık, *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*, <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EEERLERE-BAKI%C5%9EI-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf>, (Erişim: 29.09.2019).

¹³⁶İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", s. 64, 65.

beraberinde getirmektedir. Sınırsız ve sorumsuz özgürlük vaadi modern dünyanın genç bireyleri üzerinde etkili olabilmektedir.

2.4. Ateizm

2.4.1. Ateizmin Tanımı ve Tarihçesi

Ateizm terimi öncelikle felsefi bir kavram olup Tanrı inancı karşısında tepkisel bir düşünceyi dile getiren dünya görüşünün adıdır. Ateist kelimesinin kimler için kullanıldığına bakarak, ateizm terimi hakkında ipucu yakalamak mümkün görünse de çok sayıda farklı ateistik anlayışın bulunmasından ötürü hepsini içine alan bir tanıma ulaşmak mümkün değildir. Bunun farklı nedenleri vardır. Pek çok Tanrı kavramının din anlayışının ve Tanrı inancıyla ilgili felsefi yaklaşımın bulunması ortak bir ateizm tanımına ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Ateizm de geniş manada inançsızlık olarak ele aldığımızda yine dünyada tek tür bir inançsızlığın olmadığını görürüz. En azından şekil, yöntem, gerekçe ve amaç itibarıyla bazı inançsızlıkların birbirinden farklı olduğu tespit edilecektir.¹³⁷

Ateizmle ilgili yapılan araştırmalar, genellikle inanç dışı, inançsızlık başlığı altında toplanmaktadır. İnançsızlık, dini ve ruhi bir inanç taşımamak, doğaüstü bir varlığı kabul etmemek anlamına gelmektedir. Bu kavram genellikle ateizm, agnostisizm, apateizm gibi yaklaşımların genel ismi olarak kullanılmaktadır.¹³⁸

Dini literatürde ateizm kelimesini tam anlamıyla karşılayan bir sözcük bulunmamaktadır. En yakın terim olarak “ilhad” kelimesi kullanılmaktadır. Bunun yanında “inandıktan sonra doğru yoldan sapan” anlamına gelen “zındık” ve “dünyanın ezeli ve ebedi olduğuna inanan” anlamındaki “dehri” kelimeleri ateizm terimini tam olarak karşılamasa da anlam bakımından yakın bulunmaktadır. Söz konusu bu terimler klasik dini metinlerde karşımıza çıkmakta ise de felsefi metinlerde bu terimlere neredeyse hiç rastlanmamaktadır.¹³⁹

İnançsızlıkla ilgili literatürde; İmansız (faithless), din karşıtı (anti-religious), teizm karşıtı (anti-theist), dinsiz (non-religious), ateist (atheist), mürted (apostate, deconvert), kilisesiz (unchurched), bağlı olmayan (unaffiliated), agnostik (agnostic),

¹³⁷ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 2.

¹³⁸ Kenan Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri”, *İslami İlimler Dergisi*, 12/3, 2017, s. 104.

¹³⁹ Mehmet Aydın, “Ateizm ve Çıkmazları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1, 1981, s. 187.

seküler (secularist), hümanist (humanist), natüralist, bilimci (scientist), septik (skeptik), hür düşünceli (freethought) gibi pekçok kavrama rastlanmaktadır.¹⁴⁰

İnançsızlıkla ilgili pek çok kavram olmasına rağmen, inançsızlık denildiğinde akla genellikle ateizm gelmektedir. Ateizm terim olarak, Yunancada olumsuzluk anlamı katan “a” ön eki ile Tanrı anlamındaki “Theos” sözcüğünün bir araya gelmesiyle oluşan, Tanrı ya da Tanrılar olmadığı fikrini savunan felsefi bir akımdır.¹⁴¹

Bir anlamda Teizme tepki olarak doğan ateizmin iyi anlaşılabilmesi için öncelikle teizmin anlaşılması gerekmektedir. Dünya üzerinde birbirinden farklı teistik inanış biçimlerini görmek mümkündür. Semavi dinlerin tamamı teizm inanışını benimsemiştir ancak birbirlerinden farklı şekillerde yorumlamışlardır. Hristiyanlıkta teslis inancı, Yahudilikte milli Tanrı anlayışı bu durumun örnekleridir. Farklı teistik yorumlar olduğu gibi farklı ateistik yorumlar da mevcuttur. Eğer, teizm Tanrı’nın varlığını kabul etmek, Tanrı’ya inanmak olarak ifade edilirse; ateizm de Tanrı’nın varlığını reddetmek, Tanrı’ya inanmamak olarak ifade edilebilir.¹⁴²

Ateizm her ne kadar “tanrıtanımazlık” olarak bilinse de, Tanrı’yı reddetmenin yanında aşkın olan her şeyi reddeder. Evrenin tesadüfen, madde ve enerjinin etkisiyle meydana geldiğini savunur. Bu anlamıyla ateizm modern dönemlere ait bir terimdir. Daha önceki dönemlerde de ateistik düşünürler olsa da ateizmin yaygınlaşması ve toplumda kabul görmesi 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu dönemde ateistler devlet tarafından tanınmıştır.¹⁴³

Ateizmin bir inanç olup olmadığı araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Bir kısım araştırmacılar, Tanrıya inanmamayı veya ateizmi de bir inanç olarak görmekte iken bazıları ise ateizmin yalnızca bir inancın yokluğu anlamına geldiği ve fazladan bir açıklama ya da öneri sunmadığı gerekçesiyle bir inanç olmadığını savunmaktadırlar.

¹⁴⁰ Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri”, s. 105.

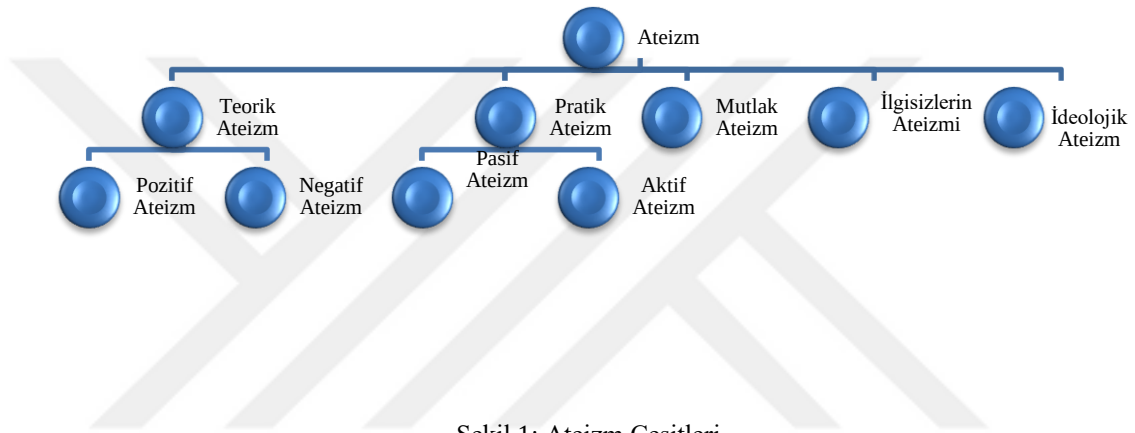
¹⁴¹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 75.

¹⁴² Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*, Furkan Yayınları, İstanbul 2001, s. 13.

¹⁴³ Kenan Sevinç ve Ali Ulvi Mehmedoğlu, “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, 6/2, 2016, s. 88.

2.4.2. Ateizmin Türleri

Tanrı inancını kabul etmeyen ateistler de dindarlar gibi kendi aralarında farklı gruplara ayrılmış ya da ateizmi farklı yorumlamışlardır. Kendini ateist olarak tanımlayanlar arasında Tanrı fikrine karşı farklı tutumlar mevcuttur. Genel kabul gören sınıflandırma, ateizmi teorik ve pratik olarak ikiye ayırmakta, daha sonra ise teorik ateizmi kendi içinde pozitif ve negatif ateizm olarak ikiye ayırmakta ve pratik ateizmi de pasif ve aktif olmak üzere ikiye ayırmaktadır.¹⁴⁴

Şekil 1: Ateizm Çeşitleri

Teorik ateizm; Tanrı'nın varlığını reddetmek, aşkın bir varlığı kabul etmemek olarak tanımlanmaktadır. Ancak Tanrı'nın varlığını reddetmenin yanı sıra yokluğuna dair delillerin savunulmasına yönelik zihni bir gayret söz konusudur. Aslında ateizm denildiğinde akla ilk olarak bu tanım gelmektedir. Tanrı inancına ağır eleştiriler yönelten, düşünerek ve tartışarak zihni bir çabayla Tanrı'nın varlığını reddetmeye ve iddiaları çürütmeye çalışmaktadır.

Teorik ateizmde yalnızca Tanrının varlığının inkârıyla kalınmamış, bunun yanı sıra mucize, vahiy, peygamber, kutsal kitap, ahiret gibi inançlar da reddedilmiştir. Sadece teistik Tanrı kavramı hedef alınmamış, mistik, mitolojik, transandantal veya antropomorfik anlayışlar ve bir şekilde tanrı inancına yer veren her türlü ekol de reddedilmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Adnan Aslan, Analitik Pozitif Ateizmin Bir Eleştirisi: Micheal Martin, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, 2002, s. 75,76.

¹⁴⁵ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, s. 8.

Teorik ateizm Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu ispatlama çabası bakımından “pozitif ateizm” ve “negatif ateizm” olarak ikiye ayrılır. Pozitif ateizm, “yokluğa inanç” şeklinde tanımlanabilir. Tanrı'nın varlığını inkâr etmek ve Tanrı'nın olmadığını ispat etmeye çalışmaktır. Negatif ateizm ise “inanç yokluğu” şeklinde tanımlanabilir.

Pratik ateizm; Tanrı yokmuş gibi yaşamak, Tanrı'yı günlük yaşama yani pratiğe sokmamak olarak tanımlanır. Bu tür bir ateizmde kişi günlük yaşantısındaki tavır ve davranışlarıyla, hayat tarzı, ilke ve alışkanlıklarıyla, Tanrısız bir dünya kurmayı istemektedir. Burada ön planda olan Tanrı'nın pratik yaşamda yok sayılmasıdır. Tanrı'nın teorik tartışmalarla reddedilmesi arka planda kalmaktadır.¹⁴⁶ Tanrı'yı entelektüel olarak inkâr etmek ya da inkâr etmemek onlar için çok da önemli değildir.

Pratik ateizm, ateizmi savunma biçimlerine göre kendi içinde “aktif ateizm” ve “pasif ateizm” olarak ikiye ayrılır. Pasif ateistler daha kendi hallerinde yaşarlar ve Tanrı'ya inananlarla ilgilenmezler, polemige girmezler. Aktif ateistler ise Tanrı inancını reddetmenin yanı sıra, Tanrı ve Tanrı ile ilgili fikir ve davranışlara karşı savaşırlar.¹⁴⁷

Mutlak ateizm fikrine göre ise; Tanrı'yı reddetmek için varlığını kabul etmiş olmak gerekir. Bu nedenle mutlak ateistler Tanrı'yı reddetmekten ziyade zihinde Tanrı fikrine sahip değillerdir. Bu düşünceyi savunanlara göre zaten doğuştan Tanrı fikrine sahip olmayan kişinin de inkâr edecek bir şeyi yoktur.¹⁴⁸

İlgisizlerin ateizmi görüşünü savunan birtakım düşünürler Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu üzerine tartışmayı gereksiz görüp bu konudan uzak durmayı tercih etmişlerdir. Her iki yaklaşımın da eşit derecede manasız olduğunu ileri sürerek konuya ilgisiz kalmayı yeğlemişlerdir. Onlara göre insan sadece var olanla yetinmeli ve görünen âlemin ötesine ilgi duymamalıdır. Bu düşünce tarzına sahip olanlar kendilerini klasik anlamda ateist olarak adlandırmaktan da kaçınmışlardır. Ancak

¹⁴⁶ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, s. 10.

¹⁴⁷Y. Sinan Zavalı ve Ensar Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, *Journal of History Culture and Art Research*, 7/2 Temmuz, 2018, s. 568.

¹⁴⁸Zavalı ve Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, s. 569.

Tanrı'nın varlığına ilgisiz kalmalarından dolayı kendilerini teist olarak adlandırmamışlardır.¹⁴⁹

Özünde felsefi bir problem olan ateizm bazen de ideolojik bir ilke olarak savunulmuş ve politik bir kabul haline gelmiştir. Buna “ideolojik (materyalist) ateizm” denilmektedir. Özellikle sosyalist yönetimlerde ateizm komünist partilerin propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Eski Sovyetler Birliği’nde ve halen bazı ülkelerde ateizm Marxist ve Leninist dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası olarak görülmüş ve ilmi ateizm adıyla takdim edilmiştir. Bu ülkelerde ateizmin bilimsel (materyalist) temellere dayandığı söylenmiş, dinin de toplumsal bir hadise olarak görüldüğü ifade edilmiştir.¹⁵⁰

Diğer bir ayrım ise ateizmin reddettiği şeylere göre “dar ateizm” ve “ geniş ateizm” olarak yapılmaktadır. Yalnızca teizmi kabul etmeyen görüşe dar anlamda ateizm (narrow sense) denilmekte, tüm dini ve aşkın spiritüel anlayışları reddeden görüşe ise geniş ateizm (broad sense) denilmektedir.¹⁵¹

2.4.3. Modernite ve Ateizm

Modernleşme teorileri İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkmış olmasına rağmen modernleşme daha evvel Avrupa’da yaşanan bazı sosyal ve siyasi değişikliklerin sonucudur. Yeni Çağ’ın başlangıcı olarak kabul edilen Rönesans ile birlikte rasyonel düşüncenin özgürlüğü söz konusu olmuştur. Pozitivist yaklaşım skolastik dönemi devre dışı bırakarak serbest fikir ortamı oluşturmuştur. Söz konusu bu yeni paradigma kilisenin otoritesini derinden sarsmıştır. Kilisenin halk nazarında itibarsızlaşmasıyla birlikte modernizmin temeli olarak görülen laik ve profan inanış ve değerlerin önündeki engel de kalkmıştır.¹⁵²

Ondokuzuncu yüzyılda pozitivizm, Tanrı’yı, dini ve metafizik olguları insanlığın ilerlemesinin önündeki en büyük engel olarak görmüştür. Deney ve gözlemle hakkında bilgi edinemeyeceği konuları bir kenara iterek, somut varlıkları incelemeye yönelmiştir.¹⁵³ Pozitivistler bilimi tek rasyonel ve nesnel bilgi edinme yolu olarak benimsedikleri için, teolojik ifade ve iddiaların bilimin metotlarına

¹⁴⁹ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, s. 11.

¹⁵⁰ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, s. 13.

¹⁵¹ Kenan Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri”, s. 107.

¹⁵² Murat Tazegül, *Modernleşme Sürecinde Türkiye*, Babil Yayınları, İstanbul 2005, s. 37, 38.

¹⁵³ Zavalı ve Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, s. 570.

uymakta başarısız olduğunu ve dolayısıyla herhangi meşru bir bilgi ortaya koyamadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, yalnızca ampirik konular anlamlı bir dil için referans noktaları sağlayabilmekte, din dili ise çoğunlukla ampirik olmayan konulardan söz ettiği için bilişsel açıdan anlam ifade etmemektedir.¹⁵⁴

Modern zamanlarda bilimin ilerlemesi, teknolojinin geniş kitlelere yayılması, önemli değişimleri de beraberinde getirmiştir. Hakikatin ölçüsü olarak bilimsel olması kriteri aranmaya başlanmıştır. Din, vahiy, Tanrı gibi kavramlar akılla ve bilimle açıklanabildiği kadar doğru kabul edilmiştir. Batı dünyasında meydana gelen Aydınlanma düşüncesi, Rönesans ve reform hareketleri dinin ve bilimin yerini yeniden belirlemiş ve dini, bilimin süzgecinden geçirerek eleştirel bir tavır takınmıştır.

Modernite, geleneksel toplumlar üzerinde önemli değişimler meydana getirmiştir. Bu değişimler dini algılama şeklini kökünden etkilemiştir. Modern dönemde, özelde Hristiyanlık olmak üzere, genel olarak bütün dinler eleştiriye tabi tutulmuştur. Toplumda dinin etkisinin azalmasıyla birlikte; sekülerizm, pozitivism, evrim teorisi, laisizm, modernizm ve çağdaşlık gibi kavramlarla dine alternatif çözümler üretilmiştir. Din eski bir meta gibi gösterilerek bu yeni kavramlar yüceltilmiştir.¹⁵⁵

Evrenin akıl ve bilimle anlaşılabilir ve denetlenebilir olduğu varsayımı insanı Tanrı fikrinden uzaklaştırmış ve Tanrısız bir dünya kurulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle dinin insanlar üzerindeki etkisi eski önemini yitirmiştir. Dinin otoritesinden aklın otoritesine geçilmiş, insan aklı Tanrı olarak ikame edilmiştir. Materyalizmin mutlak doğru kabul edildiği bu dönemde, ateizm bilimsel temeller üzerine oturtulmuş, din ise toplumsal bir olgu olarak kabul görmüştür.¹⁵⁶

Modern zamanlarda ortaya çıkan şekliyle ateizm bir inanış şeklini ifade etmekle kalmamış aynı zamanda bir ideoloji, yaşam tarzı ve dünya görüşü haline gelmiştir. Modern dönemde Tanrı'yı reddeden insanlar öncelikle engellenmişlik duygusundan kurtulmuş, bu da onları istedikleri gibi yaşam sürme özgürlüğüne ulaştırmıştır.

¹⁵⁴ Ahmet Seyrek, *Ateizm, Deizm, Agnostisizm*; Dorlion Yayınları, Eskişehir 2019, s. 120.

¹⁵⁵ Derya Gülfil, *Ateizmin Psikolojisi*, Maarif Mektebi, Ankara 2019, s. 68.

¹⁵⁶ Aliye Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, Köprü Kitapları, İstanbul 2018, s. 51.

3. BULGULAR VE YORUM

3.1. Araştırmaya Katılan Üniversite Öğrencilerinin Sosyo-Demografik Özellikleri

Gençlik dönemi, soyut düşünme yetisinin gelişimine bağlı olarak bireyin kendi olma düşüncesiyle birlikte değerlerini inşa etme sürecine girdiği ve bir kimlik gelişimini sağlama çabasının olduğu bir dönemdir. Bu dönemde geleneksel olarak aile ve çevreden edinilen bilgi, duygu ve davranış bir eleştiri süzgecinden geçirilirken din, inanç gibi konularda da temel sorgulamaların yapılması olağan bir durumdur. Hal böyle iken günümüzde gerek kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve bilgiye erişimin kolaylaşması gerekse gençlik dönemi arayışlarının etkisiyle pek çok düşünce, fikir, inanış biçimleri ve akımları yaygınlık kazanmakta ve gençler arasında her geçen gün daha popüler hale gelmektedir.

Bu bölümde üniversite çağı gençliğinin dini / felsefi açıdan bu tür inanış ve yönelimlere bakışları ve bu süreçte örgün ve yaygın din eğitimi ve öğretiminin etkisinin nitel araştırma bulgularına bağlı olarak ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan öğrencilerin dini yönelimlerini tespit etmek ve aldıkları din eğitiminin süreçteki etkisini incelemek üzere konu üç temel başlık altında ele alınmıştır. İlk olarak katılımcıların bazı özelliklerine yer verilen birinci başlığın ardından katılımcıların dini yönelimlerine ilişkin bulgulara yer verilmiş, üçüncü başlık altında ise elde edilen bulguların örgün ve yaygın din eğitimi açısından bir analizi yapılmıştır.

Tablo 3.1. Katılımcılara İlişkin Bazı Bilgiler

Katılımcı	Bölüm	Bitirdiği Lise	Okuduğu Kitap Türü	Okuduğu Yıllık Kitap Sayısı	Aile Tutumu	Bugünkü Dini Fikriyatı Kim Etkili
K1	Çocuk Gel.	AİHL	Roman	1-5	Serbest	Ailem
K2	İlahiyat	AİHL	Dini	12-20	Serbest	Yaz KK
K3	İlahiyat	AL	Roman	12-20	Güven Verici	Bireysel Okumalarım
K4	Tıbbi Lab.	MTAL	Roman	6-11	Tutarsız	
K5	Gazetecilik	AİHL	Psikoloji	21-35	Güven Verici	Babamın vefatı
K6	Gazetecilik	AL	Roman	6-11	Güven Verici	Ailem
K7	Tarih	Düz Lise	Felsefe	21-35	Güven Verici	Bireysel Okumalarım

K8	Tarih	AİHL	Roman	6-11	Otoriter	Kendi Araştırmalarım
K9	Psikoloji	AL	Tarih-G. K.	21-35	Güven Verici	Ailem
K10	Psikoloji	AL	Roman	6-11	Güven Verici	Ailem
K11	Sınıf Öğrt	Açık Lise	Felsefe	6-11	Otoriter	Kendi Okumalarım
K12	Sınıf Öğrt	AL	Felsefe	21-35	Güven Verici	Ailem
K13	İstatistik	Düz Lise	Tarih-G.K	0	Güven Verici	Medrese
K14	İstatistik	AL	Roman	12-20	Güven Verici	Ailem
K15	İlahiyat	AİHL	Felsefe	1-5	Otoriter	Ailem
K16	İlahiyat	AİHL	Roman	12-20	Güven Verici	Ailem
K17	Tıp	FL	Dini	21-35	Tutarsız	KYK'daki Dini İlimler Atölyesi
K18	Tıp	FL	Roman	12-20	Korumacı	Ailem
K19	Tıp	FL	Kişisel Gel.	21-35	Güven Verici	Ailem
K20	Sınıf Öğrt	Öğrt.L	Bilimsel	0	Korumacı	Bireysel Okumalarım
K21	Vet.	AL	Roman	12-20	Otoriter	DKAB Öğrt.
K22	Vet.	Öğrt.L	Bilimsel	6-11	Korumacı	Yaz KK
K23	Sınıf Öğrt.	AL	Roman	12-20	Serbest	Ailem
K24	Tıp	AL	Felsefe	21-35	Güven Verici	Yaz KK
K25	Sanat Tar.	Düz Lise	Felsefe	21-35	Güven Verici	Bireysel Ok.
K26	Felsefe	AL	Roman	35+	Güven Verici	DKAB Öğrt.
K27	Felsefe	AL	Bilimsel	1-5	Serbest	Ailem
K28	Felsefe	MTAL	Roman	6-11	Güven Verici	Ailem
K29	Tıp	FL	Roman	12-20	Korumacı	KYK'da Yapılan sohbetler
K30	Vet.	AL	Felsefe	21-35	Güven Verici	Yaz KK

Tabloda görüldüğü üzere, katılımcıların biri çocuk gelişimi, dördü ilahiyat fakültesi, biri tıbbi laborantlık, ikisi gazetecilik, ikisi tarih, ikisi psikoloji, dördü sınıf öğretmenliği, ikisi istatistik, beşi tıp fakültesi, üçü veterinerlik fakültesi, biri sanat tarihi ve üçü de felsefe bölümünde öğrenim görmektedir. Mezun olduğu lise türüne göre katılımcıların, altısı anadolu imam hatip lisesi, on ikisi anadolu lisesi, ikisi mesleki ve teknik anadolu lisesi, üçü düz lise, biri açık öğretim lisesi, dördü fen lisesi, ikisi ise anadolu öğretmen lisesi mezunudur. Katılımcıların okuduğu kitap türleri arasında en çok tercih edilenin roman olduğu, yıllık okunan kitap sayısına otuz beşten fazla yanıtının veren öğrenci olduğu gibi, “sıfır” yanıtı veren olduğu da görülmektedir. Genel aile tutumunu “güven verici” olarak tanımlayan katılımcıların ağırlıkta olduğu, onu otoriter ve korumacı aile tutumunun takip ettiği görülmektedir. Katılımcılar bugünkü dini fikiryatlarının mimarı olarak ailelerini, bireysel okumalarını, yaz Kur'an Kurslarını, KYK'daki dini ilimler atölyelerini, medrese ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerini işaret etmişlerdir.

Tablo 3.2. Katılımcıların Özelliklerine Göre Sayı Dağılımları

Katılımcıların Özellikleri		Sayı
Cinsiyet	Kız	17
	Erkek	13
Yaş	18-22	18
	23-27	10
	28-32	2
Fakülte	Fen Edebiyat Fakültesi	10
	Eğitim Fakültesi	4
	Tıp Fakültesi	5
	İlahiyat Fakültesi	4
	Veterinerlik Fakültesi	3
	İletişim Fakültesi	2
	Sağlık Bilimleri Fakültesi	1
	Meslek Yüksekokulu	1
Sınıf	1	1
	2	10
	3	5
	4	12
	5	1
	6	1
Mezun Olduğu Lise	Anadolu İmam Hatip Lisesi	5
	Anadolu Lisesi	12
	Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	2
	Düz Lise	3
	Anadolu Öğretmen Lisesi	3
	Fen Lisesi	4
Aile Tutumu	Otoriter	4
	Serbest	4
	Koruyucu	4
	Tutarsız	2
	Güven Verici/Destekleyici	15
Ailenin Dindarlık Düzeyi	Çok dindar	3
	Dindar	21
	Biraz Dindar	5
	Dindar Değil	1

Katılımcının Dindarlık Düzeyi	Çok dindar	0
	Dindar	17
	Biraz Dindar	10
	Dindar Değil	3
Dini Sorularına Cevap Ararken Başvurduğu Mercî	Hocalar/Güvendiğim Kişiler	6
	Ailem	8
	İnternet	10
	DİB	6
Yıllık Ortalama Okuduğu Kitap sayısı	0	2
	1-5	3
	6-11	8
	12-20	8
	21-35	8
	36 ve üstü	1
Okuduğu Kitap Türü	Roman/Hikaye	14
	Psikoloji	1
	Felsefi	7
	Dini	2
	Bilim	3
	Tarih/Genel Kültür	3
Takip Ettiği Yayın Organı	Sosyal Medya	24
	Televizyon	1
	Gazete	4
	Radyo	1

3.2. Üniversite Öğrencilerinin Dini Yönelimlerine İlişkin Bulgular

Üniversite öğrencileriyle yapılan görüşmeler sonrası elde edilen bulgular on iki temaya ayrılmıştır. Temalar da kendi içinde kategorilere ayrılarak yorumlanmıştır.

3.2.1. Tanrı İnancı

Tanrı'nın varlığına inanma ya da inanmama konusu insanlık tarihinin en köklü ve en çok tartışılan meseleleri içerisinde yer almaktadır. Pek çok düşünür bu konuyla alakadar olmuş ve kendince bir kanaate ulaşmıştır. Tanrı'nın varlığını ispat çabası,

felsefe ve ilahiyat alanının merkezi problemlerinden biri olagelmıştır.¹⁵⁷ Düşünce tarihinde konuyla ilgili ana zeminde her ne kadar inanma/inanmama olarak iki yaklaşımdan söz edilse de, esasında bu tartışmada birbiriyle ilişkili üç görüş karşımıza çıkmaktadır. Bu görüşlerin ilki Tanrı'nın varlığını kabul edenler, ikincisi Tanrı'nın varlığını reddedenler, üçüncüsü ise Tanrı'nın varlığının bilinemeyeceğini öne süren görüştür. Bunların yanı sıra deizm, panteizm, apateizm gibi farklı anlayışlar da bulunmaktadır.

Araştırmamız çerçevesinde üniversite öğrencilerine Tanrı hakkındaki fikirleri sorulmuş ve elde edilen bulgulara bakıldığında katılımcıların Tanrı'yı fikirleri, inançları, dünya görüşleri, beklentileri, yapmak istediklerini ve istemediklerini içeren benlik imgeleriyle ilişkilendirdikleri görülmüştür. Verilen yanıtlar, katılımcıların zihinsel ve duygusal durumlarını yansıtan bir nitelik ifade etmekle birlikte aslında Tanrı fikrine nasıl ulaştıkları hakkında da ipuçları vermektedir. Bir grup katılımcı Tanrı'yı inanılması gereken bir toplumsal gerçeklik olarak yorumlarken, diğer grup bilimsel gerçeklik olarak düşünmektedir. Verilen cevaplar ayrıntılı olarak gruplandırılmış ve aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3.3. Tanrının Varlığı

<u>Kategoriler</u>
Şüphesiz inanıyorum
Şüphelerim var
Tanrı yoktur
Varlığı ya da yokluğu bilinemez

Tanrının Varlığına Şüphesiz İnanıyorum: Katılımcılara Tanrı'nın varlığı hakkındaki düşünceleri sorulduğunda büyük bir çoğunluğunun var olduğuna inandığı görülmüştür. Otuz katılımcıdan yirmi altısı¹⁵⁸ Tanrı'nın varlığına şüphe duymadan

¹⁵⁷ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2012, s. 17.

¹⁵⁸ K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K21, K22, K24, K26, K27, K28, K29, K30

inandığını ifade etmektedir. Bu konuda kafalarında herhangi bir soru işareti olmadığını ve evrende bunu destekleyen pek çok delil olduğunu dile getirmişlerdir.

Katılımcıların bir kısmı Tanrı'nın varlığıyla ilgili hiç sorgulama yapmadığını, ailesinden o şekilde gördüğü için buna inandığını ifade ederken, bir kısmı ise zaman zaman bu tarz sorgulamalar yaptığını ve kendi araştırmaları ve okumaları sonucu Tanrı'nın varlığını kabul ettiğini dile getirmiştir. Tanrı'nın varlığına inanan katılımcılar Tanrı'yı *“yaratıcı, hâkimiyet kuran, yönetici, düzenleyici, her şeyin başlangıcı, yol gösterici, yarattıklarını sınavan”* sözcükleriyle nitelendirmişlerdir. Örneğin K13: *“Tanrı demeyi tercih etmiyorum, Tanrı Allah lafzının anlamını karşılamıyor. Ben Allah'ın var olduğu fikrini başkasından taklit etmedim, düşündüm, tefekkür ettim, kalbim tatmin şekilde Allah'ın var olduğuna inandım.”* sözleriyle bu düşüncesini dile getirmiştir.

Tanrının varlığını evrendeki düzene ve birtakım ipuçlarına bakarak hissedebildiğini, var olan düzenin başka türlü mümkün olmayacağını dile getiren ve Tanrı inancını bu fikir üzerine temellendiren katılımcılardan bir kısmının görüşleri şu şekildedir:

K19: *“Varlığına iman ediyorum. Bu kadar mükemmel bir evrenin mutlaka bir yaratıcısı olmalı.”* Aynı katılımcı, bugünkü dini fikriyatının oluşmasında öncelikle ailesinin çok etkin rolü olduğunu, DKAB dersinin de diğer dinleri tanımasına olanak sağladığını da belirtmiştir.

Meslek Lisesi mezunu olan ve ailesini dindar olarak nitelendiren K4, Tanrı inancını *“Öncelikle aslında insan görebiliyorsa bir şeylere fikir üretebilir, düşünebilir. Etrafımıza bakarsak evrende bir düzen ve nizam olduğunu anlayabiliriz. Bunu anlamamak için hiçbir neden yok. Bunları bir araya getirebilecek bir gücün olması gerekir. Yani bunlar öyle rastgele, tesadüfen bir araya gelmiş şeyler değil. Bence Tanrı vardır.”* sözleriyle temellendirmektedir.

Fen Lisesi mezunu ve Tıp Fakültesinde öğrenim gören K17, Tanrı'nın varlığıyla ilgili olarak, *“Mükemmel bir düzenle yaratılmış ve düzeni devam eden bir evren varken, bu düzenin kendiliğinden başıboş olması mümkün değildir. O yüzden bir yaratıcı fikri çok makul geliyor. Ve bu Tanrı da yarattım ve bitti, artık karışmıyorum değil tam tersine her an düzene müdahil olan, her an yaratan ve denetleyen bir Tanrıdır.”* ifadelerini kullanmıştır. Aynı katılımcı bugünkü dini

fikriyatının oluşumunda KYK'daki dini ilimler atölyesinin ve ortaokul DKAB dersinin çok etkili olduğunu, Lise DKAB dersinin ise sorgulamasına katkı sağladığını belirtmiştir.

Katılımcıların Tanrı fikrini inşa ederken, evrendeki düzen ve uyumu temele aldıkları, düzenin olması düzenleyicinin olmasını gerektirir düşüncesinden hareketle mantıksal ve tümevarımsal bir çıkarıma ulaştıkları görülmektedir.

Tarih boyunca pek çok düşünür, evrende var olan kusursuzluk, düzen, gaye ve güzellikten yola çıkarak bunları ortaya koyan bir varlık olduğu fikrini savunmuştur. Kozmolojik deliller olarak adlandırılan bu delillerden birisi de güzellik delilidir. Tanrı'nın varlığını kanıtlamada kullanılan nizam ve gaye delilinin bir sonraki aşamasını oluşturan güzellik deliline göre evrendeki düzen, uyum ve orantı bir güzellik oluşturur. Nasıl ki düzen ve gaye bir var edene işaret ediyorsa, tüm bu unsurların birleşmesiyle ortaya çıkan güzellik de bir Mutlak Güzel'in varlığına işaret etmektedir.¹⁵⁹

İlkçağın en büyük düşünürlerinden Sokrates'e göre, Tanrı duyu organları ile algılanamaz, yalnızca yarattığı eserlerden, uyumdan ve güzelliklerden varlığı anlaşılabilir. Sokrates, içinde yaşadığımız evreni ihsan edici bir iradenin eseri olarak tasavvur etmekte, evrendeki hâkim olan bu düzeni de her şeyi idare eden bir Tanrı'ya bağlamaktadır. Ona göre bu kusursuz düzen ancak bir Tanrı'nın varlığıyla açıklanabilir.¹⁶⁰ Sokrates'in öğrencisi Platon da hocasına benzer ifadelerle, Tanrı'ya ulaşmanın yolunun evrendeki güzellikleri tam olarak anlamaktan geçtiğini, gözlerin buna hizmet etmek için verildiğini, insanın diyalektik bir şekilde güzelden başlayarak kademe kademe yükselip Tanrı'yı bulacağını ifade eder ve bu kademeleri bedensel güzellik arayan insan üzerinden örneklendirir. Şöyle ki, aradığı öncelikli şey güzel bir dış görünüş olan bir adam tek bir insanı sever, ona söyleyecek güzel sözler bulur. Sonra bütün bedenlerdeki güzelliğin aynı olduğunu kavrayınca can güzelliğine önem vermeye başlar, nitekim değerli bir can, beden güzel olmasa bile kişinin sevgisini kazanmaya yeter. Sonrasında davranış, yaşayış yollarından bilimlere geçip onlardaki güzelliği de görünce ve böylece gözleri daha geniş bir güzele erdiği zaman, tek bir

¹⁵⁹ İsmail Şimşek, Tanrı'nın Varlığının Delili Olarak Güzellik Kanıtı, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5/10, 2014, s. 69.

¹⁶⁰ Kamran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1987, s. 38.

insana bağı kalmaktan vazgeçer, gördüğü bu güzellik karşısında hayranlık duygusu artar, böylelikle gerçek bilgiye yani güzel olanın bilgisine ulaşır.¹⁶¹

Ailesini dindar olarak nitelendiren fakat bugünkü dini fikriyatı üzerinde ailesinden ziyade lise DKAB öğretmeninin katkısı olduğunu belirten K21, Tanrı'nın varlığını şöyle açıklıyor:

“Bu dünyaya gelmemizin bir amacı olduğunu düşünüyorum. Durup dururken bu âlemde var olduğumuzu düşünemiyorum. Bizi yaratan, yöneten, gözetten, aşkın ve güçlü bir varlık olmak zorunda bana göre. İşte o varlığı zorunlu olan ise Tanrı'dır.”

Katılımcının Tanrının varlığını yönetici, gözetleyici, başıboş bırakmayan birinin gerekliliği üzerinden temellendirdiği görülmektedir. Tanrı tasavvurunu nesneyle kurulan ilişkiler bağlamında ele alan Ana Maria Rizzuto, çocuğun ilişki kurduğu anne baba, bakıcı ve diğer yakın kişilerin bireyin Tanrı tasavvuru üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedir. Çocuğun bakımını üstlenen anne, baba ya da diğer kişilerin güçlü, saygın ve her şeye müdahale eden kişilik özelliklerine sahip olması çocuğun böyle bir Tanrı tasavvuruna sahip olması üzerinde etkilidir.¹⁶² Tanrıyı *“sürekli müdahale eden, yöneten, her şeyi kuşatan, güçlü”* kavramlarıyla tanımlayan K21, kendi ailesini otoriter olarak nitelemekte ve aile içinde kararların babası tarafından verildiğini belirtmektedir. Bu da Tanrı inancı veya tasavvuru ile aile içi ilişkiler arasında bir bağ olduğu yönünde kanıt oluşturabilir.

Ebeveyn tutum ve davranışlarının çocuklar üzerinde etkiye sahip olduğu, örneğin sıcak ve olumlu aile ikliminde yetişen çocukların, soğuk ve baskıcı aile ortamında yetişenlere oranla daha olumlu psikolojik özellikler ve davranışlar geliştirdiği¹⁶³, çocuğun anne babayla kurduğu bağlanma stiline (güvenli veya kaygılı) dünyayı ve Tanrıyı algılama biçimini etkilediği¹⁶⁴ bulgusu göz önünde bulundurulduğunda katılımcıların otoriter ailelerde yetişmelerinden ötürü Tanrı'yı çoğunlukla sürekli müdahale eden, yöneten, her şeyi kuşatan, güçlü gibi otoriteye vurgu yapan sözcüklerle nitelendirdikleri düşünülebilir. Nitekim araştırmamızda da

¹⁶¹ Platon, *Şölen-Dostluk*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 54, 55. (210 b, c, d, e.)

¹⁶² Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011, s. 106.

¹⁶³ Nebi Sümer vd., “Anne-Baba Tutum ve Davranışlarının Psikolojik Etkileri: Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış”, *Türk Psikoloji Yazıları*, 13/25 Haziran, 2010, s. 55.

¹⁶⁴ Hızır Hacıkeleşoğlu, Faruk Karaca, “Ebeveyn Tutumlarının Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 53, Haziran 2021, s. 212.

ailesini otoriter olarak niteleyen katılımcıların Tanrı tasavvurlarında benzer bir sonuç ortaya çıkmıştır. Örneğin K8, K11, K15 ve K21 ailelerini otoriter olarak nitelerken Tanrı tasavvurlarında da buna uygun olarak güçlü, baskıcı, seçme hakkı tanımayan bir Tanrı anlayışı kendini göstermektedir.

Hayta tarafından hazırlanan “Bağlanma Kuramı Ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma” isimli doktora tezinden elde edilen bulgulara göre, ebeveynlere yüksek güvenli bağlanma ile Tanrı’ya yüksek güvenli bağlanma arasında anlamlı ilişki bulunmuştur.¹⁶⁵ Araştırmamızda Hayta’nın bulgusuna paralel olarak; ailesinin tutumunu güven verici/destekleyici olarak niteleyen on iki katılımcının tümü Tanrı’nın varlığına inandığını ifade etmiş olup bunların bir kısmı Tanrı’yı “güven veren”, “sığınılan”, “merhametli”, “bağışlayıcı” gibi kelimelerle nitelemiştir.

Çocuğun dini tutumunda anne babanın rolü üzerine yapılan çalışmalarda, çocukların sosyo-kültürel kişiliğini belirleyen öncelikli faktörün aile olduğu, anne babanın çocuğun kâinatı algılama biçimini etkilediği¹⁶⁶, çocuğun dini duygu ve düşüncelerinin sağlıklı olup olmamasının ailenin dini tutumuyla doğru orantılı olduğu¹⁶⁷, aile ortamının çocuğun psikososyal, zihinsel ve duyuşsal gelişimlerinin yanında din algısını da etkilediği¹⁶⁸ şeklinde bulgular ortaya konulmuştur.

Tanrı’nın varlığına bilimsel olarak kanıt bulamasa bile şüphesiz bir şekilde varlığına inandığını ifade eden katılımcılardan İlahiyat Fakültesi öğrencisi K3, “*Bilimsel bir gerçeklik olarak Tanrı’nın varlığını ispatlayamayız ama zaten Tanrı inandığımızda var olan bir şeydir. İnanan bir kimse için Tanrı vardır. Yani herkese göre Tanrı’nın var olup olmadığı değişebilir. Tanrı’yı ararken kullanılan yollar insandan insana değişir herkesin kullandığı yol farklı olabilir. Benim için belki bilimsel gerçeklikler daha önemlidir ve bu yüzden Tanrı’yı bulamayabilirim ama bazı insanlar içindeki duygusal boşluğu doldurmak istiyordur ve o yollar üzerinden Tanrı’yı arıyordur ve o şekilde bulabilir. Daha önemli olan başka şeyler vardır. Bu*

¹⁶⁵ Akif Hayta, Bağlanma Kuramı Ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2017, s. 6.

¹⁶⁶ Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2009, s. 3-4.

¹⁶⁷ Esra Türk, “Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim ve Din Eğitimi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 14/3, 2014, s. 157.

¹⁶⁸ Sümeyra Bilecik, “Anne Baba Tutumlarının Bireylerin Din Algısına Etkisi”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 15/33, Haziran 2017, s.8.

insanların önceliklerine göre değişir. Ben inanıyorum, evet Tanrı var” şeklinde düşüncesini ifade etmiştir.

İlahiyat Fakültesinde öğrenim gören öğrencilerden K2, K3, K15 ve K16’nın benzer şekilde verdikleri yanıtları değerlendirildiğinde katılımcılar Tanrı’nın varlığına şüphesiz bir şekilde inandıklarını ifade etmişlerdir. Bu inancın temelini ailelerinden aldıklarını, Tanrının varlığıyla ilgili hiç sorgulama yapmadıklarını ifade etmişlerdir. İlahiyat fakültesinin kendilerindeki Tanrı inancının şekillenmesinde olumlu ya da olumsuz bir etkiye sahip olmadığını belirtmişlerdir. Bu noktada, özellikle olumsuz etkinin olmaması Tayfur tarafından yapılan araştırmanın bulgularıyla çelişmektedir. Söz konusu çalışmada ilahiyatçı katılımcı; “üniversite ikinci sınıfa kadar inançlı bir genç olarak yaşamını sürdürdüğünü, ikinci sınıfın yarısında düşünmeyi ve sorgulamayı öğreten hocası sayesinde ateist olduğunu” belirtmektedir. Yine aynı çalışmada bir diğer ilahiyatçı katılımcı “katı medrese eğitimi sonrasında İlahiyata başladığını, okulda farklı İslami fikirlerle tanıştığını, yeni fikirlerin içine düşürdüğü şüpheler sonucu agnostik olduğunu” belirtmektedir.¹⁶⁹ Söz konusu çalışmanın bulgularında, katılımcıların İlahiyat fakültesine girinceye kadar inançlı oldukları, ancak ilahiyatta İslam dışı yönelimleri tercih ettikleri görülmektedir. Bu durum, ilk yetişkinlik çağlarına tekabül eden üniversite yıllarında bireylerin önceki inançlarını sorguladıkları ve yeni kararlar aldıklarını da göstermektedir.

İletişim Fakültesinde okuyan ve İmam Hatip Lisesi mezunu olan K5, Tanrı hakkındaki görüşünü “*Tanrı fıkri bana göre tamamen yaratıcı ve yönetici bir unsurdur. Varlığına biz Müslümanlar olarak inanmak zorundayız, ona göre lütuflandırılacağız. Varlığına dair tam bir kanıt bulamıyoruz, insanın beş duyu organıyla algılayacağı bir biçimde bir ispatını yapamıyoruz ama biz var olarak düşünüyoruz. Somut olarak kanıtlayamıyoruz*” şeklindeki sözleriyle belirtmiştir.

İmam-Hatip Lisesi mezunu olan katılımcıların¹⁷⁰ biri hariç (K8) tamamı Tanrının varlığına şüphesiz inandığını ifade etmiş fakat ibadetler, dinin yol göstericiliği, din-bilim ilişkisi gibi konularda birbirlerinden ayrılmışlardır.

¹⁶⁹ Hamdi Tayfur, *Dip Dalga*, Ankara Okulu, Ankara 2023, s. 11, 28.

¹⁷⁰ K1, K2, K5, K8, K15, K16

İmam Hatip Lisesi mezunu olup İlahiyat fakültesinde öğrenim gören K2 ise, ailesinden öğrendiği şekilde, sorgusuz sualsiz Tanrı'nın varlığını kabul ettiğini *“Gerek doğduğum çevre, içinde yaşadığım kültür, Müslüman bir ailede ve ülkede doğup büyümüş olmamdan ötürü ben bu hayata sorgulayarak değil, Tanrı'nın varlığını kabul ederek başladım. Bundan ötürü var mıdır, yok mudur düşüncesine hiç düşmedim.”* sözleriyle ifade etmiştir.

Dini kitaplar okuduğunu ve dindar bir anne babayla büyüdüğünü ifade eden K2, aileden öğrendiği gibi bir inanca sahip olduğunu ve kendisinin bu konuda herhangi bir sorgulama yapmadığını ifade etmiştir.

Birey ilk dini, ahlaki bilgi ve tutumları özellikle hayatının ilk yıllarında aileden öğrenir. Çocuklar önce taklit eder fakat zamanla taklit ettiği davranışlar onlarda alışkanlık haline gelir ve kişilikleri oluşur. Gazali bu durumu “kişi bulunduğu kabın şeklini alır” şeklinde özetlemektedir. Her ne kadar gelişim ve öğrenme hayat boyu devam etse de, ileriki yıllarda ortaya çıkan pek çok davranışın temeli çocuklukta aile tarafından atılır. Nitekim çocuklar ailelerinin fiziki özelliklerinin yanı sıra düşünce, inanç ve tutumlarını da taşırlar. Ailenin, toplumun sahip olduğu kültürel ve dini birikimin nesilden nesile aktarımında köprü vazifesini üstlendiği göz önüne alındığında, ailelerin sahip olduğu dini tutumun çocuklarında da görülmesi olağandır. Araştırmamız çerçevesinde kendisini biraz dindar/ dindar/çok dindar olarak tanımlayan katılımcıların ailelerini de aynı şekilde biraz dindar/ dindar/çok dindar olarak tanımladıkları görülmüştür. Hz. Muhammed (sav), “her doğan fitrat üzere doğar, sonra anne babası onu Yahudi, yahut Hristiyan veya Mecusi yapar...”¹⁷¹ buyurarak, ailenin çocuğun dini yönelimindeki etkisini ortaya koymuştur.

Katılımcılardan K23, kendisini ve ailesini dindar değil olarak tanımlamıştır. Katılımcıların yalnızca ikisi (K20 ve K25) ailesini “dindar” olarak tanımladığı halde kendilerini “dindar değil” olarak nitelemiştir. Bu iki katılımcıya (K20 ve K25), şu anki dini görüşlerini neyin belirlediği sorulduğunda; “bireysel okumalarım, uzunca araştırmalarım, şu anki siyasi oluşum” şeklinde yanıt alınmıştır. Kirman'a göre, yüksek tahsil yapmak, düşük oranda da olsa, dini hayatı olumsuz etkilemektedir. Kirman bu durumu üniversitelerin sekülerleşmenin taşıyıcı gücü olmasıyla

¹⁷¹ Buhari, Tefsir, (Rum) 2; Müslim, Kader, 22

açıklamaktadır.¹⁷² Bununla birlikte akademik bilgi düzeyi arttıkça düşünce yapıları da irrasyonalliteden rasyonaliteye doğru evrilmektedir.¹⁷³ Yapıcı'ya göre ise din ve bilimin zaman zaman karşı karşıya getirilmesi, sorgulayıcı akademik zihnin dini eleştirel bir tarzda değerlendirmesi ve üniversite sürecinde bireylerin özgürleşmesi de bireyin seküler tutumunda etkili olmaktadır.¹⁷⁴

Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu bilinemez fikrine sahip olan K25, böyle bir tercihe yönelmesinin nedeni olarak “bugünkü iktidar ve siyasi oluşum”u işaret etmiştir. Ayrıca katılımcı yılda ortalama otuz kitap bitirdiğini ve felsefe ağırlıklı kitaplar okuduğunu ifade etmiştir. Bu bilgiler, K25'in Tanrı fikrinin şekillenmesinde felsefi düşüncenin getirdiği eleştirel düşünmenin az veya çok bir etkisinin olduğu yönünde yorumlanabilir. Bu durum esasında ilk bakışta felsefeye yönelik bir olumsuzluk gibi algılanabilir ise de aslında bireyin eleştiri süzgecinden geçirerek tahkiki bir inanca ulaşabilmesinin de önünü açmaktadır. Ancak burada felsefi düşünceden kaynaklı bir tepkisellikten öte, eksik felsefi düşünme biçiminin eksik dini bilgiyle karşılaşması neticesinde, bireyde şüphe ve tereddüt meydana getirdiği şeklinde de yorumlanabilir.

Diğer taraftan, felsefi kitaplar okuduğunu ifade eden Tıp fakültesi öğrencisi K24, Tanrı'nın varlığına inandığını “*Tanrı, evrenin sebebi, nedeni, canlılar için her şeyi var eden ve bunu sürdürendir. Varlığına şüphe duymaksızın inanıyorum elbette*” şeklinde ifade etmektedir.

K14, İnanan bir ailede dünyaya geldiği için inandığını ama sonra da kendi aklı ve kalbiyle iman ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Allah'ın varlığına inanıyorum, bunun delillerini evrende görebiliyoruz. Bu bize çocukluğumuzdan beri öğretildi fakat kendim düşünmeye başladığımda da bunu sorgulayarak yine aynı sonuca ulaşıyorum.*”

Katılımcıların verdikleri cevaplar ile literatürde yer alan Tanrı'nın varlığını ispat etmeye çalışan görüşler arasında bir paralellik söz konusudur. Örneğin,

¹⁷² M. Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Karahan Kitabevi, Adana 2005.

¹⁷³ Michael Argyle and Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*, : Routledge and Kegan Paul, London and New York 1975'ten aktaran Asım Yapıcı, “Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 /2, 2012, s. 8.

¹⁷⁴ Asım Yapıcı, “Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, s. 16.

Spinoza'nın ontolojik görüşü bizi, Tanrı'nın özü gereği var olmasının zorunluluğuna yöneltmektedir. Her şeyin var oluşunun bir nedeni vardır. Cevherin nedeni yine kendi özüdür. Onun var olmamasına neden olacak bir engel de yoktur.¹⁷⁵ Başka bir açıdan ele alındığında ise, "Var olmamak bir güçsüzlüktür ve tersine var olabilmek şüphesiz bir güçtür."¹⁷⁶ Tabiatı gereği gücü gerektiren Tanrı için de var olmamak söz konusu değildir.

Farabi'nin Tanrı'nın varlığı konusundaki delilleri ise oldukça açıktır. Ona göre, evrende her şey hareket halindedir ve bir hareket ettiricinin olması zorunludur. Ayrıca her olayın bir sebebi vardır ve bu nedensel ilişki zinciri bir yerde sona ermek zorundadır. Dolayısıyla sebepsiz, yani yaratılmamış olan bir sebebin olması zorunludur ki, o da Allah'tır.¹⁷⁷

İbn-i Sina için, tüm mevcutların zorunlu bir ilkesi olması gerekmektedir. Tüm bu özellikler O'nun, tam oluşunu ve biricikliğini göstermektedir. Üstelik zorunlu Varlık'ın eksiksiz oluşu sırf iyilik ve yetkinlikle de dolu olduğunu ortaya koymaktadır. O halde Zorunlu Varlık dışındakilerin bu özelliklere sahip olmadığı aşikar olduğundan mümkünlerin mutlaka bir illete bağlı oldukları da açıktır. İbn-i Sina'nın ontolojik görüşünde ilk ilke Allah'tır ve diğer varlıklar ondan taşımışlardır.¹⁷⁸

İnanıyorum Ama Şüphelerim Var: Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, katılımcıların büyük çoğunluğu Tanrı'nın varlığına şüphesiz inandığı ifade etse de, şüphe duyduğunu, aklen ve ruhen gidiş gelişler yaşadığını ifade edenler de olmuştur.

"Tanrı fikri hakkında ne düşünüyorsunuz?" sorusuna K8'in yanıtı; "Tanrı'nın varlığını zaman zaman sorguluyorum, kafamda bir Tanrı fikri var ama bu fikre çok da bağlı değilim, zaten kendimi Tanrı'ya bağlı olarak değerlendirmiyorum. İmam Hatip mezunuyum, ailemin isteği ile gittim, ama öyle dindar bir insan değilim. Uyumadan önce dua okuyarak yatmak kadar dindarım diyebilirim. Tanrı'nın varlığına inanıyor olmam ilk yaratılışı, evrenin var oluşunu açıklayamamamdan ötürü, zaten ben farklı dinleri de araştırıyorum" şeklinde olmuştur.

¹⁷⁵ Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Yayınları, Ankara 2011, s. 41.

¹⁷⁶ Spinoza, *Etika*, s. 42.

¹⁷⁷ C.A. Qadir, *Philosophy and Science in the Islamic World*, New York, 1988, s. 81'den aktaran; Kazım Sarıkavak, "Harran Ve Harran Okulu", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, s. 309.

¹⁷⁸ İlhan Kutluer, *İbn Sina Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 188.

K8'in kendisini dine karşı mesafeli olarak nitelemesi, dinin, aldığı kararlarda ve yaşantısının genelinde etkili olmadığını ifade etmesi Dorman'ın pasif deist tanımına uygun görünmektedir. Dorman'a göre ülkemizdeki insanların büyük çoğunluğu kendisini Müslüman olarak görmesine rağmen kendisini dindar olarak değil, seküler olarak tanımlamaktadır ve bu kişiler dinin hayatlarında etkili olmadığını savunmaktadır. Bu kesimi deist olarak tanımlamak mümkün değilse de, pasif deist olarak tanımlamak mümkündür.¹⁷⁹

K8, İmam-Hatip Lisesi mezunu olduğunu ve bu okula tamamen annesinin ısrarıyla gittiğini, dindarlık derecesinin yatmadan önce kâbus görmemek için Kur'an'dan bazı sureler okumakla sınırlı olduğunu ifade ediyor. İbadetlerin insanlar için gerekli olduğunu ve ibadetlerin ahlak üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu düşünüyor, ancak ibadetlerini yerine getirmediğini ifade ediyor. Ahiret hayatının varlığını bilinemez olarak açıklıyor. Katılımcı ayrıca, yol gösterici olarak sadece akli temel aldığını, kararlarını dinin değil aklın süzgecinden geçirerek aldığını ifade ediyor. Buna karşın, Tanrı inancını insanların zaaflarının, eksikliklerinin ve dünyayı anlamlandırma çabalarının sonucu olarak gören ve Tanrı'nın varlığına inanmadığını, kendisine göre Tanrı'nın bilim olduğunu ifade eden K23; dinin ahlaklı olmayı, toplumsal yaşantıyı, merhameti, yardımlaşmayı emrettiğini, yol gösterici olduğunu, aklın ve dinin yol göstericilik bağlamında paralel olduğunu ifade ediyor. Tanrıya inandığını ifade etmesine rağmen yalnızca bilimi yol gösterici olarak kabul eden ve kararlarını buna göre verdiğini ifade eden K8'e karşın; Tanrı'ya inanmadığını ifade etmesine rağmen dinin yol gösterici olduğunu ifade eden K23'ün yanıtları ilk bakışta çelişki olarak görülmekle birlikte, bireylerin dinle ilişkilerinin öngörülenden daha karmaşık ve çok boyutlu olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Yine bu katılımcıların verdikleri yanıtlardan yola çıkarak benliklerini dengeleyecek, kalıcı ve tutarlı, hayatlarını anlamlandıracak bir kimlik bulamadıkları fakat kimlik arayışı içinde oldukları da düşünülebilir. Hayata tutunma ve toplum içinde kendine bir yer bulma endişesi ile ortaya çıkan kimlik sorununun temelinde hızla değişen toplum şartları içerisinde birbirine zıt rol beklentileri ve çoklu seçimler karşısında kalmaları ve sosyal yapının dayattığı yaptırımlar vardır ve nihayetinde bu

¹⁷⁹ Emre Dorman, "Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi Ve Sebepleri", *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı: 320, Ağustos 2017, s. 14.

dönemi sağlıklı atlatamayan gençleri bekleyen sonuç yabancılaşmaktır.¹⁸⁰ Hökelekli'ye göre yabancılaşmanın en önemli sonuçları değer ve inanç yitimi, anlamsızlık, moda ve popüleriteye göre yaşamına yön vermedir. Bu nedenle ateizm ve Deizm gibi popüler akımlar sosyal medyadaki yoğun içerik paylaşımlarının da etkisiyle, kimlik arayışında olan gençlerin radarına girmiş görünmektedir.

Tanrının Var Olduğuna İnanmıyorum: Araştırmanın sonuçlarına göre, K23 ve K25, Tanrı'nın var olduğuna inanmadığını ifade etmiştir. Birbirine yakın ifadelerle Tanrı'nın insanın kendi zihninde var ettiği bir sistem olduğunu dile getirmişlerdir: K23: *“Tanrının, insanın zaaflarının, eksikliklerinin ya da dünyayı anlamlandırma çabasının bir sonucu olarak görüyorum. Bir yaratıcı tarafından değil de sonsuz bir zamandan geldiğimizi düşünüyorum, bana göre Tanrı bilimdir.”* şeklindeki ifadeleriyle görüşünü belirtmekte olup, insan zihninde var olan Tanrı kavramının dış dünyadaki varlığını reddetmektedir ve bu anlamda hiçbir şüphe duymamaktadır. K23'ün ateizm temellendirmesinde Freud'un etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Freud'a göre Tanrı, kişinin kendinde hissettiği eksikliklere ve güç yetiremediği tabiat olaylarına karşı dayanak sağlamak amacıyla, çaresizlik içindeki arayışlarına karşılık gelen bir yanılsamadan ibarettir.¹⁸¹ Bu bakış açısı Tanrı ve dinin hastalıklı bir insanın ruhsal durumu şeklinde algılanmasına yol açmıştır.

Bilim, modern yaşamın en kuvvetli referans noktası olup Ateistleri inanmamaya iten nedenlerin başında yer almaktadır.¹⁸² Bilim ve teknolojiye gelişmelerin üst seviyelerde kendisini hissettirdiği modern dönemlerde hakikatin ölçüsü sadece akıl değil, deney ve gözlemi esas alan bilimsel bilgidir. Deney ve gözlemle ulaşmak istenen ise somut ve nesnel olan bilgidir. Böylelikle bu tarz bir yaklaşımda din ve inanç gibi geleneksel ve soyut kavramlar gerilemiş, Tanrı'ya karşı olumsuz bir tavır ortaya çıkmıştır. Metafizik öğelerin olmadığı, bilimin hâkim olduğu insani bir düzen bilimin ilahlaştırılmasına yol açmıştır.¹⁸³

K25'e göre *“Aslında Tanrı, insanın kendi geliştirmiş olduğu vicdan sistemlerinin bütünüdür. Tanrı, vicdandır. Herkesin Tanrısı kendi vicdanıdır.”*

¹⁸⁰ Hayati Hökelekli, “Günümüz Gençliğinin Anlam Sorunu”, *Gençlik ve İletişim*, DİB Yayınları, Ankara 2018, s. 110.

¹⁸¹ Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 2016, s. 56.

¹⁸² Cemile Zehra Köroğlu ve Muhammet Ali Köroğlu, “Bilim Kavramının Gelişimi Ve Günümüz Sosyal Bilimleri Üzerine”, *Pamukkale Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 25, 2016, s. 1.

¹⁸³ Asım Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, s.13.

Tanrı'yı bu şekilde tanımlamak iyiyi kötüyü, doğruyu yanlış kişinin kendi vicdanının belirleyeceği anlamına gelmektedir. Dini değerlerin yerine bireysel değerlerin referans kabul edildiği bir ortamda genel geçer ahlak ve din kurallarından bahsetmek de mümkün olmayacaktır. Dinsel konularda kendini (vicdanını) otorite kabul eden ve kendisinden başka bir gerçekliği olmayan bireyler kurumsal din yerine bireysel dini inşa etmiş olacaklardır. K25'in diğer sorulara verdiği yanıtlarda da bireyseliği görmek mümkündür. Örneğin ibadetler konusunda önemli olanın insanın huzur bulması olduğunu, bu yüzden de namaz kılmakla yoga yapmak arasında bir fark olmadığını, genel olarak ibadetlerin hepsinin insan için faydalı olduğunu, zekât ve kurban ibadetinin sosyal yardımlaşmayı teşvik ettiğini, namazın içsel huzuru sağladığını ifade etmekte ancak bu ibadetlerin hiçbirine ilahi bir anlam yüklemeyip; tamamen haz alınan, meditasyondan farkı olmayan, yapıp yapmamanın kişiye fayda veya zararından başka hiçbir amacı olmayan birtakım şekiller olarak nitelendirmektedir.

Bireyselleşme ile din arasında olumsuz bir ilişki söz konusu olduğunu belirten Inglehart, 1981-2020 yılları arası incelenen 24 ülkenin 23'ünde bireyselliğin sürekli yükseldiğini, buna karşılık dindarlık seviyesinin düştüğünü ifade etmektedir.¹⁸⁴ Köse'ye göre, modernleşmenin uzantısı olan bireyselleşmeyle birlikte fikirler, görüşler, kanaatler tıpkı lego parçalarını birleştirerek istenilen kurguyu oluşturmak gibi bir şekle bürünmüştür. İnsanlar kendi gönülleriyle farklı üretimleri denemekte, herhangi bir tahakkümü kabul etmemektedir. Bireyler, ahlaki otorite olarak artık dini liderleri, kutsal metinleri değil, kendi benliklerini kabul etmektedir. Yeni neslin üyeleri artık toplulukçu kültürün değil, bireyci kültürün mensuplarıdır. Oysa din, yapısı gereği bireysellik değil, toplulukçu kültürle çokça uyuşan bir olgudur. Fakat modernleşen dünyanın bireyci bir kültür yaratması kaçınılmazdı ve dinin mevcut yapısı bu bireyci kültüre açık değildi. Nihayetinde beklenen oldu ve bireyciliğin arttığı kadar din düştü.¹⁸⁵

K25, bireyselci bakış açısına rağmen dinin toplumsal etkisini göz ardı etmemekte; dinin birey ve toplum üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu, ahlaklı olmayı, toplumsal yaşantıyı, merhameti, yardımlaşmayı emrettiğini ifade etmektedir. Dinler tarih boyunca sosyal kontrol aracı işlevi görmüştür. Birey ve toplumların

¹⁸⁴ Ali Köse, *Dinin Geleceği*, Nobel Yayınları, Ankara 2022, s. 71.

¹⁸⁵ Ali Köse, *Dinin Geleceği*, s. 75-78.

uyuması için bir takım kurallar ortaya koyarken uymayanlar için de yaptırımlar geliştirmiştir. Kur'an Kerim, doktriner öğretisine ilaveten, insanın sosyal ilişkilerini düzenleyen, hukuki-sosyal hükümleri de ihtiva eder. Bu nedenle toplumun inşasında huzur ve güvenin tesisinde dinin koyduğu kurallar önemli bir yer teşkil etmektedir. En ilkel dinlerin dahi, çağdaş uygarlığın inşasına fayda sağlamış olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Katılımcı, Tanrının varlığına inanmasa da dinin bu yönünü önemli bulduğunu dile getirmiştir.

K25, dine ve dindarlara karşı olumlu bakış açısına sahip olmasına rağmen, Tanrı'nın varlığı ya da dini konularda hiç araştırma yapmadığını, buna gerek duymadığını, ailesinin de Tanrı'nın varlığına inanmadığını ve kendisinin ailesinden gördüğü gibi bir inanma şekline sahip olduğunu belirtmektedir. Buradan anlaşılıyor ki, taklidi iman denildiğinde ilk akla gelen her ne kadar teolojik inanç olsa da, taklidi inançsızlık da söz konusu olabilmektedir.

Tanrının varlığına inanmadığını ifade eden K23 ve K25, *“ailenizin dindarlık durumunu nasıl değerlendiriyorsunuz?”* sorusuna sırasıyla *“biraz dindar”* ve *“dindar değil”* olarak yanıt vermişlerdir. Kendi dindarlık durumlarını ise *“dindar değil”* şeklinde değerlendirmişlerdir. Ailelerinin genel tutumunu koruyucu ve destekleyici olarak ifade etmişlerdir. Tanrı inancına sahip katılımcılarda gözlemlenen aile tutumlarıyla dindarlık durumları arasında benzerlik, Tanrı inancına sahip olmayan bireylerde de gözlenmiştir.

Tanrının Varlığı veya Yokluğu Bilinemez: Katılımcılardan yalnızca K20, Tanrının varlığı veya yokluğuyla ilgili net bir şey söylemenin mümkün olmadığını, çünkü bilimin tanımı gereği bu evreni kapsayan konuları belirli yöntem ve metodlar kullanarak incelediğini ve Tanrı kavramının bilimsel olarak açıklanamayacağını şöyle ifade etmiştir. *“Varlığı veya yokluğu konusunda bilimsel bir şey söylemek mantıksız. Çünkü bilimin tanımı gereği bu evreni kapsayan konular hususunda belirli yöntem ve metotlar kullanarak inceler. Ama felsefi açıdan olabilir belki. Varlığı veya yokluğu hakkında kesin bir şey söyleyemeyiz. Eğer varsa yaratıcı demeyi doğru bulurum.”*

Tanrının varlığı veya yokluğunun bilinemeyeceği görüşü Agnostizm kavramını gündeme getirmektedir. Nitekim bu kavram Tanrı'nın varlığının ya da yokluğunun bilinemeyeceğine dair epistemolojik bir durumun adıdır. Tanrı'nın

yokluğunu kesin olarak söylemeyerek, ateizmden ayrılır ancak Tanrı'nın varlığının bilinmeyeceğini iddia ederek Tanrı yokmuş gibi yaşanmasından ötürü de bir inançsızlık tipine dönüşür ve tam da bu nokta da ateizmle kesişir.¹⁸⁶

Tanrı'nın varlığı bilinemez diyen katılımcının cevapları Tanrı yoktur diyen katılımcıların cevaplarıyla genel manada benzerlik göstermektedir. K20, her ne kadar Tanrı bilinemez dese de, diğer sorulara verdiği yanıtlarda Tanrı'nın varlığına inanmayanlarla birleşiyor. Bu durum da göstermektedir ki, fikir olarak Tanrı'nın bilinemez olduğu düşünülse bile, pratikte böyle bir orta noktada durmak pek mümkün gözükmemektedir.

Genel olarak katılımcıların Tanrı hakkındaki düşünceleri değerlendirildiğinde ilk olarak, Tanrı'ya inandığını belirtenlerin bu tercihlerinde ailenin en önemli etken olduğu, İlahiyat Fakültesinde öğrenim gören öğrencilerin bu konudaki fikirlerinin daha net olduğu anlaşılrken, dini sorularına cevap arama noktasında bu grubun çoğunlukla interneti kullandığı tespit edilmiştir.

Tanrı'nın varlığına inanmayan katılımcılarla, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu bilinemez fikrine sahip olan katılımcının felsefi yönelimlerinde aile, siyasi yönetim, okudukları bilimsel ve felsefi kitapların etkili olduğu; dini sorularına cevap aramak için ailelerine, internete ve Diyanete başvurdukları tespit edilmiştir.

Literatürde Tanrı inancı üzerine farklı yaş grubu ve eğitim düzeyinde yapılan çalışmalar mevcuttur. Fırat tarafından Ankara'daki çeşitli üniversitelerde öğrenim gören 312 üniversite öğrencisi üzerinde yapılan doktora tez çalışmasında, öğrencilerin ilah tasavvurları ve din duygusu incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, bazı öğrencilerin üniversiteye gelmeden önceki inançlarında değişiklikler olduğu belirlenmiştir. Üniversiteye gelmeden önceki inanç düzeylerine göre öğrenciler arasında rasyonel inanç, inançsızlık, inanç karışıklığı ve ilgisizlik gibi farklı inanç düzeyleri yoğunlaşmıştır. İlah tasavvuru konusunda aile yapısı, zihni gelişim ve okunan kitapların etkili olduğu tespit edilmiştir.¹⁸⁷

Koştaş, “Üniversite Öğrencilerinin Dine Bakışı” adlı çalışmasında Ankara Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi'nde öğrenim gören 723 öğrenci üzerinde araştırma

¹⁸⁶ Kenan Sevinç, *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016, s. 38.

¹⁸⁷ Erdoğan Fırat, “Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu” Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1977, s. 39, 42.

yapmış ve araştırmanın bulgularında, örnekleme yer alan öğrencilerin yüksek oranda Allah'a inandığı, % 4 oranında da inanmayanların olduğu tespit edilmiştir.¹⁸⁸ Onay tarafından yapılan “*Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*” isimli çalışmada Ankara Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi’nde öğrenim gören 1149 üniversite öğrencisine anket uygulanmış, elde edilen sonuçlara göre Türkiye’deki üniversite öğrencilerinin Batı Avrupa ve Amerika’daki öğrencilere göre daha dindar oldukları tespit edilmiştir.¹⁸⁹

Adıgüzel tarafından hazırlanan “*Üniversite Gençliğinin Dini Yöneliminin Sosyolojik Açıdan İncelenmesi*” isimli tez çalışmasında 250 üniversite öğrencisine anket uygulanmış ve demografik özellikleri ile dini yönelimleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Öğrencilerin dini yönelim düzeyleri “Düşünce Boyutunda Dini Yönelim”, “Davranış Boyutunda Dini Yönelim”, “Duygu Boyutunda Dini Yönelim” ve “Genel Dini Yönelim” olmak üzere dört boyutta incelenmiş ve beş üzerinden değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda, öğrencilerin büyük çoğunluğunun orta düzeyde dini yönetime sahip olduğu ve duygusal açıdan dine karşı ilgi duydukları tespit edilmiştir.¹⁹⁰

Zavalsız tarafından, üniversite öğrencilerinin dine bakışlarını belirleme amacıyla, 18-25 yaş aralığındaki 763 üniversite öğrencisiyle yapılan çalışmada, gençlerin teorik olarak Allah’ın varlığına inandıkları ve bu konuda herhangi bir sorunları olmadığı tespit edilmiştir.¹⁹¹ Ve yine üniversite gençliğinin din algısını tespit etmek üzere 100 öğrenciyle yapılan başka bir araştırmanın bulgularında da gençlerin tamamına yakınının bir Tanrı inancına sahip olduğu, küçük bir kısmının Tanrı inancına sahip olmadığı görülmüştür.¹⁹²

Özdemir tarafından yapılan “Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı” konulu tez çalışmasında Burdur ilindeki farklı lise türlerinin 2. 3.ve 4.sınıflarında öğrenim

¹⁸⁸ Münir Koştaş, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 32.

¹⁸⁹ Ahmet Onay, *Dindarlık Etkileşim ve Değişim (Üniversite Öğrencileri Örnekleme)*, Dem Yayınları, İstanbul 2004, s. 199.

¹⁹⁰ Arife Adıgüzel, *Üniversite Gençliğinde Dini Yönelimin Sosyolojik Açıdan İncelenmesi: Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF ve Dicle Üniversitesi İİBF Karşılaştırmalı Örneği*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014, s. 88.

¹⁹¹ Mesut Zavalsız, “Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örnekleme Üzerine Bir Saha Araştırması”, *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, s. 37.

¹⁹² Alperen Cemal Özgüven ve Yılmaz Arı, “Üniversite Gençliğinin Din Algısı; Eskişehir Örneği”, *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, 2023, s. 153.

gören 585 öğrenciyle görüşülmüş ve öğrencilerin dine bağlılık düzeyleri ile okuduğu okul arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmüştür.¹⁹³

İlhan tarafından, Ortaöğretim 11. ve 12. sınıfta öğrenim gören 330 öğrenciyle yapılan çalışmada inanç durumları, Allah tasavvurları, Allah’a iman konusu, Allah-insan iletişimi, Allah’ın varlığına inanmanın bireyde oluşturduğu duygusal ve davranışsal etkinin sonuçları ortaya konmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgulardan öğrencilerin inanç kaynaklarının büyük oranda aile olduğu, kendi inanç tercihleri ile ailelerinin inanç tercihinin örtüştüğü belirlenmiştir. İlhan’ın araştırma bulguları, bizim bulgularımızla benzerlik göstermektedir. Bizim çalışmamızda da katılımcılardan yalnızca ikisi (K20 ve K25) ailesinden farklı bir Tanrı fikrine sahip olup, diğer katılımcıların Tanrı fikri aileleri ile paraleldir.¹⁹⁴

Baytemur tarafından lise gençliğinde Allah inancının gelişimini araştıran ve Bursa il merkezinde farklı lise türlerinin 9, 10, 11 ve 12.sınıflarında öğrenim gören 913 öğrenciyle yapılan çalışmanın bulgularında ise, bizim bulgularımızdan farklı olarak, farklı lise türleri arasında Allah’a inanma durumlarında anlamlı farklılaşma görülmüştür.¹⁹⁵ Allah’ın varlığına şüphesiz inanma İmam Hatip Lisesi öğrencilerinde diğer liselere oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yine bizim bulgularımızdan farklı olarak, Allah’ın varlığına inanmayanların oranı ise en yüksek Fen Lisesinde çıkmıştır. Bizim araştırmamıza katılan Fen Lisesi mezunu katılımcıların tamamı, Tanrı’nın varlığına şüphesiz inandıklarını ifade etmişlerdir. Bu farklılaşmanın öğrencilerin yetiştiği aile, okul dışı aldıkları din eğitimi, içinde bulundukları gelişimsel dönem ve kişilik özellikleriyle de ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir.

3.2.2. Tanrı’nın Evrendeki Rolü

Tanrı’nın varlığı problemi gibi Tanrı’nın evrendeki rolü de filozofların, teologların hatta psikologların tartışma konusu olmuştur. Felsefi düzlemde Tanrının evrene müdahalesi ile ilgili ortaya atılmış en yaygın görüş determinizmdir.

¹⁹³ Hacı Ali Özdemir, Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı (Burdur Örneği), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2015, s. 78.

¹⁹⁴ Hüseyin İlhan, Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı ve Yansımaları, Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Düzce 2023, s. 93.

¹⁹⁵ Kevser Baytemur, Lise Gençliğinde Allah İnancının Gelişimi Ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2020, s. 83.

Belirlenimcilik, gerekircilik gibi anlamlara da gelen determinizm kısaca, her olayın birtakım nedenlerin zaruri sonucu olduğunu kabul eden felsefî görüşe verilen addır.¹⁹⁶ Bu felsefî görüş, ahlaki seçimler de dâhil olmak üzere, tüm olayların alternatif davranmasına imkân vermeyecek şekilde önceden belirlendiğini savunmaktadır.¹⁹⁷ Determinizme göre evrende hiç boşluk yoktur, A B'yi, B C'yi belirler, bir durum gerçekleştiği zaman arkasından ne geleceği bellidir, farklı bir durum mümkün değildir. Böylece determinist evrende Tanrının evrene müdahalesinin nasıl gerçekleşeceği sorusu karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁸

Filozoflar Tanrı'nın insana müdahalesini insanın özgürlüğü çerçevesinde ele alırken, teologlar ve kelamcılar konuya insanın fiilleri bağlamında yaklaşmışlardır. İslam düşünce tarihinde Tanrı'nın insana ve evrene müdahalesi üç temel yaklaşımla ele alınmıştır. Birincisi insanın iradi fiillerinin Allah'ın değil insanın eylemi olduğunu öne süren Mu'tezile¹⁹⁹, ikincisi insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnız ilahi irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini ve insanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia eden Cebriyye²⁰⁰, üçüncüsü ise ilk iki görüşü uzlaştıran ve insan iradesinin Allah'ın sonsuz iradesi tarafından sınırlandırıldığını ve insanın Allah'ın izin verdiği ölçüde özgür olduğunu bildiren Sünni yaklaşımdır.²⁰¹

Tanrı'nın evrene müdahalesi kapsamında, özellikle son yıllarda adından çokça söz ettiren, bir kavram da Deizm'dir. Deizmi, evrenin başlatıcısı olarak tanrıyı kabul etmekle birlikte, evrene müdahale eden tanrı yaklaşımını kabul etmeyen anlayış olarak tanımlamak mümkündür.²⁰²

Araştırmamız kapsamında katılımcıların Tanrı evren ilişkisine dair görüşlerini öğrenmek üzere yöneltilen “*Tanrı'nın evrendeki rolü nedir?*” sorusuna katılımcıların verdikleri yanıtlar incelendiğinde genel olarak zihinlerinde var olan Tanrı inancına

¹⁹⁶ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara: 1990, s. 46.

¹⁹⁷ Zekerriya Uludağ, “Determinizm ve Zorunsuzluk”, *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8/1, Aralık 1993, s. 257.

¹⁹⁸ Caner Taslaman, “Tanrı-Evren İlişkisi ve Mûcize Sorunu Açısından Determinizm, İndeterminizm ve Kuantum Teorisi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 31, 2006, s. 4.

¹⁹⁹ Ali Aktan, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 392.

²⁰⁰ Abdülkerim Özaydın, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 205.

²⁰¹ Mustafa Çağrırcı Ve Hayati Hökelekli, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 381.

²⁰² Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 1975, s. 157.

paralel cevaplar verdikleri görülmektedir. Katılımcıların büyük bir kısmı Tanrı'nın evrende aktif bir rol oynadığını, her şeyin yaratıcısı ve yöneticisi olduğunu dile getirirken az sayıdaki katılımcı ise evrene müdahale eden kimsenin olmadığını ifade etmişlerdir. Verilen cevapları ayrıntılı olarak gruplandırarak olursak şu başlıklar ortaya çıkmaktadır:

Tablo 3.4. Tanrının Evrene Müdahalesi

<u>Kategoriler</u>
Tanrı Evrene Müdahale Eder
Tanrı Evrene Müdahale Etmez

Tanrı Evrene Müdahale Eder: Yalnızca üç katılımcı hariç (K20, K23, K25) tüm katılımcılar Tanrı'nın evrene müdahale ettiğini, her şeyin yaratıcısı ve evrendeki tüm işlerin idaresini yürüttüğünü ifade etmişlerdir. Katılımcıların verdikleri cevapları destekler nitelikte Farabi'ye göre Allah, ne bilmeden yalnızca doğası gereği yaratır ne de Allah'ın düzensiz bir faaliyeti vardır.

Farabi, Medinetü'l Fazıla'da ilk Varlığı şu şekilde açıklar:

İlk mevcut diğer mevcudların sebebidir. O bütün eksikliklerden münezzehtir. O'ndan başkasının bir veya birden fazla eksigi bulunur; hâlbuki O'nun hiç eksigi yoktur. O'nun varlığı, varlıkların en üstünü ve ilkidir; varlığından üstün ve daha önce bir varlığın bulunmasına imkân yoktur. O, varlık faziletinin en yüksek nahiyesinde ve varlık mükemmeliyetinin en yüksek mertebesinde. Dolayısıyla varlığında ve cevherinde âdemin asla yeri yoktur. Adem ve zıd ancak kamer feleğinin altında bulunurlar. Adem var olması lazım gelen şeyin yok olmasıdır. İlk mevcut ne bil kuvve ne başka tarzda var olmuştur. O'nun herhangi bir vecihle mevcut bulunmamasına da imkân yoktur. Bu yüzden O ezelidir²⁰³. Allah Vacib'ül-Vücud'tur. Sebebi olmayandır ve yokluğunu düşünmek mantıksızdır.

Burada bahsi geçen kamer feleği söylemi ise, var oluşu açıklamak üzere ortaya koyduğu Sudur Teorisi'nde²⁰⁴ yer alan bir seviyedir.

²⁰³ Farabi, *El- Medinetü'l Fazıla*, çev. Nazif Danışman, MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 15

²⁰⁴ Sudur Teorisi: Varlığın mutlak birden çıkıp bir sıra düzeni içinde evreni oluşturması" şeklinde açıklanmaktadır. Bu düzende sırasıyla akıllar mevcuttur. Her biri İlk Akıl'dan zuhur ederek diğerini oluşturur. Farabi'de İlk Akıl Allah değildir. Burada Aristo'dan ayrılmaktadır. Çünkü evrenin oluşumunda Aristo'da ilk hareket ettirici Allah'tır ve evrenle arasında orta yaratıklar yoktur. Farabi'de ise bu varoluş kademe kademe gerçekleşir. Oluşumu gerçekleştiren İlk Akıl Allah'tan zuhur eder. Farabi'de net olarak ontolojik delil üzerine çalışmış olduğu görülürse de onun bu konuda kilit bir kapıyı açtığı ve kendinden sonrakiler için önemli bir anahtar bıraktığı açık bir şekilde görülmektedir. Sonuç olarak Farabi'de de Anselm gibi en yetkin varlıktan söz etmek mümkündür. Ondan daha sonra İbn-i Sina'nın da Farabi'nin görüşlerinden faydalandığı görülmektedir. Bkz.Hilmi Ziya Ülken, *Çağdaş Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998, s. 58-60.

Böylesine bir gerçekliği ve düzeni olan âlemin nasıl var olduğu sorusuna karşılık olarak Gazali, âlemin zorunlu değil mümkün bir varlık olduğunu ve ilahi bir irade ile sonradan yaratıldığını söylemiştir. Ona göre bir imkân dâhilinde var olan ve varlığını bir iradeye borçlu olan şeylerin kadim olması mümkün değildir. Çünkü kadim her yönden varlığı zaruri olan manasına gelmektedir ve âlemin kadim olması mümkün değildir²⁰⁵

Mevlana'ya göre, Tanrı bu âlemde sürekli olarak fiil halindedir. Başka deyişle meydana getirilen bu evren, sürekli olarak her an yaratılmaktadır. Buna bağlı olarak her an oluşum halindedir. Söz konusu oluşum mekansızlık-yokluk olarak belirttiği âlemden mekan-varlık âlemine geçtikten sonra gerçekleşmektedir. Zira Mevlana'ya göre, evrende bazı şekiller meydana geldi, ama daha sonra bunlar yok olup gitti. Aynı şekilde dalga bazen kendini denize vurur, ancak sonra çekilir. Dolayısıyla şekil, suretsizlik âleminden suret âlemine geçtikten sonra oluştu. Bu durum bir anda gerçekleşmektedir. Düşünür bunu, “Dünya bir andan ibarettir” ifadesiyle dillendirir. Dolayısıyla Dünya'nın bir anda yaratıldığı gibi her şey, aynı şekilde meydana gelmektedir. Çünkü her şey sürekli olarak yenilenir, fakat biz bunu kavrayamayız. Tanrı'nın evrende bu şekilde sürekli olarak fiil halinde olması, evrendeki her şeyin tekrar ona döneceğinin göstergesidir. Başka bir deyişle, her bir varlık her an yeni bir yaratılışla yeniden varlık âlemine gelmekte ve tekrar yokluğa dönmektedir.

Tanrının evrene müdahale ettiğini düşünen K4, K9, K10 ve K26 doğal afetleri Tanrı'dan bağımsız olarak yorumladıklarını, doğanın kendi düzenini korumak için meydana getirmiş olduğu oluşumlar olarak düşündüklerini ifade etmişlerdir.

Tanrı inancına sahip fakat kafasının karışık olduğunu, farklı dinleri, özellikle de deizmi araştırdığını ifade eden K8, Tanrının evrene müdahale ettiğini şöyle ifade ediyor: *“Allah her an her şeye müdahale ediyor. Çok zor durumda kaldığım zamanlarda hiç beklemediğim yerden bir şeyler oluyor. Ben herkesin bir kaderi olduğuna inanıyorum, herkesin alınyazısı var. İyi de olsa kötü de olsa oraya buraya da kaçsa o kaderin değişmeyeceğini düşünüyorum. Herkesin kaderi kendi çabasına bağlıdır diyorlar ama ben yine de ne kadar çabalarsan çabala nasibinde yoksa o şeyin sana gelmeyeceğini düşünüyorum. Böylelikle insanın rolü de kendi kaderine yazılan rolü oynamaktır.”*

²⁰⁵ Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazâli Metafiziği Karşılaştırması*, MEB Yayınları, Ankara 1986, s. 211-213.

Katılımcının ifadelerinde, kullarına alan açmayan, özgür iradeyi yok sayan bir Tanrı tasavvuru görülmektedir. Bireyin bu düşünce yapısına etki eden pek çok etken olabilir ise de, burada ilk akla gelen aile tutumu olmaktadır. Nitekim ailenin çocuk üzerindeki etkisi çocuk henüz dünyaya gelmeden başlamakta ve ölünceye kadar sürmektedir. Anne babanın dini ya da dini olmayan her türlü yaklaşımı çocukların tanrı tasavvuruna ve din algısına etki etmektedir. Ailenin çocuğa karşı yaklaşımı, ilgisi/ilgisizliği, duygusal bağı çocuğun Tanrıyla arasında duygusal bağa etki etmekte iken, yine ailenin çocuğa Tanrıyı ve dini öğretme şekli de bilişsel boyutu etkilemektedir.²⁰⁶ Özgür iradeyi yok sayan bir Tanrı algısı böyle bir aile ortamında yetişmiş olabileceğini düşündürmektedir ki, nitekim ailesini baskıcı-otoriter olarak tanımlayan diğer katılımcıların Tanrı algısı da bu yöndedir.

Ailesini otoriter-baskıcı olarak niteleyen katılımcılardan K11; *“Tanrı evreni ve yarattıklarını sıkı sıkıya kontrol altında tutuyor, hatta ben neden var olduğumuzu çok düşünüyorum zaten her şey belliyse, bu konuda bazen çıkmaza giriyorum. Sadece mantığımla bunları düşününce varlığımı anlamlandıramıyorum fakat imanım devreye giriyor ve çok da irdelemeden üstünü kapatıyorum”*

K15: *“Allah; evrene, bize, yaptıklarımıza kısacası her şeye her an müdahale halindedir, ibadetler de zaten bizi kontrol altında tutmak için emredilmiştir.”*

K21: *“Ben, zaman zaman Tanrının piyonları olduğumuzu düşünüyorum, ama bir yandan da bizleri gerçekten seven yaratıcımızın bizleri sınamak için buraya gönderdiğini ve bu satranç tahtasında gerçek savaşçılar olduğumuzu düşünüyorum.”*

Yukarıdaki yanıtlar değerlendirildiğinde, Tanrının evrene müdahalesi noktasında vurgulanan kelimeler “alinyazısı, sıkı kontrol, piyon” gibi bireyi baskılayan ve özgürlük tanımayan ifadelerdir. Çocukluk dönemindeki anne baba tutum ve davranışlarının bireyin Tanrı algısı üzerinde etkili olup olmadığını araştıran çalışmalarda, anne imajı ile Tanrı algısı arasında ilişki olduğu ortaya konmuştur.

²⁰⁶Hızır Hacıkeleşoğlu, *Ebeveyn Tutumları Ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2020, s. 145.

Annelerini otoriter-baskıcı bulan bireylerin olumsuz Tanrı algısının, annelerini koruyucu, demokrat bulanlardan daha yüksek olduğu görülmüştür.²⁰⁷

Tanrı Evrene Müdahale Etmez:

Tanrı'nın varlığına inanmayan K23 ve K25 ve Tanrı'nın varlığının veya yokluğunun bilinemez olduğunu ifade eden K20, sahip oldukları bu düşünceyle doğru orantılı olarak evrene bir Tanrı tarafından müdahale edilmediğini ifade etmişlerdir. Tanrı'nın evrene müdahale etmediğini düşünen katılımcılardan K23 “*Zor durumda kaldığınızda ne yaparsınız?*” sorusuna “*Allah inancına sahip olmamama rağmen dua ederim. Bu planlı bir şey değil ama o esnada refleksif olarak, bir meditasyon gibi yapıyorum duayı. Tamamen rahatlamaya yönelik yani.*” şeklinde yanıt vermiştir.

Tanrının varlığına ve evrene müdahale ettiğine inanan insanların istek, şikâyet, şükür, pişmanlık veya dertleşme yolu olan dua, inanmayan bireylerde de farklı biçimlerde de olsa kendine yer bulmaktadır. Aslında her ne kadar evrene müdahale eden bir Tanrı yok denilse bile, refleks olarak dua edilmesinden anlaşılan, müdahale etmesi istenen aşkın bir varlık isteği olabilir. Bu aşkın varlığın yalnızca bireylerin isteği doğrultusunda hayatlarına müdahale etmesi, birey istemediği müddetçe yaşamlarına müdahale etmemesinin arzulandığı anlaşılmaktadır. Twenge, 1995 sonrası doğan gençleri araştırdığı i-Nesli kitabında bugünün gençlerinin Tanrı'nın bir sorunu çözmesi gerekmediği sürece hayata müdahale etmesini çok da gerekli görmediklerini ifade etmektedir.²⁰⁸

3.2.3. İnsanın Evrendeki Rolü

İnsanın bu dünyadaki var oluş amacını bulmaya yönelik sorular dini ve felsefi düşünce sistemlerinin kaynağı olagelmıştır. Etrafında gerçekleşen olaylara anlam verecek bilişsel bir sisteme sahip olma ve bunu gerçekleştirme isteği insanlar için olağanüstü bir durum ya da bir lüks değil, temel ihtiyaçlardan biridir.²⁰⁹ Hayatının anlamını sorgulamak, niçin yaratıldığını, var oluş amacını öğrenmeye çalışmak, başına gelen olaylara anlam vermek için çabalamak sadece insana özgü birer çaba

²⁰⁷ Melike Oktay, *Üniversite Gençliğinde Tanrı Tasavvurları İle Kişilik Özellikleri İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021, s. 62.

²⁰⁸ Jean M. Twenge, *i-Nesli*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2018, s. 188.

²⁰⁹ Hayati Hökelekli, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2003, s. 270.

olarak görülmektedir.²¹⁰ Bu çabayı oldukça önemli bulan Yaran, bunun önemini ve bu denli merak edilmesini üç maddeyle açıklamaktadır: “*Birincisi, insanın evren ve kendi varlığı ile ilgili doğru bir açıklama ihtiyacı içinde olması; ikincisi, insanın yaşadığı hayat ile ilgili gerçeğe tekabül eden ve kendi onuruna da yakışan bir anlam bulma ihtiyacı; üçüncüsü de, gittikçe artan çevre felaketleri karşısında duyulan yeni bir çevre ahlakı ve onu temellendirecek uygun bir metafizik ihtiyacıdır.*”²¹¹

Yalom’a göre insan, hayatının anlamını dini veya dini olmayan bir bağlamda tecrübe edebilir. Dine ihtiyaç duymaksızın hayatı anlamlı kılacak etkenleri başkalarının iyiliği için çalışmak (özgecilik), aile, din, politika gibi bir nedene adanmak, hayatı dolu yaşamak (hedonist çözüm), mevcut potansiyelini açığa çıkarmak (kendini gerçekleştirme) ve özgün şeyler ortaya koymak şeklinde belirtmektedir.²¹²

Araştırmamız çerçevesinde katılımcılara insanın evrendeki rolü ve buna bağlı olarak yaşamın manası sorulmuştur. Bulgulara göre, insanın evrendeki rolüne ilişkin tanımlar kişinin Tanrı’yı konumlandığı yere, dine yüklediği anlama göre, ailesinin dindarlık durumuna göre değişiklik göstermektedir. Katılımcılar insanın evrendeki rolünü Allah’ın emirlerine uymak, dini ritüelleri yerine getirmek, kendini bulmak, koyulan kurallara uymak, Tanrı’nın yazdığı alinyazısını yaşamak, iyi insan olmak, insanlığa ve dünyaya fayda sağlamak ve değer katmak, bilgiyi sonraki nesle aktarmak şeklinde açıklarken bazı katılımcılar da insanın evrende bir gayesi ve anlamının olmadığını ifade etmiştir.

Tablo 3.5. İnsanın Evrendeki Rolü

<u>Kategoriler</u>
Kulluk Etmek
Kendisine Yazılan Rolü Oynamak
Evrende Bir Rolü Yok

İnsanın Evrendeki Rolü Kulluk Etmektir: Araştırmamız çerçevesinde katılımcıların büyük bir kısmı insanın evrene amaçsızca gönderilmediğini,

²¹⁰ Üstün Dökmen, *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Var Olmak, Gelişmek, Uzlaşmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2002, s. 28.

²¹¹ Cafer Sadık Yaran, “İnsan-Evren İlişkisi ve İnsancı Kozmolojik İlke”, *Felsefe Kongresi*, Erzurum, 27-29 Mayıs 1998, s. 21.

²¹² İbrahim Yüksel, “Varoluşsal Anlam Arayışı ve Kutsalın Etkisi”, *Genç Akademisyenler Birliği Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2021, 1980, s. 73-74.

yaratılışının bir amacı olduğunu ve bu amacın da Tanrı'ya kulluk etmek ve içinde yaşadığımız evrene katkı sunmak olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşlerden bazıları şöyledir:

K12: *“İnsan, düşünmekle, zikretmekle fikretmekle, Allah'ın vermiş olduğu cüzi iradeyi sonuna kadar kullanmakla, düşünerek hareket etmekle mükelleftir.”*

K26: *“İnsanın rolü Yaratıcısına itaat etmek, koyulan kurallara uymak, doğaya uyum sağlamak, dünyayı iyileştirmek ve geliştirmektir.”*

K29: *“Evrendeki manayı aramaktır. İnsan bu dünyaya tesadüfen gelmiş olamaz, insanda bir malzeme, cevher mevcut ve bunu keşfedip kullanmak, insanlığa faydalı işler yapmak gerekmektedir.”*

İnsanın evrendeki rolünü açıklarken, Tanrı inancına sahip olan katılımcıların “dünyaya değer katmak, iyileştirmek, güzelleştirmek, fayda sağlamak” kelimelerine vurgu yaptığı görülmüştür. Bu hassasiyetler, İslam dininde bencil olmamanın, aksine diğerkâm olmanın daha mutlu bir yaşamı beraberinde getirdiği düşüncesine paraleldir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "İnanan ve yararlı işler yapanlar için hoş bir hayat ve güzel bir gelecek vardır."²¹³ buyrulmaktadır. Buna göre araştırma bulgularında Tanrı inancına sahip bireylerin büyük bir kısmının var oluş gayelerini Tanrı ve din üzerine kurguladıklarını söyleyebiliriz.

Tanrı'nın varlığı veya yokluğu bilinemez diyen K20 ise, insanın evrendeki rolünü; *“Bütün canlılar doğar, büyür, gelişir ve ölür. Yani bir gelişim ve uyum süreci var. İnsanın görevi de bu süreçte bilgiyi sonraki nesle aktarmaktır”* şeklinde açıklamıştır. Sınıf öğretmenliği dördüncü sınıf öğrencisi olan katılımcı, insanın evrendeki rolünü eğitimin amacıyla aynı görmektedir. Nitekim eğitimin amaçlarından birincisi ve en önemlisi toplumun değer yargılarını bir sonraki nesle aktarmaktır.²¹⁴ Bundan ötürü, katılımcının hayatı anlamlandırmasında okuduğu bölümün etkisinin görüldüğü düşünülebilir. Öte yandan, Tanrının varlığı ya da yokluğu bilinemez görüşüne sahip olan K20, hayata bir anlam yüklemiş fakat kutsalla ilişkilendirmemiştir. Nitekim Frank'a göre, dindar olmak bireyin anlam

²¹³ Ra'd, 2/29.

²¹⁴ Sadegül Akbaba Altun, “Eğitim Yönetimi ve Değerler”, *DeğerlerEğitimi Dergisi*,1/10, 2003, s. 10.

bulmasını kolaylaştırabilmekte ancak dindar olsun ya da olmasın her insan hayata dair bir anlam bulabilmektedir.²¹⁵

Evrende Kendine Yazılan Rolü Oynamaktır: Tanrı'nın varlığına ve evrene müdahale ettiğine inandığını ifade eden üç katılımcının “*İnsanın evrendeki rolü nedir?*” sorusuna verdikleri yanıtlar Tanrı inancına sahip olan diğer katılımcılarınkilerden farklıdır. Tanrı'ya inandığını beyan eden katılımcıların çoğunluğu insanın rolünü kendi iradesiyle kulluk etmek, dünyaya katkı sunmak olarak yanıtlarken üç katılımcı şu şekilde yanıt vermiştir:

K8: “...ben herkesin bir kaderi olduğuna inanıyorum, herkesin alinyazısı var. İyi de olsa kötü de olsa oraya buraya da kaçsa o kaderin değişmeyeceğini düşünüyorum. Herkesin kaderi kendi çabasına bağlıdır diyorlar ama ben yine de ne kadar çabalarsan çabala nasibinde yoksa o şeyin sana gelmeyeceğini düşünüyorum. Böylelikle insanın rolü de kendi kaderine yazılan rolü oynamaktır.”

K27: “İnsan, Tanrının bir kuludur, kölesidir, evrendeki rolü de Tanrının isteklerini yerine getirmektir.

K21 ise, insanın evrendeki rolü nedir sorusunu; “Bazen Tanrının piyonları olduğumuzu düşünüyorum, bu konuda ikilemdeyim” şeklinde yanıtlamıştır.

Tanrı inancına sahip olan bu üç katılımcı, insanın evrendeki rolü nedir sorusuna, Tanrı'nın iradesinin karşısında elleri kolları bağlı olduğu yönünde yanıtlar vermişlerdir. Bu yanıtların sahibi olan katılımcılardan ikisinin babası vefat etmiş, diğer katılımcı ise ailesini otoriter tutuma sahip olarak nitelemiştir.

Baba, anne, eş veya evlat gibi birinci dereceden yakınların vefatıyla duyulan üzüntü, bireylerde çaresizlik hissine ve öfkeye yol açabilir. Buradaki öfke, mevcut durumu değiştirememeye ve kontrol edememeye karşı olabilir. Aynı şekilde otoriter-baskıcı, çocuklara hoşgörülü bir ortam sunmayan, kendilerini rahatça ifade edebilecekleri bir alan açmayan ailelerde yetişen çocuklarda da, yas durumunda olduğu gibi, mevcut durumu değiştirememeye ve kontrol edememe hissine bağlı olarak öfke meydana gelebilir. Nitekim psikoloji bilimine göre, bireyler dürtülerini özgürce yansıtamadığı zamanlar yer değiştirme mekanizması ortaya çıkar ve bastırılan dürtü asıl nesneden uzaklaştırılarak ilgili nesnenin muadili ve daha az tehditkâr gelen farklı

²¹⁵ Viktor E. Frankl, *Hayatın Anlamı ve Psikoterapi*, çev. Veysel Atayman. Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 180.

bir şeye yöneltilir.²¹⁶ Burada otoriter aileye karşı duyulan öfke, aileye söylenmek istenen fakat söylenemeyen şeyler Tanrı'ya yöneltilmiş ve buna bağlı olarak Tanrı'nın piyonlarıyız şeklinde ifade edilmiş olabilir.

İnsanın Evrende Bir Rolü Yoktur: Bazı katılımcılar ise evrende var olmalarının bir anlamı olmadığını, kimseye karşı bir görev ve ödevlerinin olmadığını ifade etmişlerdir.

K23: “İnsanın yaratılış gayesi yoktur bence, dünyada olmanın özel bir anlamı yoktur.” ve K25: “İnsanın evrendeki rolü çok abartılıyor, insanın çok büyük bir anlamı varmış gibi geliyor ama rolümüz yaşamak, yaşayıp bu hayatı bitirmek. Bu kadar.” sözleriyle ifade etmiştir.

İnsanın evrende var olmasının herhangi bir amacı olmadığını düşünen katılımcıların Tanrı inancına sahip olmadıkları önemli bir noktadır. Öyle ki, insanın evrendeki rolüne dair algısı ve hayata yüklediği anlam bireyin dini yönelimine göre farklılık göstermektedir. Öyleyse burada inancın hayatı anlamlandırmadaki önemi ortaya çıkmaktadır. Dinin, anlam arayışındaki bireyler için zihni açıklık sağlamakla birlikte, bütünsel bir dünya görüşü, kimlik oluşturmaya yardım eden inanç, gelenek, sembol ve ritüeller sunması,²¹⁷ dindar bireylerin hayatı anlamlandırmalarını kolaylaştırdığı şeklinde yorumlanabilir.

Yapılan çeşitli araştırmalarda dindarlık ile hayatı anlamlandırma arasında anlamlı ilişki olduğu görülmüştür. Şöyle ki, dini yönelim arttıkça hayatın anlamını kavrama düzeyinin de arttığı,²¹⁸ hayattaki varlığını anlamlandıran ergenlerin, maneviyat düzeylerinin de yüksek olduğu görülmüştür.²¹⁹ Yine 400 üniversite öğrencisinin katılımıyla yapılan başka bir araştırmada hayatın anlamı ve amacı ile dindarlık arasında olumlu yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür.²²⁰ Yüksek dindarlık düzeyine sahip olanların aynı zamanda yüksek anlamlılık düzeyine de sahip

²¹⁶M. Orhan Öztürk ve Aylin Uluşahin, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, Nobel Tıp Kitapları, Ankara 2014, s. 74.

²¹⁷ Hayati Hökelekli, *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 18.

²¹⁸ Elif Aksoy, *Yetişkinlik Döneminde Hayatı Anlamlandırma Ve Dindarlık İlişkisi (Gaziantep Örneğinde)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 46

²¹⁹ Zehra Çakmak, “Halil Ekşi, Ergenlerde Yaşamda Anlam, Maneviyat, Kişilik Arasındaki İlişkiler”, *Talim: Journal Of Education In Muslim Societies And Communities*, 7/1, Haziran 2023, s. 48.

²²⁰ Tamer İnan, *Üniversite Öğrencilerinin Dindarlık Düzeylerinin Hayatı Anlamlandırmada Etkisi (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Örneği)*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019 s. 88.

oldukları ve yine bu sonuçla doğru orantılı olarak dindarlık düzeyi düştükçe anlam düzeyinin de düştüğü,²²¹ dindarlık eğilimi ile anlam duygusu arasında anlamlı bir ilişki olduğu²²² dini bilinç düzeyi arttıkça hayatın anlamı sorunsalında tatmin düzeyinin de arttığı ve böylelikle yaşamda yeni bir anlam arama ihtiyacının azaldığı²²³, dini inancın anlam arayışında olan bireylere psikolojik destek sağladığı ve hayatı anlamlandırmalarına katkı sağladığı²²⁴, dinin benzersiz bir anlam sistemi olduğu²²⁵ saptanmıştır. Dinin her ne kadar, 19. yüzyıl sonrası kurumsallığını ve toplumsallığını kaybettiği söylene de, modern zamanlarda bireylerin değer sistemleri varoluş sancılarını anlamlandırma ve kimlik bunalımından kurtulmalarına yardımcı olmaya devam etmektedir.²²⁶ Dinin gereklerini yerine getirmeyen bireyler dahi, anlam seviyesinde dini referans almaktadır. Bu durum, dinin bireyler için varoluşsal önemini ortaya koymaktadır.²²⁷

3.2.4. Doğal Afetler

Doğal afetlerin kaynağı ve mesajıyla ilgili pek çok görüş ortaya atılmaktadır. Bu konuda bir kesim doğal afetlerin sadece bilimle açıklanabileceğini, metafiziğin bu alanda söz sahibi olmadığını öne sürerken; diğer bir kesim ise doğal afetlerin Tanrı'nın insanlara bir uyarısı olduğunu ifade etmektedir. Araştırmamızın katılımcıları doğal afetleri sünnetullah, evrensel yasalar, Allah'ın ikazı, din-bilim, bilim ve doğanın oluşumu çerçevesinde yorumlamaktadır.

Tablo 3.6. Doğal Afetler

<u>Kategoriler</u>
Sünnetullah
Bilim
Tanrı'nın uyarısı

²²¹ Abdülkerim Bahadır, *Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1999, s. 229.

²²² Ferdi Kırar, "Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğilimi Ve Anlam Duygusu", *Mukaddime*, Sayı 7, 2013, s. 165.

²²³ İlhan Topuz, "Yaşamın Anlamı ve Din: Gençler Üzerinde Bir Araştırma", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 1/4, Haziran 2016, s. 540.

²²⁴ Arzu Öztan, *İnsanın Anlam Ve Mutluluk Arayışında İnancın Rolü*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019, s. 110.

²²⁵ Necmi Karşı, "Üniversite Öğrencilerinde Hayatın Anlamı Ve Dindarlık İlişkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 48, 2020, s. 170.

²²⁶ Mehmet Erkol, "Türkiye'de Dini Hayatı Anlamlandırmak: Dindarlık Olgusu ve Dindarlığın Ölçülmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/2, 2015, s. 158.

²²⁷ Hayati Hökekleli, *Gençlik ve Değerler Psikolojisi*, s. 19.

Doğal Afetler Sadece Pozitif Bilimlerle İzah Edilebilir: Katılımcıların bir kısmı²²⁸ doğal afetlerin evrenin oluşumunun bir parçası olduğunu ve Tanrı'nın dahli dışında gerçekleştiğini bu nedenle de sadece bilim adamlarının açıklayabileceği bir konu olduğunu belirtmiştir. K4 bu fikrini şu cümlelerle ifade etmiştir: *“Deprem üzerinden gidersem eğer, deprem yeryüzü için güzel bir durumdur, çünkü yer kabuğu kendini yeniliyor, enerjisini atıyor. Bazı geri kafalılar depremlerin artışını günahlara bağlıyor ama o şekilde düşünmüyorum ben. Uzmanlar zaten depremler artacağını ve niye olduğunu da bilimsel açıdan açıklıyorlar. Doğal afetler, evrenin düzeni ile ilgilidir, evrenin meydana getirmiş olduğu oluşumlardır.”*

K26 ise, *“doğayı bir canlı olarak düşünürsek eğer, doğal afetler de doğanın bizi cezalandırmasıdır. Bilimsel olarak olması gereken neyse o oluyor”* şeklinde ifade etmiştir.

K20: *“Evrendeki fizik kanunları çerçevesinde gerçekleşen olaylardır. Bilimle açıklanamayan bir olay bence yok.”* cevabını vermiştir.

Araştırmamızda Tanrı inancına sahip olmayan K20, K23, K25 dünya görüşleriyle aynı doğrultuda, evrene müdahale eden bir Tanrı fikrine sahip olmadıkları için, doğal afetleri de tamamen evrimin bir parçası olarak kabul etmişler ve bu tür olayları kendilerine yol gösterici olarak seçtikleri akıl ve bilimle izah etmişlerdir. Öte yandan, Tanrı inancına sahip olan ve Tanrı'nın evrene müdahil olduğu yönünde görüş beyan eden K4, K9, K10 ve K26 da, doğal afetlerin Tanrı'nın bir cezalandırması ya da uyarısı olarak değil, yalnızca bilimle izah edilebilecek olaylar olarak ele alınması gerektiğini ifade etmektedir.

Aklı, toplumsal hayatın önderi kılan ve toplumu bu fikirle yeniden inşa eden modernite, hayatı anlamlandırmada akıl dışında bir otoriteyi kabul etmemektedir. Merkezinde akıl ve insan olan modernite, Tanrı merkezli dünya görüşü yerine insanı merkeze almaktadır. Evrenin işleyişinin ve doğa olaylarının dinsel bilgiler yerine, aklın önderliğinde keşfedilebileceğini ilk kez söyleyen Galileo, nedeni değil nasılı

²²⁸ K4,K8, K9,K10,K20,K23,K25,K26

araştırmaya başlayarak, sonu metafiziğe uzanan nedensellik ilkesini bilimin dışına atmıştır.²²⁹

Taylor'a göre bilim, tabiatın işleyişindeki gizemi her geçen gün daha da fazla çözmekte ve dinin teselli kabiliyetini elinden almaktadır. Batı toplumlarında Tanrı'nın varlığına inananlar bile, O'nu "İlk Sebep", "Tabiat kanunlarının yaratıcısı" olarak görmesine rağmen, eski nesiller gibi yağmurdan, çamurdan, fırtınadan sorumlu tutmuyorlar, yani tabiat olaylarının ilahi müdahaleye maruz kaldığını düşünmüyorlar.²³⁰ Köse'ye göre, insanoğlu binlerce yıldır doğal afetlerden, savaşımlardan, salgın hastalıklardan ve varlığına yönelik tüm tehditlerden korunmak için metafizik alana sığındı. Ancak özellikle 21. yüzyılın başlarında insanoğlu kendi varlığına yönelik tehditleri yenebileceğine, kendi kaderine hükmedebileceğine inanır oldu. Belki de bu nedenle 21. yüzyıl, post-metafiziksel çağ olarak adlandırılabilir.²³¹

Bilim de Tanrı'ya Aittir: "Doğal afetleri nasıl yorumluyorsunuz?" sorusuna 18 katılımcı, "doğal afetler bilimle izah edilebilir ama bu Tanrı'dan bağımsız olamaz, çünkü bilim de Tanrı'ya aittir." şeklinde cevap vermiştir.

K8: "Bu konuya daha bilimsel bakıyorum mesela depremler yer kabuğunun kırılması ile meydana geliyor. Ama Allah inancı olan herkes gibi ben de doğal afetlerle Allah'ın müdahalesi olduğunu düşünüyorum."

K19: "Doğal afetlerin bizim göremediğimiz ya da sonradan fark ettiğimiz faydaları olduğunu düşünüyorum. Doğal afetleri bilimsel ya da dinsel şeklinde yorumlamak doğru değil. Sonuçta bilimi de Allah yarattı. Doğal afetler bilimle açıklanabilir bir olay. Tabi Allah bir uyarı olarak da var edebilir."

K28: "Tamamen bilimsel bir olaydır. Olayların yaratıcısı Allah'tır kaynağını bizim öğrenebilmemiz için bilimle açıklamaya çalışıyorum. Yani bilimin de kaynağı Allah'tır zaten. Fakat Tanrının ceza vermek için kullandığı bir yöntem olduğunu düşünmüyorum."

"Bilim de Tanrı'ya aittir, bu nedenle doğal afetleri tamamen bilimle açıklamaya çalışmak eksik kalır, doğal afetleri Allah'ın evrene koyduğu yasalar çerçevesinde yorumlamak gerekir" fikrine sahip katılımcıların görüşlerine paralel

²²⁹ Gamze Aslan, "Ortaçağdan Günümüze "Modernite": Doğuşu Ve Doğası", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/7, 2011, s. 12.

²³⁰ Charles Taylor, *Seküler Çağ*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 37, 503.

²³¹ Ali Köse, *Dinin Geleceği*, s. 34,35.

olarak literatürde pek çok görüş mevcuttur. Allah'ın var ettiği evrende ve kurduğu sistemde, her şey kural ve yasalar ile düzenlenmiştir ve bu düzen bizzat düzen koyucu tarafından sevk ve idare edilmektedir. Bilim ve hikmetin bir gereği olarak evrende var olan bu yasaların doğru bir biçimde okunması, neden-sonuç ilişkisi üzerinde düşünülmesi ve anlaşılması halinde kaderin doğal afetlerle ilişkisini kurabilmek daha kolay olacaktır.²³² Bu kapsamda insan hayatında maddi ve manevi hasarlara sebep olan deprem, sel, yangın, kıtlık gibi doğal afetler; savaş, göç, ekosistemdeki dengelerin bozulması ve son yıllarda insanlık gündemine giren pandemi süreci gibi olaylar çağımızın doğal ve insan kaynaklı felaketleri olarak nitelendirilebilir.²³³

Cesur tarafından hazırlanan “Depremi Nedensel Açıklamaları” başlıklı doktora tez çalışmasında “dini ve bilimsel bilgilerin birlikteliği” konusu incelenmiştir. Depremi nedeni ve nasıl sorularının cevaplarında ağırlıklı olarak doğal nedenler öne sürülse de, doğal nedenlerin ilahi nedenlerle çatışmadan bir arada bulunduğu tespit edilmiştir. Depremi etkileri ve gelecek depremle ilgili yapılabilecekler sorulduğunda katılımcılar, bilinçli yapılanma, deprem hakkında bilinçlenme gibi bilimsel evrenden gelen yanıtların yanı sıra, dini sorumlulukların yerine getirilmesi türünden yanıtlar da vermişlerdir.²³⁴

Doğal Afetler Tanrı'nın İnsanlara Uyarısıdır: Olgü ve olayları anlamlandırmada büyük bir rolü olan din, doğal afetleri anlamlandırmak isteyenler için de ilk akla gelen kurumdur. Bu nedenle doğal afet-din-bilim ilişkisi uzun yıllar tartışma konusu olmuş ve hala da olmaktadır.

Katılımcıların bir kısmı tarafından doğal afetler, bilimsel olaylar olarak görülmeyip Tanrı tarafından insanlığa yapılan bir uyarı, günahlara karşı bir cezalandırma şeklinde yorumlanmıştır.

K3: “Bence doğal afetler, Allah'ın insana, artık kendinize gelin şeklinde, bir ikazıdır. Çünkü insanlar artık çok acımasız ve gerçekten çok kötü duruma geldiler. Birbirlerine ve en çok da doğaya zarar veriyorlar. Allah da insanları uyarıyor”.

²³² Fikret Karaman, “Tevekkül, Kader Bağlamında Deprem Ve Sorumluluk Bilinci”, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı 56, 2020, s. 917.

²³³ Hulusi Arslan, “Dinin Amaçları Açısından Trafik Kuralları”, *Din ve Trafik*, ed. Hulusi Arslan vd., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Malatya 2016, s. 52.

²³⁴ Sevim Cesur, *Depremi Nedensel Açıklamaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 98.

K5: “...Doğal afetler bir cezalandırma, bir ders verme unsurudur...”

K16: “Doğal afetlerle yaptığımız kötülüklerin tokadını yiyoruz.”

K21: “Özellikle şu son dönemde insanlar çok fazla raydan çıktı. Bu depremler vs.de bir uyarı insanlara”

K29: “Bizim için bir uyarıcı olduğuna inanıyorum. Bir deprem olduğunda plakalar kaymış diye düşünmem, bilimsel olarak değerlendirmek jeologların işi. Ben bunu daha dini açıdan yorumluyorum, bir imtihan ve uyarı olarak görüyorum.”

Tanrı inancına sahip bireyler, doğal afetler sonrasında gerek tedbiri olarak gerekse manevi olarak nerede hata yaptıklarını, Tanrı tarafından hoş görülmecek bir şey yapıp yapmadıklarını sorgulamaktalar. Bu sorgulamanın nedeni yarattığı evreni başıboş bırakmayan bir Yaratıcıya inanmaktır.²³⁵ Nitekim doğal afetleri Yaratıcı tarafından bir ceza olarak yorumlamak ateist ya da deistlerin sorunu değildir. Gorsuch ve Smith’e göre, Tanrı’nın varlığına inanan bireyler için olayların meydana gelişlerini açıklamada dini kavramların ve kutsal referansların merkezi rolü bulunur, böylelikle kutsal temelli bir anlam arayışının çeşitli olumsuzluklarla karşılaşan bireylere, dayanma gücü verebileceğini söylemek mümkündür.²³⁶

Doğal afetleri ceza olarak yorumlayan katılımcıların “*ailenizin tutumunu nasıl değerlendiriyorsunuz?*” sorusuna verdikleri yanıtlar değerlendirildiğinde, yanıtların büyük bir kısmının “otoriter” ya da “koruyucu” olduğu, evde karar merciinin ise baba olduğu görülmüştür. Bu ilişki, çocuklukta korku ve ceza merkezli bir eğitime maruz kalan bireylerin, doğal afetleri de günahlara karşı bir ceza olarak değerlendirdikleri şeklinde yorumlanabilir.

Doğal afetleri bir ceza olarak yorumlayan katılımcıların kendilerini dindar ya da biraz dindar olarak tanımladıkları görülmüştür. Kula’ya göre, dindar bireylerin doğal afetleri ceza olarak yorumlaması Tanrıya kızgınlık ya da öfke olarak değil, bir gerçeği anlamlandırmak olarak değerlendirilmektedir.²³⁷

²³⁵ Recep Ardoğan, “Doğal Âfetler Karşısında Müslümanlık”, *Din ve Hayat*, 13/41, 2013, s.42. ss. 40-45.

²³⁶ Fatih Kandemir, “Dindarın Anlam Arayışının Temel Dinamiği Olarak Kutsal”, *Marifetname*, 9/2, Aralık 2022, s. 346.

²³⁷ Naci Kula, “Deprem Ve Dini Başa Çıkma”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, s. 251.

Literatürde doğrudan üniversite öğrencileriyle yapılan bir çalışma mevcut olmayıp, doğal afetlere maruz kalan/kalmayan bireylerin, doğal afetleri nasıl anlamlandırıldığını araştıran bir takım çalışmalar mevcuttur. Makaroğlu tarafından hazırlanan “Deprem Dini Tutum ve Davranışlar Üzerindeki Etkisi (Düzce İl Merkezi Örneği)” isimli yüksek lisans tezinde, 12 Kasım 1999 Düzce-Kaynaşlı depremini yaşamış 167 katılımcıya anket uygulanmıştır. Bulgulara göre, katılımcıların büyük çoğunluğunun depremi Allah’ın bir fiili ve insanlara uyarısı olarak yorumladıkları tespit edilmiştir.²³⁸ Gülmez tarafından hazırlanan “Deprem Felaketi Yaşayanlarda Dinsel Anlamlandırma Biçimleri ve Tutumları” başlıklı yüksek lisans teziyle, insanların başlarına gelen felaketi anlamlandırma biçimleri tespit edilmeye çalışılmıştır. 17 Ağustos 1999 Gölcük depremini yaşamış olan otuz katılımcıyla derinlemesine mülakat yapılmış ve neticesinde afetzedelerin depremi anlamlandırmasında dini, bilimsel, dini ve bilimsel olmak üzere karma açıklamalar kullandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların büyük bir kısmı, yaşanan depremin insanların ahlaki davranışları ve doğal dengeyi bozmaları nedeniyle meydana geldiğini ifade etmişlerdir.²³⁹ Bala tarafından hazırlanan “Deprem Yaşayan Bireylerde Dini Başa Çıkma (2011 Van Depremi Örneği)” isimli tez çalışmasında insanların doğal felaketleri nasıl algıladıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, 23 Ekim 2011 Van depremini yaşamış olan elli dört depremzedeyle görüşme yapılmış ve katılımcıların depremi “imtihan”, “uyarı”, “ceza”, “Allah’ın takdiri” olarak yorumladıkları gözlemlenmiştir. Araştırmada, deprem felaketinin Allah tarafından gerçekleştiğine inanmanın bireylerde öfke duygusunu azalttığı gözlemlenmiştir.²⁴⁰

3.2.5. Çaresiz Kalınan Durumlarla Başa Çıkma

Üniversite çağları bireyin kendi kimliğini bulma, toplumun değerlerine uyum sağlama, sosyal olgunluğa erişme, bağımsızlaşma, cinsel kimliğine uygun davranışları kazanma, mesleğe ve hayata hazırlanma gibi çabaları içinde barındıran

²³⁸ Havva Makaraoglu, *Deprem Dini Tutum ve Davranışlar Üzerindeki Etkisi (Düzce İl Merkezi Örneği)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2005, s. 97.

²³⁹ Ümmüşerif Gülmez, *Deprem Felaketi Yaşayanlarda Dinsel Anlamlandırma Biçimleri ve Tutumları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 96.

²⁴⁰ Merve Beyza Bala, *Deprem Yaşayan Bireylerde Dini Başa Çıkma (2011 Van Depremi Örneği)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2021, s. 107.

bir dönemdir.²⁴¹ Donat ve arkadaşları tarafından hazırlanan, üniversite öğrencilerinin sorunlarını konu alan çalışmada öğrencilerin ekonomik, akademik, uyum sağlama ve sosyal konularda sorun yaşadıkları belirlenmiştir.²⁴² Bu noktada biz de araştırmamızda katılımcıların yaşadıkları sorunlarla başa çıkma konusunda ne tür yollara başvurdıklarını tespit etmeye çalıştık.

Tablo 3.7. Çaresizlikle Başa Çıkma

<u>Kategoriler</u>
Dua Ederim
Başımın Çaresine Bakarım

Tanrı'dan Dua İle Yardım İsterim: Dua; kulun samimi, içten bir şekilde Allah'a sığınmasını veya yakarışını, Allah'ın yüceliği karşısında güçsüzlüğünü itiraf etmesini, O'nun lütfunu, yardımını ve affını dilemesini ifade eder.²⁴³ Zor zamanlarımda dua ederim diyen katılımcıların yanıtlarını detaylı şekilde inceleyecek olursak;

K12: Zor durumda kaldığımda genelde yalnız kalmayı ve dua etmeyi, kabuğuma çekilip Allah'la bağ kurmayı, O'nu biraz daha yakınımnda hissetmeyi tercih ediyorum. Dua etmek teslimiyet ve güven duygusunu açığa çıkarıyor bende.

K10: İçime kapanırım, çok kötü hissettiğim, baş edemeyeceğimi düşündüğüm zamanlar geceleri dua ederim. Aklıma ilk olarak dua gelmez ancak çok zorlanırsam dua aklıma gelir.

K4: Genellikle Allah'a sığınırım ama bu gibi durumlarda kendime çok kızıyorum. Çünkü sadece çaresiz kaldığım durumlarda Allah'a sığınyorum, diğer zamanlarda şükür, dua veya ibadet aklıma bile gelmiyor. Oysaki zor durumda kalınca aklıma ilk Allah geliyor.

K8: Bu durumlarda kendimle çelişiyorum. Söylemiştim ya çok dindar bir insan değilim diye..ama böyle durumlarda da sığınacak başka kimsem yokmuş gibi geliyor. İnşirah Suresi okuyorum. Bu duruma da sonradan üzülüyorum. Çok fazla dinin

²⁴¹ Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yayınları, Samsun 2000, s. 139.

²⁴² Arzu Donat vd., "Üniversite Öğrencilerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri", 9/3, Aralık 2019, s. 458.

²⁴³ Osman Cilacı, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 530.

gereklerini yapmıyorum, aklımda soru işaretleri kalıyor ama üzüldüğümde de Allaha sığınıyorum. Ama yine üzüntüm geçince dua etmeyi bırakıyorum.

K8, annesinin dini konularda kendisi üzerinde baskın olduğunu, babasının vefat ettiğini ancak abisinin evde otorite olduğunu ve de genel olarak ailesinin otoriter/baskıcı bir tutuma sahip olduğunu belirtmiştir. Ay'a göre otoriter aile tutumuna maruz kalan ve baskıyla din eğitim alan bireylerde dini tutum ve davranışlar otoritenin varlığıyla doğru orantılı olarak devam sağlayacaktır. Baskının kalktığı ya da azaldığı dönemlerde çocukta ibadetleri terk etme, dini değerlere sırt çevirme ve hatta dini değerlerden nefret etme gibi reaksiyonlar görülmesi muhtemeldir.²⁴⁴

Zor durumda kaldığında dua ettiğini ifade eden katılımcıların yanıtları incelendiğinde dört tema dikkat çekmektedir. Birincisi, zor durumda kalındığında akıllarına ilk olarak dua ile Allah'tan yardım istemek gelmektedir. İkincisi, akla ilk olarak dua etmek gelmemekte, işin içinden çıkılmazsa eğer dua edilmektedir. Üçüncüsü, diğer zamanlarda şükür, dua veya ibadet yapmayıp sadece zor durumda kalınca dua edilmektedir. Dördüncüsü, Tanrı fikrine sahip olmayanlar bile zor durumda kaldığında dua etmektedir.

Tanrı inancına sahip olan tüm katılımcılar dua ettiklerini ifade etmişlerdir. Fakat bazı katılımcılar dua ederken utandığını, sadece işleri düştüğünde dua ettikleri için Allah'a karşı mahcup olduklarını ifade etmişlerdir. Bu ifadelerle üniversite öğrencilerinin bir kısmının duayı sadece başlarına kötü bir şey geldiğinde veya çok zor durumda kaldıklarında bir teselli aracı ya da bir sığınma aracı olarak kullandıkları görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu kimseler şöyle anlatılmaktadır: *“İnsana bir sıkıntı dokundu mu, gerek yan üstü yatarken, gerek otururken, gerekse ayakta iken (her halinde bu sıkıntıdan kurtulmak için) bize dua eder. Ama biz onun bu sıkıntısını ondan kaldırdık mı, sanki kendisine dokunan bir sıkıntı için bize hiç yalvarmamış gibi geçer gider. İşte o haddi aşanlara, yapmakta oldukları şeyler, böylece süslenmiş (hoş gösterilmiş)tir.”*²⁴⁵ Kur'an-ı Kerim'de de hoş karşılanmayan bu durum literatürde “ihtiyaç dindarlığı” olarak adlandırılmaktadır. Yapıcı tarafından yapılan araştırmada gençler arasında ibadet ve dua davranışının azaldığı, bunun

²⁴⁴ Mehmet Emin Ay, “Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler”, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu II*, ed. İbrahim Canan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 371. s. 361-374.

²⁴⁵ Yunus, 10/12.

yerine ihtiyaç dindarlığının arttığı tespit edilmiştir.²⁴⁶ Twenge'e göre ise, gençler inançlarını daha bireyci bir forma dönüştürüyor, Tanrı'nın bir sorunu çözmesi gerekmediği sürece hayata müdahale etmesini çok da gerekli görmüyorlar.²⁴⁷

Kendi Başımın Çaresine Bakarım: Katılımcılardan dördü, zor durumda kaldığında aklına dua etmenin gelmediğini ya da Tanrı'dan yardım istemediğini ifade etmiştir. Örneğin; K20: *“Kendim üstesinden gelmeye çalışırım, aşkın bir varlığa ihtiyaç duymam.”* K25 *“Çözüm üretmeye çalışırım, hobilerime yönelirim, dua etmem.”* Yine bu görüşe çok yakın olarak K26: *“Hobilerime yönelirim. Elimden geleni yaptığıma inandıysam başka bir şey yapma ihtiyacı duymam”.*

Tanrı inancına sahip olmayan K20 ve K25'in duaya bakış açıları inançlarına paraleldir ancak kendisini biraz dindar olarak niteleyen K26 da dua etmediğini ifade etmiştir. Yapılan araştırmalarda özellikle Milenyum olarak adlandırılan 2000 yılından sonra bir dine bağlı olanların ve dua edenlerin sayısında ciddi azalma olduğu görülmüştür. ABD'de 18-24 yaş arası gençleri kapsayan 1974-2016 yılları arasında yapılmış *General Social Survey* araştırmasına göre, 2004 yılında en azından arada bir dua ettiğini söyleyen genç yetişkinlerin oranı % 84 iken 2016 yılında dörtte biri hiç dua etmediğini belirtmiştir.²⁴⁸

Yaptığımız araştırmaya katılanların cevapları genel olarak değerlendirildiğinde, belli bir zaman ve mekân gerektirmemesiyle yapılması en kolay ibadetlerden olan dua ibadetinin yalnızca zor durumlarda akla geldiği veya hiç yapılmadığı yönünde yüksek oranda yanıt gelmiştir. Duanın içeriği, bireyin dini gelişim düzeyi ve inandığı Tanrı tasavvuruna ilişkin bilgi vermektedir. Sadece maddi isteklerde bulunmak ya da yalnızca zor zamanlarda dua etmek daha az gelişmiş bir dindarlığa işaret edebilirken; af dilemek, yaratıcının rızasına ermeyi istemek gibi normal zamanlarda yapılan dualar daha gelişmiş bir dindarlığı gösterebilir.²⁴⁹

Üniversite öğrencilerinin problemlerle baş etme yolları üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, dua ile ilgili bir ifadenin yer almadığı görülmektedir. Donat ve arkadaşları tarafından yapılan “Üniversite Öğrencilerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri” isimli çalışmada Ankara'da çeşitli üniversitelerde öğrenim gören

²⁴⁶ Asım Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kısılacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, s. 4.

²⁴⁷ Jean M. Twenge, *İ-Nesli*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2018, s. 189.

²⁴⁸ Twenge, *İ-Nesli*, s. 175.

²⁴⁹ Mebrure Doğan ve Zeynep Özcan, “Gençlerin İnanç Eğilimlerinin Anlaşılması Bağlamında Dua İbadeti”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/3, 2022, s. 1050.

on yedi öğrenciyle görüşülmüştür.²⁵⁰ Araştırmanın bulgularına göre, üniversite öğrencilerinin karşılaştıkları güçlükler karşısında hocalarının ve ailelerinin desteğine başvurduğu tespit edilmiştir. Kacur ve Atak tarafından Erciyes Üniversitesi öğrenim gören 1504 öğrenciyle yüz yüze anket tekniği kullanılarak gerçekleştirilen çalışmada ise, üniversite öğrencilerinin karşılaştıkları sorunlar karşısında öncelikle kendi kendilerine araştırma yaptıkları, daha sonra sırasıyla arkadaştan ve aileden yardım istedikleri, her hangi bir şey yapmadan olurlarına bıraktıkları, bir uzmandan yardım istedikleri veya ağlayarak sakinleşme yoluna gittikleri tespit edilmiştir.²⁵¹

3.2.6. İbadet Algısı

Dinin soyut inanç boyutundan somut, yaşanabilir ve gözlemlenebilir hale ulaşmasının yolu olarak tanımlanan ibadet, dinlerin başlıca tezahürü ve inançtan sonraki en önemli boyutudur.²⁵² Yaratıcıya yönelik niyete bağlı olarak yapılması sevap olan ve kulun Allah’a yakınlaşmasını ifade eden ibadet, insanların ve cinlerin var ediliş sebebi olduğu gibi (“*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*”²⁵³) Allah katında insanların kıymetinin de önemli bir ölçüsü olarak görülmektedir. (“*De ki: İbadetiniz (duanız) olmasa Rabbim size ne diye değer versin?...*”²⁵⁴) Araştırmamıza katılan üniversite öğrencilerine “*İbadetler hakkında ne düşünüyorsunuz?*” sorusu sorulmuş ve gelen cevaplar şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Tablo 3.8. İbadet

<u>Kategoriler (İbadet nedir)</u>	<u>Kategoriler (Ne sıklıkla ibadet edersiniz?)</u>
İbadetler Tanrı tarafından belirlenmiştir	Düzenli olarak
İbadetin belli bir şekli yoktur	Zor durumda kaldıkça
	Hiç

İbadetler Tanrı Tarafından Belirlenmiştir: Otuz katılımcıdan yirmi dördü, şekli ve zamanı belirlenmiş ibadetlerin olduğunu ve insanların bunu yapmakla mükellef olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁵ Ancak bu fikre sahip olan katılımcılardan

²⁵⁰ Arzu Donat vd., “Üniversite Öğrencilerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, 9/3, Aralık 2019.

²⁵¹ Mustafa Kacur ve Mustafa Atak, “Üniversite Öğrencilerinin Sorun Alanları Ve Sorunlarla Baş Etme Yolları: Erciyes Üniversitesi Örneği”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 31, 2011.

²⁵² Mehmet Katar, “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 1/1, 1998, s. 59.

²⁵³ Zariyat, 51/56.

²⁵⁴ Furkan, 25/77

²⁵⁵ K1, K2, K3, K4, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K21, K22, K24, K27, K28, K29, K30

yalnızca beşi düzenli olarak ibadet ettiğini, on katılımcı zor durumda kaldıklarında ya da mübarek gün ve gecelerde, dördü ara sıra, beşi ise hiç ibadet etmediğini belirtmektedir.

K30: “İbadet etmek ruhumu rahatlatıcı etkisinin yanında, tatmin hissiyatı da veriyor. Allah’a karşı olan borcumuzu ödemiş olmanın tatmini, huzuru oluyor. Ben de elimden geldiğince ibadetlerimi yapıyorum. Samimiyetle yapılan ibadetlerin kesinlikle ahlakımızı güzelleştirmeye katkısı olacağını da düşünüyorum.

K2: “Öncelikle biz zorunluyuz ibadet etmeye. Ama sadece zorunluluk açısından bakmak yanlış. Kendim ibadetlerimi severek yapan biri olarak söylüyorum ki ibadet etmeyen kardeşime göre hayatım her açıdan daha güzel. Daha sakinim, her şeye daha olumlu bakabiliyorum. Aslında ibadetleri kendi iyiliğimiz için de yapmalıyız.”

Katılımcının bu ifadelerini destekler mahiyette, son yıllarda ilgili alanlarda yapılan çalışmaların sonuçları; bireyin ahlaki olgunluğa erişmesi ve sevgi, saygı, empati ve umutlu bir yaşam sürmesi, sağlıklı bir kişisel benlik inşa etmesinin ancak sağlam ve doğru bir iman zemininde mümkün olacağını göstermektedir. Bu araştırmalarda her türlü dini ibadet ve uygulamanın bireyin kişisel ve toplum hayatında anlamlı bir etkiye sahip olduğu, dini pratikleri yerine getirenlerin getirmeyenlere göre hayat memnuniyetlerinin daha yüksek olduğu²⁵⁶, hayatı anlamlandırma ve psikolojik iyi olma durumuna olumlu etki ettiği²⁵⁷ görülmüştür. Bunu destekler mahiyette K16: “Ben bir vakit namazı bile kaçırırsam huzursuz oluyorum. İbadetler dünyanın keşmekeşinden sıyrılıp sakinleşmek ve Rabbimizi hatırlamak için bir vesiledir. Ayrıca ibadetlerin ahlakın güzelleşmesine çok katkısı olduğunu düşünüyorum. Örneğin abdestin sakinleştirici bir etkisi olduğu bilimsel olarak da ispatlanmıştır. Öfkenin önüne geçer. İbadetlerine titiz davranan insan Yaraticının kendisini gözetlediğinin de bilincinde olur ve bu bilinç kişiyi kötülöklere karşı dizginler.” şeklinde görüş belirtmiştir.

Fen Lisesi mezunu ve Tıp Fakóltesi öğrencisi olan K17, ibadetlerini düzenli olarak yerine getirmeye çalıştığını, “İbadet, yemek yemek, su içmek, uyumak gibi

²⁵⁶ Akif Hayta, “İbadetler ve Ruh Sağlığı”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 117.

²⁵⁷ Mevlüt Kaya Ve Nurettin Küçük, “İbadetler İle Hayatın Anlamı Ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, Sayı: 42, 2017, s. 41.

bedenin ve ruhun ihtiyaçlarıdır. Sadece manevi ihtiyaçlar olarak da düşünmüyorum aynı zamanda fiziksel de ihtiyaçlardır. Allah'tan uzak kaldığımda benim fizyolojim bozuluyor. Vücudumun ihtiyaçlarının bir kısmını da ibadetlerin karşıladığını düşünüyorum. Her organın bir zikri vardır, nerenin zikri bozulursa o organ hasta olur.” şeklinde ifade etmiştir. K17, Kredi ve Yurtlar Kurumu (KYK)'ndaki dini içerikli atölyelerin kendisini olumlu yönlendirdiğini de belirtmiştir. Bu durum, DİB tarafından manevi danışmanlık hizmeti olarak yapılan bu atölyelerin, gençlerde karşılık bulduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

K18, ibadetlerle ilgili olarak, *“Kulluk görevini yerine getirmemiz hem de sürekli izlendiğimizi hatırlamamız için verilen görevlerdir. Ben günde beş vakit namaz kılmıyorum ama Cuma namazlarını kaçırmamaya özen gösteriyorum. Cuma namazlarını kaçırdığımda ya da oruç tutmadığımda çok büyük vicdan azabı çekiyorum ama beş vakit namazı kaçırdığımda maalesef vicdanen rahatsız olmuyorum.”* şeklinde düşüncelerini belirtmiştir.

İbadetlerini düzenli olarak yerine getirmeye çalışan katılımcıların K2 ve K16 İmam Hatip Lisesi mezunu ve İlahiyat Fakültesinde öğrenim görmektedir. Kendileri, ibadetleri sevdirmek hususunda ailelerinin ve İmam Hatip Lisesinin etkili olduğunu belirtmiştir. Sağlam tarafından ibadetlere yatkınlıkta ailenin önemini teyit eden mahiyette bir çalışma yapılmıştır. Öğretmen, öğrenci ve velilerle yapılan araştırmada çocuklar, kendilerini ilk kez ibadet etmeye teşvik ve motive eden kişileri anne, baba, dede, büyükanne, büyükbaba, öğretmen, cami imamı şeklinde sıralamıştır. Yine aynı araştırmada çocuklar, ibadet eğitim-öğretimi için en verimli kurum olarak ilk sırada camilerde açılan yaz kurslarını, ikinci sırada aileyi işaret etmişlerdir.²⁵⁸ Bu sonuçlara göre, çocukların ibadet eğitim-öğretimleri, yetişmiş oldukları sosyal çevreyle, ibadetlerle ilgili sahip oldukları bilgi düzeyiyle ve ibadetle ilgili davranış ve uygulamaları gözleme ve deneyimleme imkânlarıyla doğrudan ilgili görünmektedir.²⁵⁹

İbadetin Belirli Bir Şekli Yoktur: Araştırmaya katılan katılımcılardan K5, K8, K23, K25 ve K26 ibadetlerin belirli bir kalıbı olmadığını, maneviyat içinde yapılan bir yoga ile bir namazın aynı sonuca götüreceğini ifade etmiştir. Buna göre;

²⁵⁸ İsmail Sağlam, *Çocuk ve İbadet: 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 94.

²⁵⁹ İsmail Sağlam, *Çocuk ve İbadet: 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*, s. 274.

K25: “İbadetler mistik hareketler olarak geliyor bana. Bir insanın namaz kılmasıyla yoga yapması aynı temele dayanıyor, ikisinde de aynı inanmışlıkla huzur bulunuluyor.” şeklinde görüşünü dile getirirken; K26, düşüncelerini “İbadet denilen kavram bir çeşit meditasyon, yüce olanla iletişim halinde olmaktır. Bu nedenle sadece zor durumda kaldığımızda değil, her an içten gelen motivasyonla yapılacak bir şey olarak görüyorum. Meditasyon, yoga, namaz, bana göre ibadet kategorisinde olan şeyleri düzenli olarak yaptığımı söyleyemem fakat iyilik yapmaya ve iyi insan olmaya her zaman dikkat ediyorum ki zaten bunlar da ibadettir.” sözleriyle dile getirmiştir.

K5 ise ibadetin şeklinin önemi olmadığını, “...ibadetin şeklinden daha çok niyete bakıyorum. İbadetin çok önemli bir unsur olmadığını daha çok ibadet ederek neyi niyetlediğimizin önemli olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle ibadetin tam bir tanımı bende yok.” şeklinde ifade etmiştir.

K8 ise, “Dinimiz bize kapanmayı, namazı emretmiş ama yapmıyorum. Sadece oruç tutuyorum. Sürekli Allah’ı anan bir insan değilim. Ama yalan filan söylemem. Bu da bir ibadet bence. Hem önemli olan niyet değil mi? Şeklinin o kadar da önemi yok bence” sözleriyle görüşünü ifade etmiştir.

Katılımcıların mistik, ruhçu eğilimler barındıran alanlara ilgi göstermesi, ibadetlerle ilgili net bir tutuma sahip olmamaları kişiliğin henüz tam oturmadığı, kimlik arayışının devam ettiği karmaşık bir dönemin işareti olarak yorumlanabilir ve bu durum bireylerin kendilerini bulma, yaşadığı hayatı anlamlandırma çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.²⁶⁰ Nitekim, katılımcıların yaş aralığı itibarıyla ilk yetişkinlik çağına tekabül eden bu dönem bireylerin var olan dini inançlarını test etmeye başlaması, dış otoriteden iç otoriteye yönelimle birlikte dini kendi anlayışlarına uygun olarak kavraması, eleştirel bir bakış açısıyla dini inanç ve değerlerini yeniden yapılandırması, daha derin ve mistik dinsel arzuların egemen olması ve bireylerin mistik tutum ve davranışlara eğilim göstermesi gibi bir takım dini özellikler içermektedir.²⁶¹

²⁶⁰ Kader Ayhan, “Ortaya Çıkan Yeni Popüler Dinî Ögeler ve Gençlerin Anlam Arayışı Arasındaki İlişki”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Sempozyumu*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, s. 229.

²⁶¹ Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*, Sonçağ Akademi Yayıncılık, Ankara 2020, s. 78; Veysel Uysal, “Yetişkinlikte Dindarlık Ve Kültürel Arka Planı”, *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, ed. M. Faruk Bayraktar, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 216.

Son yıllarca çokça duymaya başladığımız ve sosyal medya aracılığıyla da hızla yayılan meditasyon, yoga gibi kavramlar her geçen gün yeni kitlelere ulaşmakta ve bu kavramlar, özellikle İslam dinine karşı tepkili, mesafeli, az bilgi sahibi ya da dini/manevi arayış içinde olan bireyleri kolayca etkisi altına almaktadır.²⁶² Türkiye’de aktif olarak faaliyet gösteren gruplar, burada asıl gayelerinin dinsel olduğunu, ülkenin içinde bulunduğu şartlar nedeniyle yoga ve meditasyon kursları aracılığı ile hedeflerine ulaşmaya çalıştıklarını, Türkiye Müslüman bir ülke olduğu için Krishna²⁶³ bilinci misyonunun biraz yavaş ama sessiz ve derinden ilerlediğini, burada tapınak yerine yoga merkezleri olduğunu, yoga derslerinin meditasyona yumuşak bir geçiş olduğunu ve nihayetinde Krishna üzerinde meditasyon yapıldığını yazılarında ifade etmektedirler.²⁶⁴

Hinduizm’de çok önemli bir ritüel olan yoga için; “Hinduizm yogasız, yoga Hinduizmsiz düşünülemez.” Denilmektedir. Yoga disiplinleri Hinduların kutsal kitaplarında yazmakta olup, geleneksel yoganın üstadları olan Gurular, Hinduizmin peygamberleri veya rahipleridir.²⁶⁵ Bu durum, yoganın Hint kültür ve medeniyetinin asli unsurlarından birisi olduğunu göstermektedir. Gençler arasında gün geçtikçe yaygınlaşması ise, gençlerin manevi/mistik bir arayış içinde olduklarını işaret eden önemli bir gösterge kabul edilebilir.

Müslüman olduğunu belirten katılımcılar arasında yoga ve meditasyonun kabul görmesi ve hatta namaz ibadetiyle eş değer tutulması önemli olmakla birlikte bu katılımcılardan K8’in İmam Hatip Lisesi mezunu olması da ayrıca dikkat çekicidir. Bu noktada dinin inanç-ibadet bütünlüğü içerisinde değil daha çok inanç boyutuyla değerlendirilmesi, ibadetlerin değil niyetin önemli olduğuna dair görüşlerin yaygınlık kazanması anlamına gelmektedir. Nitekim araştırmamıza katılan K5’in “*İbadetin şeklinden daha çok niyete bakıyorum. İbadetin çok önemli bir unsur olmadığını daha çok ibadet ederek neyi niyetlediğimizin önemli olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle ibadetin tam bir tanımı bende yok.*” şeklindeki görüşü bu anlamda önemlidir. İbadet etmekten çok niyetin ve kalp temizliğinin önemine vurgu yapan katılımcının görüşüne paralel, Diyanet İşleri Başkanlığı ve TÜİK’in birlikte gerçekleştirdiği

²⁶² Nasuh Günay, “Yoganın Mahiyeti ve Çeşitleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2007/19, s. 53,54.

²⁶³ Krishna: Hinduizmdaki Tanrılar arasında en yaygın, popüler olanı.

²⁶⁴ Nasuh Günay, “Yoganın Mahiyeti ve Çeşitleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2007/19, s. 53,54.

²⁶⁵ Günay, “Yoganın Mahiyeti ve Çeşitleri”, s. 59.

“Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”nda katılımcıların %37,2’si dindarlığın en önemli kriterinin Allah’a inanıp kalbi temiz tutmak olduğunu belirtmiştir.²⁶⁶

Araştırmaya katılan toplam otuz katılımcıdan beşi²⁶⁷, çeşitli nedenlerle ibadet etmediklerini ifade etmişlerdir. Örneğin K4 namaz kılmama nedenini şöyle açıklıyor: *“Mesela ben namaz kılmayı istiyorum fakat hem namaz kılıp hem günahkâr olmaya devam edemem. Günahlardan uzak durmak da çok zor zaten, bu nedenle namaz kılmaya başlamıyorum.”*

K20 ise, ibadetlerin Tanrı tarafından değil, insanlar tarafından ortaya çıkarıldığını şöyle ifade etmiştir: *“İbadet dedikleri şeyi tamamen insanın bilişsel gelişim sürecinin bir ürünü olarak görüyorum. İnsan bilinci geliştikçe Tanrı tekilliğe ulaştı ve insanlar Tanrıyı mutlu etmek ve kendileri de mutlu olmak için ibadet yapıyorlar.”* İbadetleri insan ürünü olarak yorumlayan K20, ailesinin dindar ve koruyucu olduğunu, bugünkü dini fikriyatının oluşumunda bireysel okuma ve araştırmalarının etkili olduğunu belirtmiştir. Katılımcının lisans düzeyinde öğrenim görüyor olmasının da bu bakış açısında etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim, “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması” isimli çalışmada ibadet etmediklerinde hiç huzursuz olmuyorum diyen katılımcıların en yüksek oranı lisans ve lisansüstü eğitim durumuna sahip olan katılımcılardır. Eğitim durumu arttıkça ibadetlerini yapamadığında her zaman huzursuz olduğunu söyleyenlerin oranı genel olarak azalmaktadır.²⁶⁸

Araştırmamızdan elde edilen bulgulara göre, Tanrı inancına sahip olduğunu belirten yirmi yedi katılımcıdan yalnızca beşinin ibadetlerini düzenli şekilde yerine getirdiği tespit edilmiştir. Katılımcıların iman ettiği halde ibadet etmeme durumları dikkat çekmektedir. Bizim bulgumuzu destekler mahiyette Yürürdurmaz tarafından yapılan araştırmanın bulgularına göre, gençler açısından ibadetler, iman ve teslimiyet kadar önem arz etmemektedir. İbadetleri yerine getirme konusunda belirgin bir zayıflık söz konusu olmasına rağmen dinin taşıdığı anlam ve önem konusunda

²⁶⁶ Türkiye’de Dini Hayat Araştırması, s. 34.

²⁶⁷ K4, K8, K20, K23, K25

²⁶⁸ Türkiye’de Dini Hayat Araştırması, s. 187.

herhangi bir değer azalması tespit edilmemiştir. Gençlerin ibadetleri daha çok ihtiyaç anında, zor durumda kaldıklarında yaptıkları tespit edilmiştir.²⁶⁹

Şen tarafından lise öğrencileri üzerinde yapılan çalışmada din ve sekülerleşme arasındaki ilişki ele alınmıştır. Genel olarak lise öğrencilerinin bireysel olarak dine inanıp geleneksel ibadetlere katıldığı ancak günlük yaşantılarında dinin tesiri altına girmedikleri, seküler bir yaşamı tercih ettikleri, inanç boyutu açısından Allah inancına sahip oldukları, ancak ebeveynlerine oranla daha az ibadet ettikleri saptanmıştır.²⁷⁰ Yapıcı tarafından hazırlanan “Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları” isimli çalışmada, gençlerin taklidi imandan tahkiki imana geçtiği fakat ibadet davranışının azaldığı tespit edilmiştir.²⁷¹

Vergote, inancın kendini ifade eden ameller aracılığıyla diri tutulmadığı takdirde yok olacağını vurgulamaktadır.²⁷² Nitekim dindar bireyin inanç, duygu, düşünce ve ibadetleri bir bütünlük arz etmektedir. İbadetler bir taraftan dindar bireyin içindeki imanın varlığından hayat bulurken, diğer taraftan da içteki imanı takviye edip güçlendiren, geliştirip derinleştiren kaynaklar olma özelliği taşımaktadır.²⁷³

Kirman’a göre, dini yaşayışın canlılık düzeyini anlamak için dini pratiklere bağlılık derecesi önemli bir göstergedir. Din, sanayi devrimi öncesinde hayatın tümünü kuşatmaktayken, şimdilerde gündelik hayatın büyük bir bölümü dini otoriteden kopmuştur. Bu durum kendisini en çok ibadetlerde göstermektedir.²⁷⁴ Günay da Kirman’a benzer ifadelerle, dini pratikleri yerine getirmekteki bu gerilemenin özellikle sanayileşmeden etkilenmiş şehir çevrelerinde üst seviyelere ulaştığını, modern toplumda, geleneksel toplumların aksine dini yaşayış açısından bir plüralizm, gevşeme, ilgisizlik ve geleneksel dindarlığa karşı bir tenkitin karakterize olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁵

²⁶⁹ Tuğba Yürürdurmaz, *Üniversite Gençliği ve Dini Hayat*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2019, s. 63.

²⁷⁰ Seher Şen, “Din ve Sekülerleşme: Lise Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Kocaeli İli İzmit İlçesi Örneği)”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 153.

²⁷¹ Asım Yapıcı, Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları, s. 4.

²⁷² Antonie Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal, İstanbul 1999, s. 177.

²⁷³ Hüseyin Certel, “Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi”, *Dini Araştırmalar*, 2/4, 1999, s. 210.

²⁷⁴ Mehmet Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 127.

²⁷⁵ Ünver Günay, “Modern Sanayi Toplumlarda Din: II”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/4, 1987, s. 51.

Dinlerin modern dünyanın gerisinde kaldığını savunarak dinden ve Tanrıdan soyutlanmış bir yaşam tarzı benimsemiş olan bireylere göre din ve Tanrı modern insana bir katkıda bulunamaz. Tanrı yerine bilimi koyan ve bilimin din görevini üstlendiğini düşünen bireyler akıl ve bilim başta olmak üzere kendi istek ve nefesine göre davranmaktadır. Avrupa'daki dindarlık durumunu değerlendiren Davie'ye göre, insanlar kendilerini kurumsal dine ait hissetmeden inançlarını sürdürüyorlar, böylelikle, her ne kadar Hristiyanlık hala Avrupa kültürünü şekillendiriyor olsa da, çoğunluğun inançlarını ve davranışlarını etkileme kabiliyetine sahip değildir. İnanç ve davranışlarında eskiden zorunlu görülen şeyler şimdi tercih düzeyinde, kiliseye giden sayısı da hızla azalmaktadır.²⁷⁶

Tanrı inancına sahip olmasına rağmen ibadet etmediğini belirten bireyler ve sadece zor durumda kaldıklarında bu durumdan kurtulmak için ibadet ettiğini belirten bireyler Alport'un tanımıyla dışa dönük dindarlar olarak adlandırılmaktadır.²⁷⁷ Bu tanıma göre bireyin davranışlarını belirlemede din ilk unsur değildir. Din, bu kişiler için farklı amaçlara erişmede bir araçtır yani aslında dini kendi kişisel emellerine ulaşmak için kullanma eğilimindedirler. Bu tür bireyler dine kendi istek ve ihtiyaçlarını karşılama görevi yüklemişlerdir ve bu nedenle de zor durumda kaldıklarında ya da farklı bir ifadeyle işleri düştüğünde ibadet ederler.²⁷⁸ Dine böyle bir anlam yükleyen bireylerin umduklarını bulamaması ya da isteklerinin yerine gelmediği kanaatine varmaları neticesinde dine karşı küskünlük, kızgınlık yaşayarak farklı arayışlar içine girmeleri de kuvvetle muhtemeldir.

3.2.7. İbadet-Ahlak İlişkisi

Kur'an-ı Kerim ve hadislerin ana konularından biri şüphesiz ki ahlaktır. Din iyi ve kötüyü, helali ve haramı, marufu ve münkeri gösterir, ahlak ise bunların yaşam tarzına dönüştürülmesini, davranış biçimi ve bilinci haline gelmesini sağlar.²⁷⁹ İman kişiyi ibadete, ibadet de ahlaka yöneltir; bundan ötürü ahlak, dinin aktif alanıdır. İslam'ın hedefindeki ahlaki güzellikler, iman ve ibadetlerden kaynaklı

²⁷⁶ Ali Köse, *Dinin Geleceği*, s. 72.73.

²⁷⁷ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, s. 104.

²⁷⁸ Asım Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri Ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, Temmuz-Aralık 2002, s. 94.

²⁷⁹ Muhammet Ali Asar, "İbadet Ahlak İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme", s. 298.

davranışlardır.²⁸⁰ Hz. Muhammed (sav), gönderiliş gayesinin güzel ahlakı tamamlamak olduğunu buyurarak, ibadet-ahlak ilişkisini söz, fiil ve takrirleriyle ortaya koymuştur.²⁸¹

İbadet ahlak ilişkisi iki açıdan ele alınabilir: Birincisi formel ibadetleri yerine getirirken kişinin sergilediği tavidir, ikincisi ise, yerine getirilen her ibadetin birey ve toplumda meydana getirdiği etkidir.²⁸² Nitekim ibadet yalnızca kişiyi Allah’a yaklaştırmakla kalmaz, onun sosyal ilişkilerini de etkiler ve değer katar.²⁸³ Bu kapsamda araştırmamıza katılan üniversite öğrencilerinin ibadet-ahlak ilişkisine yönelik görüşlerine yer verdiğimiz çalışmadan elde edilen bulgularda ibadetlerin ahlak üzerinde etkisinin olduğunu düşünenler olduğu gibi, herhangi bir etkisinin olmadığını ifade eden katılımcılar da bulunmaktadır.

Tablo 3.9. İbadet-Ahlak İlişkisi

<u>Kategoriler</u>
İbadetler Ahlak Üzerinde Olumlu Etkiye Sahiptir
İbadetlerin Ahlak Üzerinde Etkisi Yoktur

İbadetler Ahlak Üzerinde Olumlu Etkiye Sahiptir: Otuz katılımcıdan yirmi beşi²⁸⁴ ibadetlerin ahlakı olumlu yönde etkilediğini ifade etmiştir: Örneğin;

K3: “Ahlaki olarak oruç, namaz vb. insanı günahlara karşı tutar. Daha uzun vadede ise, insan küçük şeylerden sakındıkça bir süre sonra onlar davranışa dönüşüyor, kişinin karakteri haline geliyor.” K8 ise ibadetlerin, özellikle de namaz kılmanın bireyin davranışlarını güzelleştireceğini şöyle ifade ediyor: “Olumlu etkisi olduğunu düşünüyorum. Örneğin namaz; günde beş defa Allah’ın karşısına çıkan bir insanın kötü davranışlarının azalacağını düşünüyorum. Karşıma çıkan insanların en azından Cuma Namazını kılıyor olması bana güven veriyor.”

K8, kendisinin ibadetlerini yerine getirmediğini, hatta Tanrının varlığıyla ilgili zaman zaman şüpheleri olduğunu ifade eden İmam Hatip Lisesi mezunu bir

²⁸⁰ Mehmet Çalışkan, “Kur’ân Perspektifinde İman, İbadet ve Ahlâk İlişkisi”, *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 15/93, 2022, s. 221.

²⁸¹ Muhammet Ali Asar, “İbadet Ahlak İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, s. 298.

²⁸² Muhammet Ali Asar, “İbadet Ahlak İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, s. 300.

²⁸³ Vehbi Ünal, “İslam’da İbadetlerin Sosyal Fonksiyonu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1, 2010, s. 360.

²⁸⁴ K1,K2,K3,K4,K5,K7,K8,K10,K11,K12,K13,K14,K15,K16,K17,K18,K19,K21,K22,K24,K26,K27,K28,K29, K30

katılımcıdır. Kendisi ibadet etmemesine rağmen ibadetlerin kişiler üzerinde olumlu tesiri olduğunu, en azından haftada bir kez Cuma Namazı bile kılan insanların kendisine güven verdiğini ifade ediyor. Ailesinin dindar olduğunu, annesinin zoruyla İmam Hatip Lisesi'ne gittiğini belirten katılımcının muhafazakâr bir aile yapısında yetiştiğini ancak dini inanç ve pratikleri içselleştiremediği görülmektedir.

Dini inanç ve ahlaki değerleri içselleştirememiş dindar ailelerin genelde yüzeysel ve şekilci bir dindarlığa sahip olduğu; bu şekilci dindarlığı çocuklarına baskı ve dayatmayla aktarmaya çalıştıkları fakat sonucun tıpkı kendileri gibi dini içselleştirememiş bireylerin yetişmesine yol açtığı fikrine yol açtığı düşünülebilir. Malkoç'a göre, böyle yetişmiş bireylerin yaşam tarzı zamanla kendi üzerlerine yük olmaya başlamakta ve dini inanç ve ahlaki değerlere kayıtsız kalmalarıyla neticelenebilmektedir.²⁸⁵

K8'in kendisi ibadetlerini yerine getirmediğini söylemesine rağmen en azından haftada bir kez Cuma Namazı bile kılan insanların kendisine güven verdiğini belirtmesi, öte yandan Tanrının varlığına inanmadığını belirten K23'ün zekât, kurban, namaz ibadetinin ahlaka olumlu tesir ettiği kanaatine sahip olması; İslam'ın suç veya sosyal sapma üzerinde var olan azaltıcı/engelleyici etkisinden yola çıkarak²⁸⁶, dindar bireylerin güvenilir insanlar olduğu düşüncesinden kaynaklandığı şeklinde düşünülebilir.

İbadetlerin Ahlak Üzerinde Etkisi Yoktur: Araştırmamıza katılan öğrencilerden K6, K9, K20, K23 ve K25 ibadetlerin ahlak üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olmadığını ifade etmişlerdir. Örneğin K9; *“İbadetlerin ahlaki güzelleştirdiğini söylemek doğru gelmiyor bana. Nice ibadet eden ama ahlaksız insanlar var, hatta ahlaktan da ötesi hiç inanmayanlarla inanan arasında bir araştırma yapılırsa suç oranları aynı bile çıkar belki.”* Benzer şekilde;

K6: *“İbadetlerin ahlaki etkilediğini düşünmüyorum. Çok ibadet ettiği halde ahlaki güzel olmayan insanlar olduğu gibi hiç inanmadığı halde çok güzel ahlaklılar*

²⁸⁵ Mehmet Malkoç, “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16, Gümüşhane 2019, s. 258.

²⁸⁶ Demirel'in Malatya İnönü Üniversitesi'nde öğrenim gören 2005 lisans öğrencisi üzerinde yaptığı çalışmanın bulgularına göre, İslam'ın suç veya sosyal sapma üzerinde var olan azaltıcı/engelleyici etkisi vardır. Bkz. Fatma Takmaz Demirel, *İslam Suçu Öner Mi? Ahlaki Topluluk Tezi Çerçevesinde Malatya İnönü Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Nicel Analiz*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2020, s. 7.

da var. Son dönemde özellikle olumsuz örnekler çok arttı, öyle şeyler görüyor ve duyuyorum ki, tam bir hayal kırıklığı oluyor.” şeklindeki görüşleriyle durumu açıklamıştır.

Dindar bireylerin toplumsal yaşamda sergiledikleri bazı olumsuz tutum ve davranışlar ibadetle ahlak arasındaki ilişkinin varlığı noktasında katılımcılara arasında tereddüdün oluşmasına neden olmuş görünürken, biraz daha ileri giderek, dindar / inançlı olmayan fakat ahlaklı bireylerin daha sempatik görülmesine neden olduğu düşünülmektedir. Odabaşı tarafından yapılan çalışmada, gençler tarafından ahlaklı olmanın dindar olmaktan daha önemli görüldüğü tespit edilmiştir.²⁸⁷ Zavalsız’ın araştırmasına göre ise, gençlerin bir kısmı ibadetlerin sıkı kurallarına uymaktansa ahlaki öğretileri benimseyerek daha duygusal bir dindarlık yaşamayı tercih etmektedir.²⁸⁸

Subaşı’ya göre, dindarlığın özel hayata ilişkin bir deneyim olduğu kanaati yaygınlaşmakta olup buna bağlı olarak dindarlığın görünümü de farklılaşmaktadır. İbadet vurgusu üzerinden dindarlığın ifadelendirilmesi, yerini daha çok popüler sunumlarda ilgi gören yeni anlatım olanaklarına terk etmektedir. Hatta bizzat ibadet kavramına yüklenen değerler de hızla değişmektedir.²⁸⁹ Efe ve Yargıcı tarafından yapılan çalışmada, Allah’a inanmayı dindarlığın biricik karakteri olarak görenlerdeki oran (%50,5), kalbi temiz tutmak/ahlaklı olmak (%28,7), ibadetleri eksiksiz yerine getirmek (%9,8) oranına sahiptir.²⁹⁰ Elde edilen bu bulgu, araştırmacı tarafından “ibadetlerden bağımsız, yalnızca inanmak, iyi ahlak sahibi olmak ve özel gün ve gecelerde ibadet etmek gibi daha spesifik sayılabilecek tercihler, yeni bir sürecin habercisi olarak dikkat çekmektedir. Dindarlığın inanç, ahlak, bilgi gibi diğer boyutlarına yapılan vurgunun arttığı gözükmemekte olup, resmi/ritüelistik uygulamalardan ziyade ahlaki değer ve ilkelere giderek daha fazla vurgu yapıldığı dikkat çekmektedir. Özellikle son yıllarda Z kuşağı olarak adlandırılan yeni

²⁸⁷ Fatma Odabaşı, “Üniversite Gençliğinin Otorite Algısı ve Din”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, Sayı 12, 2020, s. 185.

²⁸⁸ Mesut Zavalsız, “Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemleri Üzerine Bir Saha Araştırması”, s. 40.

²⁸⁹ Necdet Subaşı, s. 34.

²⁹⁰ Hatem Efe ve Abdullah Yargıcı, “Türkiye’de Dindarlık Algısı”, *Toplumsal Eğilimler-3*, Kasım 2023, s. 31.

jenerasyonda dini bağlılığın azaldığına dair bulgular teyit edilmektedir.” şeklinde yorumlanmıştır.²⁹¹

Din-ahlak ilişkisine dair farklı bir görüş bildiren K20’ye göre; “*Geri kalmış, akıl ve bilimin etkin olmadığı toplumlarda dinlerin yeri önemlidir çünkü insanlar mantıklı düşünemediği için, din baskılayıcı bir gereç görevi görüyor. Din, geri toplumlarda düzen koyucu otoritedir ve bu tarz toplumlarda düzeni sağlar.*” diyor ve devamında da, “*maalesef insanlar dinin koyduğu ahlaki öğretileri izlemeyi daha çok tercih ediyor. Bilim de insan ahlakını oluşturabilir, ahlaki iyileşmenin sadece ibadet etmekle olabileceğini düşünmek büyük bir yanılgıdır.*” ifadelerini ekliyor.

Katılımcıya göre, kaynağını dinden alan ahlak ve bu tarz insanların oluşturduğu toplumlar, akıl ve bilimden uzak, geri kalmış toplumlar demektir. Bu düşünce yapısının zemininde ilahi olanı bertaraf edip insanı merkeze alan hümanizm, akli mutlaklaştıran ve tek güç kabul eden rasyonalizm, metafiziği ve görünmeyeni reddeden pozivitizm ve materyalizm gibi felsefi akımlar yer almaktadır.²⁹² Bu yaklaşımlar aklın ve bilimin ürettiği seküler ahlakı evrensel görmektedir. Modern zamanlarda insan Tanrı’nın yerine kendisini, vahyin yerine de akli koyarak ilahi olanı hayatın dışına itmiştir. Böylelikle dinin hayatı ikame eden, ahlak ve değer üreten özellikleri akıl ve bilime yüklenmiştir. İnanç ve ahlak arasındaki ilişkinin giderek zayıflaması ve hatta yok olması, dinin bireyin hayatına yön veren unsurların farklılaşması toplumun genel ahlaki yapısını değiştirmiş, daha bireyci daha hazcı ve daha maddeci bir ahlak anlayışı ortaya çıkmıştır.

Katılımcılardan K22 ise, din ve ahlakın zorla bir araya getirilmeye çalışıldığını, “*Ahlaklı olmanın dindar olmakla hiçbir ilgisi yok, iyi insan olmak dindar olmaktan çok daha önemli ve ayrı bir konu, sanki her dindar güzel ahlaklıymış ya da her seküler ahlaksızmış gibi bir algı var, ben bunu doğru bulmuyorum.*” şeklinde ifade etmiştir.

Malkoç’a göre, dini inanç ve değerlerin aktarımında nasları bütün ele alarak ayet ve rivayetlerin yorumlanmasının önemi dikkat çekmektedir. Örneğin merhamet gibi bir ahlaki erdemin anlatımında bir kediye hapsedip açlıktan ölmesine sebebiyet veren kadının bu kötülüğü nedeniyle cehenneme gideceği, öte yandan susamış bir

²⁹¹ Hatem Efe ve Abdullah Yargıcı, “Türkiye’de Dindarlık Algısı”, s. 116.

²⁹² Nurgül Bulut, *Allah İnancı-Ahlak İlişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020, s. 2.

köpeğe su veren günahkâr adamın bu davranışından dolayı Allah tarafından bağışlandığını belirten rivayetler mevcut. Söz konusu örnekler inanç, ibadet, ahlak ve muamelat gibi dini oluşturan prensiplerin bütünü içinde yer verilerek anlatılmadığı takdirde, gençlerin zihninde dinin yegâne amacının iyi insan olmak olduğu fikri uyanıp ibadetlere karşı bir uzaklaşma görülebilmektedir.²⁹³

Din ve ahlak arasında farklı bakış açılarına göre farklı ilişki türleri kurmak mümkündür. Örneğin Bartley, din ve ahlak arasında altı farklı plan üzerinde durmaktadır. Buna göre birincisi, din ve ahlak karşılıklı olarak birbirlerinden türetilir, buna göre ahlak ve din birbirinin aynısıdır. İkincisi, ahlak dinden türetilir fakat din ahlaktan türetilmez, buna göre ahlak dinin tamamı değil onun bir parçasıdır. Üçüncüsü din ahlaktan türetilir ancak ahlak dinden türetilmez, buna göre din ahlakın tamamı değil, bir parçasıdır. Dördüncü seçenek, ahlakın dinden ya da dinin ahlaktan türetilmez fakat onların birbirleriyle tam uyumlu olduğu durumdur. Ahlakın dinden türetilmez ya da tersinin de olabildiği ve ikisinin de bir dereceye kadar uyumsuz olduğu beşinci durumda birinin ifadelerinden bazıları, diğerinin ifadelerinden bazıları ile uyumlu bazıları ile uyumsuzdur. Altıncı durumda ise ahlak ve din birbirleriyle tamamen uyumsuzdur, birbirlerini karşılıklı olarak dışlarlar. Fakat altıncı durum hiç kimse tarafından savunulmamıştır.²⁹⁴

Din ile ahlak arasında psikolojik, sosyolojik ilişkiler de kurulabilir. Sosyolojik açıdan bakıldığında dini inancın zayıflaması, ahlakın çok önemli toplumsal yaptırım kaynağından mahrum kalacağı anlamına gelmektedir. Psikolojik açıdan bakıldığında ise, din ahlaki değer ve ilkeleri davranış haline getirmede teşvik edici bir güç olarak değerlendirilebilir. Nitekim dinde ahlaki davranışlara sevap, aksine ceza vaad edilmesinden ötürü, dinin ahlaka çok büyük bir motivasyon sağladığı söylenebilir.²⁹⁵

3.2.8. En Önemli Yol Gösterici

Katılımcılara yöneltilen “İnsan için en önemli yol gösterici nedir?” sorusuna katılımcılardan akıl, din, akıl ve din, geçmişte edindiğim deneyimlerim, vicdan gibi farklı cevaplar gelmiştir.

²⁹³ Malkoç, Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler, s. 260.

²⁹⁴ William W. Bartley, *Ahlak ve Din*, çev. Ali Yıldırım, Elis Yayınları, Ankara 2017, s. 15-16.

²⁹⁵ Recep Kılıç, “Din ve Ahlak”, *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2013, s. 387.

Tablo 3.10. En Önemli Yol Gösterici Alt Temaları

<u>Kategoriler</u>
Akıl (Bilim)
Din
Akıl ve Din
Tecrübeler
Vicdan

En Önemli Yol Gösterici Dindir: Katılımcılardan on biri²⁹⁶, kendileri için en önemli yol göstericinin din ve vicdan olduğunu, vicdanın kaynağının da Tanrı olduğunu ifade etmiştir. Katılımcılar bu düşüncelerini şu cümlelerle dile getirmişlerdir:

K11: *“Benim için en önemli yol gösterici Kur’an’dır. Net bilginin sadece Kur’an’da olduğunu düşünüyorum.*

K6: *“Akıl tek başına yeterli değil. Akıllı bir insan, dini ne olursa olsun, önce dinine göre hareket etmeli diye düşünüyorum. Sadece aklımla yapabileceğim şeyler de var ama şüpheli bir şey yapmam söz konusu ise dinin kurallarına bakmalıyım.”*

K3 ise; *“Vicdandır. Vicdan, tüm insanlarda olan ama bazı insanların kulak tıkadığı, doğuştan gelen, Allah’ın içimize koyduğu duygudur. Kaynağı Allah’tır. Bu durumda insan için en önemli yol gösterici Allah’tır.”*

Kendilerine yol gösterici olarak vahyi kabul etmiş olan bireylerin bütün amaç ve hedeflerini inandıkları dine göre belirlemeleri ve bu doğrultuda yaşamaları söz konusudur. Din bu insanların hayatlarına yol göstererek yön vermektedir. Bu tarz bir dindarlık Allport tarafından iç güdümlü dindarlık olarak adlandırılmıştır. Bu betimlemeye göre, dini inanç ve pratikleri içselleştirmeye yönelik olumlu bir tutum mevcuttur. Böylece, bu tipolojideki bireyler dinin bireye yüklediği sorumlulukları ve nitelikleri kabul ettiği için olumlu bir benlik saygısına da sahiptirler.²⁹⁷

En Önemli Yol Gösterici Akıldır: Katılımcılardan altısı²⁹⁸, kendileri için en önemli yol göstericinin akıl olduğunu, kararlarını öncelikle aklın ve bilimin süzgecinden geçirdiklerini ifade etmişlerdir. Örneğin K8 bu fikrini şu ifadelerle

²⁹⁶ K3,K4,K6,K11,K12,K13,K17,K19,K22,K24,K29

²⁹⁷ İlhan Topuz, “Dindarlık Tipolojileri İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013/30, Aralık, s. 150.

²⁹⁸ K8,K10,K20,K23,K25,K28

ortaya koymuştur: *“İnsan için en önemli yol gösterici, insanın yine kendi aklıdır. Ben kararlarımı alırken din süzgecinden değil de akıl süzgecinden geçiririm.”*

K25, dinin kavramları manipüle ettiğini ve dinin kendisi için yol gösterici olmadığını şöyle ifade etmiştir: *“Akıl vicdanla birleştiği zaman yol gösterme noktasında gayet makul bir örnek ama dinin iyilik anlamında yol gösterici olduğunu düşünmüyorum. Çünkü din, iynin tanımını insanlara kabul ettirip yaptığı kötü şeylerin de iyi olduğuna inandırıyor. Örneğin evrensel insan haklarına göre insanın yaşam özgürlüğü vardır ama din bunu önce kutsal gösterip sonra çeşitli isimler altında insan ölümüne müsaade ediyor ve hatta iyi gösteriyor. Örneğin fetih, cihad gibi. Kısaca dinin tanımları manipüle ettiğini düşünüyorum.”*

K28: *“Herhangi bir dine mensup olmadığı halde de doğruyu yapan, doğru davranan insanlar da var. Akıl, dine muhtaç diyemeyiz.”*

K23 ise, her ne kadar dinin yol göstericilik vasfı olduğunu düşünse de kendisi için en önemli yol göstericinin akıl olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: *“En önemli yol gösterici akıldır. Dinin de yol göstericiliği vardır. Ahlaklı olmayı, toplumsal yaşantıyı, merhameti, yardımlaşmayı emreder. Bu bağlamda akıl ve din yol göstericilik bağlamında paraleldir. Bu şekilde düşünsem bile ben akla başvururum dine değil.”*

Kendileri için en önemli yol göstericinin akıl ve bilim olduğunu ifade eden altı katılımcının üçü dindar olmadığını, ikisi dindar olduğunu, biri ise biraz dindar olduğunu ifade etmektedir. Kendilerini dindar olarak niteleyen K10 ve K28’in en önemli yol gösterici olarak yalnızca akı ve bilimi kabul edip, dinin yol göstericiliğini kabul etmemeleri dikkat çekicidir. Şen tarafından hazırlanan “Din ve Sekülerleşme: Lise Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Kocaeli İli İzmit İlçesi Örneği)” isimli çalışma, bu bulguyu destekler niteliktedir. Söz konusu çalışma, katılımcıların inanç, ibadet, tecrübe, bilgi, etki ve sosyal boyutları üzerinden sekülerleşme düzeylerini incelemiş ve genel olarak lise öğrencilerinin bireysel olarak dine inanıp geleneksel ibadetlere katıldığı sonucuna ulaşmıştır. Ancak dinin gençlerin günlük hayattaki kararları üzerinde bir etkisinin olmadığını, lise öğrencilerinin din ve

sekülerlik belirtileri ile birlikte melez bir görünüm sergilediklerini ancak seküler yaşantının ağır bastığını tespit etmiştir.²⁹⁹

Şen'in araştırmasından da görüldüğü üzere, gençler arasında akla sonsuz güven duyan, akıl olduktan sonra ilahi vahye ve peygambere gerek görmeyen bu bakış açısı, deizmle paralellik göstermektedir. Dorman bu yaşam tarzını benimsemiş olan kişileri pasif deist olarak nitelemekte olup, bu kişilerin sayısının her geçen gün artış gösterdiğini ifade etmektedir.³⁰⁰

Öte yandan, kendilerini dindar olarak niteleyen bireylerin dinin yol göstericiliğini kabul etmemeleri, inandığı gibi yaşamadıkları şeklinde yorumlanabilir. Festinger'in bilişsel çelişki kuramına göre, inandığı gibi yaşayamama problemi bir kendini kandırma ve inanmadığı halde kendini inandırma sorunudur. Kişinin inandığı değerler eyleme dökülmediği sürece bozulmaya ve yerini başka değerlere bırakmaya mahkûmdur ve de daha da kötüsü arada kalma durumudur ki bu bir karakter sorunudur.³⁰¹ Taylor, Tanrı inancının gerekleriyle modern dünyanın arasında kalma durumunu şöyle ifade etmektedir: "kişi ya bu dünyanın tamamen içindedir ve onun önermeleri doğrultusunda yaşar ki bu durum da Tanrı'ya gerçekten inanamaz ya da Tanrı'ya inanır ve bir anlamda modern dünyada yerleşik bir yabancı gibi yaşar. Kendimizi giderek daha çok modern dünyanın içinde bulduğumuzdan, inanmak giderek zorlaşır; inancın ufku durmadan uzaklaşır."³⁰²

Subaşı'ya göre, gündelik olanın tamamını dinsel bir tutum içinde ele almak ve hayatı da dinin bütünlüklü alanına bağlı olarak algılamak geleneksel yaşam tarzının belirgin özelliğidir. Dolayısıyla, zaman algısından eğlence kavramına, manevi deneyimlerden savaş stratejisine dek geniş bir düzlemde dinselliğin gücüyle hayatı kutsallaştırma söz konusudur. Çünkü gelenekte hayatın kendisi bizatihi dinseldir. Ancak bu bakış açısı modern çağda parçalanmış ve günlük hayattaki mevcut dinsellik formlarının kuşatıcı iddialarını ciddi bir tartışmaya açmıştır. Dinin görünürlüğü hissedilir bir zayıflamaya maruz bırakılmıştır. Dolayısıyla modernleşme

²⁹⁹ Şen, *Din ve Sekülerleşme: Lise Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Kocaeli İli İzmit İlçesi Örneği)*, s. 153.

³⁰⁰ Dorman, "Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi Ve Sebepleri", s. 14.

³⁰¹ Behlül Tokur, "Ahlaki Çözülme, İdeal İnsan Ve Hayatın Anlamı Bağlamında Atebetü'l-Hakâyık", *Bilimname*, 2019/4, 2019, s. 186.

³⁰² Taylor, *Seküler Çağ*, s. 667.

süreci, dinin gündelik hayattaki konumunu Müslüman bireyler için yeniden kodlamıştır.³⁰³

Akıl ve Din Birlikte Yol Göstericidir: “İnsan için en önemli yol gösterici nedir?” sorusuna on üç katılımcı³⁰⁴ akıl ve din diye cevap vermiştir. Bireyin hayatına yön verirken aklın ve dinin ilkelerinden istifade etmesi gerektiğini K26 şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Akıl davranışsal, din ahlaki normlara önem veriyor. Akıl daha bireysel, din daha toplumsal iyileştirme yapar. İnsan bu ikisini harmanlayarak yolunu bulabilir.*”

Kendilerine yol gösterici olarak akıllı ve dini kabul eden katılımcıların hepsi kendilerini dindar/biraz dindar olarak tanımlamışlardır. Bu durum, dindar bireylerin akıllı/bilimi reddetmediği, bilime karşı çıkmadığı ancak, dindar olmayanların bilimi yegâne rehber gördüğü ve vahyin rehberliğini kesinlikle kabul etmediği şeklinde değerlendirilebilir.

3.2.9. Din-Bilim İlişkisi

Düşünce tarihinin en kaotik meselelerinden biri din bilim ilişkisidir.³⁰⁵ Bu iki kavram arasındaki ontolojik, epistemolojik ve metodolojik farklılıklar, aralarındaki uyumsuzluğun temel argümanları kabul edilmiştir.³⁰⁶ Dinin gayesi insanı dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmak; bilimin gayesi ise evrende gerçekleşen olayları kendi yöntemleriyle anlamak, olgular arasındaki ilişkileri doğrulamak, kuram ve kanunlar ortaya koymaktır. Din bilim ilişkisinde bir kesim akıllı ve inancı uzlaştıran bir yaklaşım sergilerken, diğer bir kesim bu ikisini net çizgilerle ayırmakta ve pozitivist, materyalist bir anlayışı öne çıkarmaktadır.

Katılımcılar, kendilerine yöneltilen “*Din ve bilim arasındaki ilişkiyi nasıl yorumluyorsunuz*” sorusuna; “olumludur, olumsuzdur, aralarında herhangi bir ilişki yoktur” şeklinde cevaplar vermişlerdir.

³⁰³ Necdet Subaşı, “Türk(İye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler, *İslamiyat*, 5/4, 2002, s. 28.

³⁰⁴ K1,K2,K5,K7,K9,K14,K15,K16,K18,K21,K23,K26,K27,K30

³⁰⁵ Cüneyt Coşkun, “Din-Bilim İlişkisi Ve Çatışmanın Araçsallığı”, *Bilimname*, XXXVII/1, 2019, s. 1057.

³⁰⁶ Coşkun, “Din-Bilim İlişkisi Ve Çatışmanın Araçsallığı”, s. 1057.

Tablo 3.11. Din Bilim İlişkisi

Kategoriler
Din ile Bilim Arasındaki İlişki Olumludur
Din ile Bilim Arasındaki İlişki Olumsuzdur
Din ile Bilim Arasında İlişki Yoktur

Din ile Bilim Arasındaki İlişki Olumludur: Katılımcıların 25'i³⁰⁷ din ile bilim arasında olumlu bir ilişkinin var olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

K11: “Din bilim birlikte yol alır. Metafizik bilime destek olur. Kur'an bilime engel teşkil etmez ama belirli sınırlar koyar. Örneğin genetikle oynamaya izin vermez. Kadere müdahale etmeye, bilimi ilahlaştırmaya izin vermez. Sınırlarını aşmadan insanlığı hizmet etmesini emreder.”

K16: “İslam dini bilime kesinlikle engel değildir. Bu tarz söylemler bir klişe, gençler arasında moda kavramlar. Kuran aksine insanın ufkunu açıyor.”

K26: “İnsan bilimle yakından ilişkilidir. Bilim, insanı anlamaya yardımcı olur, örneğin biyoloji. Dinler de buna dair açıklamalar yapar. Bazen birlikte yol alırken bazen ters düşer. Din, daha çok ibadet der. Bilimsel kanıtlar ortaya çıktıkça dini kanıtlara itimat azalıyor. Birinde ispat varken diğeri daha mistiktir. İnsan da ispatlanmış olana daha meyillidir.”

K30: “Din ve bilimi ayrı düşünemeyiz. Bilimsel verilerin yardımıyla Allah'ın büyüklüğünü kanıtlayabiliriz. Yine Allah'ın emrettiği her şeydeki faydayı da yine bilimle ortaya çıkarıyoruz.”

Din-bilim ilişkisi bağlamında K2, dinin değil ama Müslümanların bilime engel olduğunu şöyle ifade etmiştir:

“İslam dini açısından bakarsak eğer, günümüzde baktığımızda Müslüman ülkeler maalesef geride. İlerlemeyi, pozitif bilimlere olan ilgiyi, rağbeti daha çok Batı'da görüyoruz. Ama bunun sebebi İslam dini değil de Müslümanların yanlış algısı. İslam'ın ilk dönemlerine (Peygamberimiz dönemi, Emeviler, Abbasiler dönemi) bakarak aldanmışız ve demişiz ki tamam biz doğru dine inanıyoruz, o zaman

³⁰⁷K1,K2,K4,K5,K6,K7,K8,K9,K10,K11,K12,K13,K14,K15,K16,K17,K18,K19,K21,K22,K24,K27,K28,K29,K30.

en üstün biziz, çok da çalışmamıza gerek yok. İslam aslında çalışmaya önem veriyor. Pozitif bilimleri de Kur'an'da görüyoruz, insan düşünmez mi, çevresini incelemez mi? Hep bir yönlendirme var. İslam dini pozitif bilimlere karşı değil aksine teşvik ediyor. Ama günümüzde İslam'la ilgili var olan algı, Müslümanlardan kaynaklı bir problem”.

K8 ise görüşünü, *“Pozitif bilimlerde daha özgürlükçü bir anlayış vardır. Daha realisttir. İslam dininin kadını çok baskıladığını düşünüyorum. Kırıcı bir yapısı var. Kadına çok da değer verdiğini düşünmüyorum. Ama diğer taraftan da ayetlerle bilimin çelişmediğini düşünüyorum. Hatta pek çok bilimsel olay zaten Kur'an'da da var. Kısacası din ve bilim birbirine ters düşmüyor ama dinin sosyal alanda baskıcı olduğu kanaatindeyim”* sözleriyle dile getirmiştir.

Din ile bilim arasında olumlu bir ilişki olduğu kanısındaki katılımcıların büyük bir kısmını tıp ve ilahiyat fakültelerinde öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. (Tıp ve İlahiyat Fakültesinde öğrenim gören tüm katılımcılar bu kanıdadır.) Bu soruyla paralel olan, en önemli yol gösterici nedir, sorusuna da aynı katılımcılar din veya din ve akıl cevabını vermiştir.

Araştırmanın bulgularına göre dindar katılımcıların dinin ve bilimin konumu, işlevi, ortak ve farklı yönlerine ilişkin ortaya koydukları yaklaşımı destekler mahiyette Baloğlu, din-bilim ilişkisini şöyle değerlendirmektedir: “İslam dininin bilimle bir kavgası yoktur ve parlak İslam medeniyetinin inşa edildiği dönemlerde bu durum pek çok örnekle de ispatlanmıştır. Bilimin de, eğer samimi ise, dinle bir kavgasının olamaması gerekir ve bu zorunludur da. Zira, son tahlilde her alanda güçlü, gelişmiş ve sürekli üreten bir toplum ortaya koyabilme projesi hem dine hem de bilime aynı oranda ihtiyaç duyacaktır.”³⁰⁸ Bu görüşe çok yakın bir ifadeyle Einstein, dinsiz bilimi topallık, bilimsiz dini de körlükle nitelemektedir. Din ile bilim arasında var olduğu kabul edilen çatışma, aslında her iki alanın da sınır ve yetkilerinin iyi tayin edilememesinden kaynaklı arızı bir durum olarak görülmektedir.³⁰⁹

Düzgün ise, din ve bilimin bir noktada buluştuğunu ifade etmektedir. Ona göre, din bireysel varlıktan başlasa da aynı yerde durmayıp bilimle ortak alana geçer ve

³⁰⁸ Adnan Bülent Baloğlu, “Din mi Bilim mi: İkilemin Çözülüşü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, 2003, s. 51.

³⁰⁹ Baloğlu, “Din mi Bilim mi: İkilemin Çözülüşü”, s. 51.

tabiat teolojisi yapar, nitekim tabiat bireysel veya tarihsel olanın ötesinde bir anlama sahiptir. Ayrıca hak, delil gibi dini olayların meşruiyetini oluşturan kavramların bilimle ortak olmaları bu iki alanı birbirinden koparmayı imkânsız kılar.³¹⁰

Din ile Bilim Arasındaki İlişki Olumsuzdur: Katılımcılardan K23 ve K25, din ile bilim arasında olumsuz bir ilişkinin söz konusu olduğunu ifade etmiştir.

K25: *“Bence olumlu hiçbir ilişkileri yok. Dinler sadece bilim bir şey bulduğunda onu sahiplenip, bunlar zaten Kur’an’da ve hadislerde de anlatılıyor diye kendine çekmeye çalışıyor, yoksa dinin bilime herhangi bir katkısı olduğunu düşünmüyorum. Hatta bu tarz söylemlerle bilimsel araştırmaların önü kapatılmak isteniyor. Bu bakış açısına göre zaten keşfedilmeyen bir şey yok”*

K23: *“Din de okumayı, araştırmayı emrediyor, dindarlar da pozitif bilimle uğraşabilir. Ancak, pozitif bilimler dinin alanına girdiğinde orada bir sıkıntı yaşanıyor. Bu sıkıntı bilimden kaynaklı değil dinden kaynaklı yaşanıyor. Din, bilimin bulunduğu şeylerin zaten Kur’an’da yazdığını söylüyor. Dinin alanına girene kadar olumlu bir ilişkileri var, dinin alanına girdikten sonra olumsuzluklar ortaya çıkıyor. Bu nedenle din, ilk bakışta bilimle barışık görünse bile aslında çok da öyle sayılmaz.”*

Genel olarak din ve bilimi birbirine zıt gören bireyler, bilimin olabildiğince özgür bir alanda hareket etmesini, dinin ise kendi sahasında durmasını ve bilime müdahale etmemesini istemektedirler. Aralarına net sınırlar çekilen bu iki alan birbirleriyle tamamen ayrılmış olacak ve böylelikle aralarındaki etkileşim sıfırlanmış olacaktır.

Müslüman toplumlara karşı günümüzde yapılan en büyük eleştirilerden biri, Batılı toplumlar karşısında bilim, teknik, ekonomi ve sosyal adalet gibi konularda geri kalmış olmalarıdır. Bu sebebin İslam’a bağlanması bireyi deizme götürebilecek fikri bir sürece yönlendirebilir.³¹¹

Din bilime engeldir görüşüne sahip olan katılımcılardan K23 ve K25’in Tanrı inancına sahip olmadıkları görülmektedir. Bu, dindarların bilimle sorunu olmadığı, dindar olmayanların bilim ve dini yan yana anmak istemedikleri şeklinde

³¹⁰ Şaban Ali Düzgün, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller Ve Ortak Kavramlar”, *Kelam Araştırmaları*, 4/1, 2006, s. 62.

³¹¹ Ömer F. Erdem, *Bir Müslüman Deizm ve Ateizm Nasıl Bakmalı?*, Beyan, İstanbul 2022, s. 60.

düşünülebilir. Demirli'ye göre bu durum, ateizmin bilimsel bir tutum olarak entelektüel hayatın merkezine yerleşme iddiası ve iştahının bir tezahürüdür.³¹² Nitekim, 18.yüzyıldan bu yana Batıdaki bilim anlayışının dini bilgiyi dışlamak şeklinde oluşması, sadece Batıyla sınırlı kalmayıp Doğunun ve Müslümanların bilgi tanımını, evreni anlama ve açıklama şeklini de önemli ölçüde şekillendirmiştir. Nihayetinde Batıya ait bir gerçek tüm dünyaya mutlak ve yegâne gerçek olarak yayılmıştır. Bu sözde gerçekliğin değişmesi için bilginin beş duyu, akıl ve kalp üçgeninde tekrar yorumlanması gerekmektedir.³¹³

Din ile Bilim Arasında İlişki Yoktur: Katılımcılardan K3, K20 ve K26, din ile bilim arasında olumlu ya da olumsuz herhangi bir ilişkinin söz konusu olmadığını ifade etmiştir.

K3: “Bu ikisi arasında çok bağlantı kuramıyorum, ikisi farklı alanlar.”

K20: “Aralarında bir ilişki yoktur. Din, bilimsel bir konu değildir. Bilim fizik kuralları çevresinde inceler. İkisinin izlediği yol ve yöntemler tamamen birbirinden farklıdır. Bilim özgürdür, birbirlerinin sınırlarına girdikleri anda birbirlerini engellerler.”

K26: “Din, daha çok ibadet der. Bilimsel kanıtlar ortaya çıktıkça dini kanıtlara itimat azalıyor. Birinde ispat varken diğeri daha mistiktir. İnsan da ispatlanmış olana daha meyillidir. Aralarında bir ilişki aramaya gerek yok. Birbirlerinin alanına girmedikleri müddetçe sorun yok.”

Düzgün'e göre, din ve bilim arasına mesafe koyup, onları farklı alanlara hapsetmek Hristiyanlığın kaynaklarının, doğaya dair insani söylemlerle yaşadığı problemlerden kaynaklanmaktadır. Hristiyanlığın doğaya ilişkin söylemlerinin sürekli yanlışlanıyor olması, kendisini ahlak alanına çekmesi gibi bir sonuç doğurmuştur. Fakat Düzgün'e göre, bu durum İslam dini için geçerli değildir. Nitekim Hristiyanlığın bilimle yaşadığı sorun hiçbir zaman İslam ve bilim arasında yaşanmamıştır.³¹⁴

³¹² Ekrem Demirli, “Dindarlık Azalıyor mu, Artıyor mu?”, *Sabah Ülkesi*, <https://www.sabahulkesi.com/2022/10/03/dindarlik-azaliyor-mu-artiyor-mu-modern-duenyada-dine-yoenelik-meydan-oku/>, (Erişim: 17.02. 2024).

³¹³ Tuncay İmamoğlu ve Ruhattin Yazıcıoğlu, “Bâbertî'nin Bütüncül İnsan Anlayışının Modern Dünyadaki Yeri Ve Önemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, 2010, s. 40.

³¹⁴ Şaban Ali Düzgün, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller Ve Ortak Kavramlar”, *Kelam Araştırmaları*, 4/1, 2006, s.54.

3.2.10. Peygamber İnancı

Tarih boyunca gerek kelamcılar gerekse filozoflar peygamberlik konusuna değinmişlerdir. Bunun temel sebebi, yaşadıkları dönemde peygamberlik makamının kabul görmemesine karşı savunma içine girmiş olmalarıdır. Kelamcılar savunma yaparken tamamıyla ilahi müdahaleyi kullanırken filozoflar ilahi müdahaleye aklın işlevlerini de eklemişlerdir. Bu tutum tarih boyunca eleştirilmiş olsa da içinde bulunulan asırda aklın dışındaki bilgi kaynaklarının tatmin edici bulunmadığı bir dönemde Tanrısal ve metafiziksel konuları akılla izah edebilme gücü sağlamıştır.

Katılımcılara yöneltilen “Peygamberler hakkında fikriniz nedir?” sorusuna katılımcıların bir kısmı İslam inancında nasıl tasvir ediliyorsa o şekilde inandığını dile getirirken, bazı katılımcılar peygamberlerin tamamen toplumların kendi elleriyle var ettiği lider kişiler olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 3.12. Peygamberler

<u>Kategoriler</u>
Peygamberler Allah'ın Elçileridir
Peygamberlik Arap Geleneğidir

Peygamberler Allah'ın Elçileridir: Katılımcıların ağırlıklı bir kısmına göre Peygamberler Allah tarafından gönderilmiş elçilerdir. Katılımcılar görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

“K1: “Kur'an da yeterli olabilirdi ama bir insan olarak peygamberler bize örnek olmuşlardır. Kur'an'ı hayatlarına geçirerek bizim için kolaylaştırmışlardır. Kur'an'ın farklı yorumlanmasının önüne geçmişlerdir.”

K25: “Peygamberler de insan zaten, onlar da aklıyla (vahiyle değil) topluma peygamberlik yapmışlar. O olmasaydı başka biri peygamber olurdu. Çünkü peygambere ihtiyaç duyan toplumda peygamber doğması çok normaldir. İnsanlar istediği için birileri peygamber yani lider olurdu.”

K7: “Peygamberler, insanların içinden Allah'ın seçtiği kullardır. Peygamberler olmadan Allah'ın varlığını anlayabilirdik belki ama bizden ne istediğini bilemezdik. Bunu bildirmek için peygamberler gönderilmiştir.”

K9: *“Peygamberler Allah’ın kendini, isteklerini insanlara anlatabilmek için gönderdiği elçilerdir. İnsanlar peygamberler olmadan da doğru yolu bulabilirdi belki, fakat doğrunun tanımı değişebilirdi.”*

K18: *“Peygamberlik olmasa, bu kitap meleklerle veya insandan farklı başka bir şeyle gönderilse zaten inanmama durumu olamaz, inanmakla inanmamak arasındaki seçim hakkı kalkar. Peygamberlik insan üzerinden geldiği için Allah’ın emirlerine sadece gönülden inanmak isteyenler inanır.”*

Tanrı’nın varlığına inandığını ifade eden tüm katılımcılar, Peygamberlerin Allah tarafından gönderilen elçiler olduğuna inandıklarını ifade etmişlerdir. Tanrıya inandığı halde, ibadetlerini yerine getiremeyen, ibadetin belli bir formu yoktur diyen, dine karşı bilimi önceleyen katılımcılar da peygamberlerin Allah’ın elçileri olduğunu, son peygamberin Hz. Muhammed (sav) olduğunu belirtmişlerdir. Öyle görünüyor ki, Tanrı inancına sahip üniversite öğrencilerinin peygamberlere iman noktasında kafalarında soru işareti bulunmamaktadır.

K10 ise son peygamberin Allah tarafından gönderilmiş olduğuna inandığını ancak sünnet noktasında kafasının karışık olduğunu şöyle ifade etmiştir: *“Son peygamber Hz. Muhammed(sav)’dir, onu biliyorum. Onun dışında ben bu konulara girdiğim zaman gerçekten biraz kafam karışıyor. Çok geçmişte yer alan olaylara karşı temkinli yaklaşıyorum. İnanmıyorum demek istemiyorum tabi ki inanıyorum, bunun Kuranda da yeri var. Ama gidip o dönemleri görmediğimiz için doğruluğunu test etme imkânımız yok. Arkeologların buldukları bile zamanla değişebiliyor. Bu yüzden aklımla bir sorgulama içerisindeyim. Bu akıl bana düşünmem için verildi. Özetle, anlatılanların doğruluğundan çok emin olamadığım için sünnet dedikleri şeyi yapmak gibi bir inancım yok. Kuran’ da yer alıyor ama tatmin etmiyor beni.”* cevabını vermiştir.

K10, İslam’ın temel kaynaklarından olan sünnete inanmadığını ve bu yüzden sünnet olan uygulamaları yapmadığını ifade etmiştir. Katılımcının bu görüşünde, sünnetin dindeki yeri üzerine, çeşitli platformlarda yapılan tartışmaların etkili olabileceği düşünülebilir.

Peygamberlik Arap Geleneğidir: Peygamberlerin toplumlar tarafından var edilen, manipülatif kişiler olduğunu ifade eden katılımcılar da mevcuttur. Bunlardan ilki K23: *“Peygamberler genelde yanlış giden, bozuk bir düzene karşı çıkmışlar.*

Otoriteye karşı çıkma var. İlahi kaynaklı olduklarını düşünmüyorum. Peygamberlik inancının Arap yarımadasının geleneği olduğunu düşünüyorum. Diğer kavimlere peygamber gönderildiğini düşünüyorum.” cevabını vermiştir.”

Tanrı’nın varlığı veya yokluğu bilinemez diyen K20 ise peygamberlerle ilgili; *“dönemin bozulmuş yapısında reform uygulamak isteyen devrimci kişiler olarak görüyorum. Tanrı kaynaklı olamadıklarını düşünüyorum.”* şeklinde görüş bildirmiştir.

Tanrı inancına sahip olmayan K25 ise; *“Peygamberlerin fırsatı iyi değerlendiren liderler olduklarını, manipülatif özelliklerinin de yüksek olduğunu düşünüyorum. Peygamberler de insan zaten, onlar da aklıyla (vahiyle değil) topluma peygamberlik yapmışlar. Zamanın şartlarını göz önüne aldığımızda, bir şekilde lider olmuşlar, insanlar tarafından abartılı şekilde yüceltilmişlerdir.”*

Tanrı inancına sahip olmayan katılımcıların, peygamberleri toplumların var ettiği liderler olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

Araştırmamızda Tanrı inancına sahip olmayan katılımcıların peygamberler hakkındaki düşünceleri, Er tarafından hazırlanan “18-29 Yaş Grubunda Kendilerini ‘Deist’ Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı” isimli yüksek lisans tezinden elde edilen bulgularla benzerlik göstermektedir. Söz konusu çalışmanın bulgularına göre, deist katılımcıların Tanrı’nın peygamberlik, vahiy ya da dua yoluyla insanla iletişime geçmediğini düşündükleri ve katılımcıların çoğunun peygamberliği kabul etmediği görülmüştür. Peygamberlik sorusuna verilen yanıtlarda “bir çeşit hastalık, unvan, siyasi güç aracı, efsane ya da kandırma, insan ürünü” kelimeleri sıkça kullandıkları tespit edilmiştir.³¹⁵

Yavuzer ve arkadaşları tarafından, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi’nde eğitimlerine devam eden 350 öğrenciyle yapılan çalışmanın bulgularına göre gençlerin Allah’a, Peygambere ve Kur’an’a iman noktasında herhangi bir problemleri bulunmamaktadır.³¹⁶ Kanık tarafından yapılan çalışmada, katılımcıların %89’unun Hz. Muhammed’in bir peygamber olduğuna kesin olarak inanmakta

³¹⁵ Nurhibe Büşra Er, *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini ‘Deist’ Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022, s. 120.

³¹⁶Hasan Yavuzer vd., “Üniversite Gençliğinin Din Algısı (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Örneği)”, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, 2/2, 2018, s. 43.

olduğu, %7,5'inin Hz. Muhammed'in farklı özellikleri olmakla birlikte yalnızca bir insan olduğuna inandığı, %3,5'inin ise Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna inanmadığı tespit edilmiştir.³¹⁷ Koştaş tarafından Ankara'da üniversite öğrencileri üzerinde yapılan araştırmanın bulgularına göre, Hz Muhammed'in peygamberliğine inanç %89, Hz. Muhammed'i büyük bir insan olarak görenlerin oranı %8 ve tarihte böyle birinin yaşadığına emin olmadığını söyleyenlerin oranı % 3 olarak tespit edilmiştir.³¹⁸

3.2.11. Kur'an-ı Kerim

Katılımcılar, kendilerine yöneltilen “Kur'an-ı Kerim hakkındaki fikirleriniz nelerdir?” sorusunu farklı şekillerde yanıtlamışlardır.

Tablo 3.13. Kur'an-ı Kerim

<u>Kategoriler</u>
Kur'an, Allah Kelamı
Allah Kelamı ve Dini Liderlerin Ürünü
Dini Liderlerin Yazdığı Bir Kitap

Kur'an Allah Kelamıdır: Katılımcıların büyük bir kısmı, Kur'an-ı Kerim'in kaynağının yalnızca Allah olduğunu, insan kelimeleri karışmadığını, günümüze kadar da hiç değişmeden geldiğini ifade etmiştir. Kur'an hakkındaki düşünceleri sorulduğunda büyük çoğunluğunda mucize olduğu, son kitap olduğu, evrensel olduğu düşüncesi belirgindir. Katılımcılar, görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

K5: “Kur'an, üzerine düşünmemiz ve yaşam tarzımızı ona göre tasarlamamız gereken kutsal bir kitaptır. Değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Bunu somut olarak ispatlayamasam da bu duruma iman ediyorum. Yıllarca öncesinden çıkarılan sahaflarla günümüzdekiler karşılaştırıldığında aynı şeylerin yazdığı görülmüştür. Aslında bu da somut bir örnektir.”

K12: “Kur'an mucizedir. Diğer dinlerin kitaplarına bakıldığında tutarsızlık var ama kuran da hiçbir tutarsızlık ve değişme yok. Hayatın rehberidir. Yol göstericidir, değişmemiştir ve kıyamete kadar da değişmeyecektir.”

³¹⁷ Cengiz Kanık, “Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum Ve Davranışlar”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12/2, s. 101.

³¹⁸ Koştaş, “Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış”, s. 35.

K19: Kur'an, şüphesiz Allah'ın kelimidir, hiçbir şüpheye bende yer yok."

K26 ise Kur'an'ın bazı ayetlerini kendisinin anlayamadığını ifade ederek şunları söylemiştir: *"Ben zaman zaman meraktan farklı şeyleri incelemek istedim. Yakın zamanda Kur'an ile İncil'i karşılaştırdım. Kur'an, insanın tüm yaşam ve hayat düzeni, birçok şey hakkında kılavuzluk edebilecek yeterlilikte bir kitap. Bazı ayetlerin benim düşünceme ters olduğunu gördüm, ama ben gerçek manada anlayamadığımı düşünüyorum. Anlamam gereken çok şey var. Kuran'ın kutsallığına, ilahi kaynaklı olduğuna iman ediyorum."* demiştir.

Tanrı inancına sahip olan tüm katılımcılar (K10 hariç), Kur'an-ı Kerim'in Allah tarafından indirildiği, değişmeden günümüze kadar ulaştığı ve ahirete kadar da değişmeyeceği fikrine sahiptir. Bu bulgu, vahyin inkârının deizmin güçlü bir iddiası olması bakımından önem arz etmektedir.

Kur'an, Allah Kelamı ve Dini Liderlerin Ürünüdür: *"Kur'an-ı Kerim hakkındaki fikirleriniz nelerdir?" sorusuna yalnızca K10, tamamıyla Allah kelamı olduğu konusunda emin olmadığını ifade etmiştir. Bu düşüncesini şu cümlelerle dile getirmiştir:*

K10: "Değiştirilmeden geldiği kısmında şüpheliyim. Bir şeyin hiç değişmeden yıllar boyunca devam etmesi bana akıl almaz geliyor. Bundan ötürü de günümüzde Kur'an'ın tamamen Allah kelamı olduğu konusunda emin değilim. Peygamberimiz kendinden bir şey katmamıştır Kur'an'a ama onun vefatından sonra günümüze gelinceye kadar insanların müdahale etmiş olabileceği kanısındayım." şeklinde görüş belirtmiş ve devamında şunları eklemiştir:

"Okumam gereken, tefsiriyle okumam gereken bir kitap. Ancak içindikilerle yüzleşmekten tedirgin oluyorum. Şöyle ki, benim aklımda Kuran şu anda gayet olumlu bir yerde. Fakat okuduğumda inancım tümünden yıkılabilecekmiş gibi geliyor. Mesela geçenlerde bir yerde duydum. "Önce uyarın sonra yavaşça vurabilirsiniz" ayeti varmış. Kur'anı açıp o ayeti gördüğümde beri diğer karşıma çıkacak şeylerle ilgili biraz tedirginlik yaşıyorum"

K10, Tanrının varlığına inanmakla birlikte çok inançlı biri olmadığını, Hz. Muhammed (sav)'in sünneti olarak adlandırılan uygulamalara mesafeli olduğunu, Kur'an'da açıkça yazmayan dini bilgilere karşı eleştirel yaklaştığını ifade eden bir

katılımcıdır. Katılımcının içinde bulunduğu yaş döneminin onun bu şüpheli yaklaşımında etkili olduğu düşünülebilir.

Kur'an Dini liderlerin Yazdığı Bir Kitaptır: Tanrı inancına sahip olmayan K20, K23 ve K25, Kur'an'ın kaynağının toplum tarafından seçilen dini liderler olduğunu düşünmektedirler.

K23'e göre Kur'an, *"Yaşam rehberidir. Sosyal hayatı düzenleyen pek çok ilke vardır içinde. Tabi bunların doğruluğunu veya yanlışlığı tartışılır. İlahi kaynaklı değildir. Kaynağı peygamber sonrasında yaşamış dini liderlerdir."*

K25'e göre ise, *"Kur'an güzel bir kitap ama ben Tanrı tarafından gönderildiğine inanmıyorum. İçerisinde tonlarca mantık hatası var. Ama onu diğer kutsal kitaplardan ayıran önemli bir özelliği var ki, ilk kez toplum dizaynı için oluşturulmuş din tabanlı kitap. Siyasi ve ekonomik yönden bir toplum idealize ediyor. Aile haklarından bahseden ama mantık hataları olan bir kitap. Örneğin Nisa Suresinde kadınla ilgili ayetlerde hep kadının cezalandırılmasıyla ilgili ayetler var. Ve yine miras ayetleri vs. mantık hatalarıyla dolular."*

Katılımcıların her ikisi de Kur'an'ın güzel bir kitap olduğunu fakat kaynağının Tanrı olmadığını ifade etmiştir.

K23: *"Yaşam rehberidir. Sosyal hayatı düzenleyen pek çok ilke vardır içinde. Tabi bunların doğruluğunu veya yanlışlığı tartışılır. İlahi kaynaklı değildir. Kaynağı peygamber sonrasında yaşamış dini liderlerdir."*

3.2.12. Ölüm ve Ötesi

Katılımcılara yöneltilen *"ölüm size ne çağırıyor?"* sorusuna, ahirete geçiş kapısı olarak gördüğünü söyleyenlerin yanı sıra ölümü yok oluş olarak gördüğünü ifade eden katılımcılar olmuştur. Ayrıca ölüm sonrasıyla ilgili de cennet ve cehennemin olduğuna inanan ve inanmayan katılımcılar mevcuttur.

Tablo 3.14. Ölüm ve Ötesi

<u>Kategoriler</u>
Ölüm Ahirete Geçiş Kapısıdır
Ölüm Yok Oluştur
Ödül (Cennet) ve Ceza(Cehennem) Vardır
Cennet ve Cehennem Yoktur

Ölüm Ahirete Geçiş Kapısıdır: Katılımcılardan yirmi altısı³¹⁹ ölümü dünya hayatının sonu, ahiret hayatının başlangıcı olarak gördüğünü, ölümün bir yok oluş değil aksine yeni bir hayata doğuş olduğunu ifade etmişlerdir.

Ölüm Yok Oluştur: Katılımcılardan üçü (K20, K23 ve K25) ölümü mutlak bir son, sonrası olmayan bir bitiş olarak gördüklerini ifade etmişlerdir.

K23; *“Ölüm yok oluştur. Her şey bir döngü içerisinde, bir evrimsel sürece bağlı olarak her şey doğar, büyür ve ölür. Nasıl ki bir yaprak düşüp toprağa karışıyorsa biz de ölüp doğaya karışacağız.”*

Katılımcıların Tanrı ve peygamber inancına paralel olarak ölüme bir anlam yüklediklerini söylemek mümkündür. Tanrı inancına sahip olanlar ölümü geçiş kapısı olarak görürken, inanca sahip olmayanlar yok oluş olarak adlandırmışlardır.

Katılımcıların dünyada yaptıklarımızın hesabını vereceğimiz veya karşılığını göreceğimiz başka bir hayatın var olması fikri ile ilgili verdikleri cevaplar incelendiğinde; çoğunluğun ahiret hayatının başlaması manasına geldiğini ve adaletin orada sağlanacağını, az sayıda katılımcının ise dünyadan sonra bir hayatın varlığına inanmadığı görülmüştür.

Ödül (Cennet) ve Ceza(Cehennem) Vardır: Yirmi altı katılımcı³²⁰ ölüm sonrası ahiret hayatının başlayacağını ve burada dünyada yapılan şeylerin karşılığının alınacağını dile getirmiştir.

K17 ahirette ödül ve ceza konusunda şunları söylemektedir: *“Ahiret, bana değerli olduğumu hissettiriyor. Yoksa yaratılan bir ottan ne farkım kalırdı. İkimiz de sonumuz geldiğinde yok olup gideceksek farkımız kalmaz. Ben yok olmayacağım, değerliyim, benim için bir ödül var.”*

K1 ise fikrini; *ölümle başka bir dünyada devamımız olacak fakat bunu anlamlandıramıyorum, zihnimde bir yerlerde boşluk kalıyor. Ahiretin varlığı çok adil, bu dünyada alamadığımız her şeyin karşılığını alacağımız bir yer, bunu bilmek bana çok iyi geliyor.”* diye belirtmiştir.

³¹⁹ K1,K2,K3,K4,K5,K6,K7,K9,K10,K11,K12,K13,K14,K15,K16,K17,K18,K19,K21,K22,K24,K26, K27,K28, K29,K30

³²⁰ K1,K2,K3,K4,K5,K6,K7,K9,K10,K11,K12,K13,K14,K15,K16,K17,K18,K19,K21,K22,K24,K26, K27,K28, K29,K30

K4; “Ahiretin varlığına inanmamak zalimler için bir kaçış yolu olabilir, ama iyi insanlar için ahiret iyi ki var.” şeklinde görüşünü dile getirmiştir.

K11, “Öldükten sonra tekrar dirileceğimiz konusunda çok netim ama benim kafamı karıştıran, çok iyi insan olup da sonsuza kadar cehenneme gidecekleri kafama oturtamıyorum” şeklinde ifade etmiştir.

Tanrı inancına sahip tüm katılımcıların inanma biçimlerine paralel şekilde ölüm ve ahiret konularına inandıkları tespit edilmiştir. Köylü’ye göre, yetişkinliğin ilk yıllarında kişiler bireysel bir varlık şuuruna, bireysel bir misyona ve bireysel bir güce sahip olduklarının farkındadırlar. Bununla birlikte Tanrı’nın gücünü anlamaya ve hayatın bir sonunun olduğu fikrini geliştirmeye başlarlar.³²¹ Katılımcıların yaş aralığının ilk yetişkinlik dönemine tekabül etmesinden ötürü, elde ettiğimiz bulgu Köylü’nün tespitiyle uygunluk göstermektedir.

Öte yandan çalışmamızın bulguları, Zavalı tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan “Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemini Üzerine Bir Saha Araştırması” adlı çalışmanın bulgularıyla ayrılmaktadır. Söz konusu çalışmadan elde edilen bulgulara göre, gençlerin ilahi varlık inancına sahip oldukları ancak metafizik varlıklar ve ahiret inancı konularında pozitivistin etkisi altında kaldıkları tespit edilmiştir.³²²

Hökelekli’ye göre, Ahiret inancı, ölüm gerçeğinin kabulünü kolaylaştıran bir niteliğe sahiptir. Bundan ötürü, ahiret inancının zayıfladığı seküler kültürde, bireyler ölüm korkusundan korunmak için ölüm fikri sistematik baskı altına alınmakta veya bireylerin dikkat alanından uzaklaştırılmaktadır. Ölüm sonrası sonsuz hayat vadeden dini öğreti inanan insanların ölümsüzlük arzularına bir cevap, ölümlle ilgili belirsizlikler için bir açıklama ve aydınlanma anlamına gelmektedir.³²³

Cennet ve Cehennem Yoktur: Katılımcılardan üçü (K20, K23 ve K25) ölüm sonrası bir hayatın olmadığını ve bu nedenle dünyada yapılanların da hesabının sorulmayacağını ifade etmiştir. K20, ahiret inancının insanın ölümsüzlük arayışının bir sonucu olarak kendine söylediği kocaman bir yalan olduğunu, “Ahiret, cennet,

³²¹ Köylü, Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri, s. 139

³²² Zavalı, “Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemini Üzerine Bir Saha Araştırması”, s. 41.

³²³ Hayati Hökelekli, “Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Ahiret İnancının Psikolojik Temelleri”, *İlahiyat Fakülteleri Koordinasyon Toplantısı*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas 2007, s. 15.

cehennem... bu gibi inançların var olabileceğini mümkün görmüyorum, mantıklı gelmiyor. İnsanın ölümsüzlük arayışının bir sonucu olarak ortaya çıktığını düşünüyorum. İnsan kendine çok yalan söyleyen bir varlık. Bu da o yalanlardan birisidir.” sözleriyle dile getirmiştir.

K25 ise ölüm sonrası hesaba çekilme inancının toplumsal örgütlenmenin önüne geçmek ve toplumları kontrol altına almak için uydurulmuş bir yalan olduğunu ifade etmiştir: *“Benim için ahiret, hesaba çekilme, cennet ve cehennem bir anlam ifade etmiyor, varlığına da inanmıyorum. Başarmak istediklerimizi yapamayınca böyle bir sonradan olacak fikrine ulaşıyor insanlar. Belki de bunlar sistematik olarak toplumsal örgütlenmemizi önleyen sistemlerdir. Toplumlar bu şekilde daha kolay kontrol altına alınabiliyor. Böylece sisteme başkaldırmak yerine ahirete bırakmak daha kolay geliyor insanlara.”*

Ölüm sonrası hayatı kesin olarak reddedenlerin yanı sıra K8, ahiretin varlığıyla ilgili kafasının karışık olduğunu, *“Ahiretin varlığı konusunda nötrüm. Vardır veya yoktur diyemiyorum. Soru işaretlerim var. Ama annemin bu konudaki uyarıları da beni korkutmuyor değil. Beni sürekli kızım öyle giyinme, namaz kıl, Allah yakar şeklinde uyarması beni düşündürmüyor değil. Ama bu kadar. Kesin olarak var ya da yok diyemem.”* şeklinde dile getirmiştir.

Katılımcıların yanıtları değerlendirildiğinde, Tanrı inancına sahip olmayan katılımcıların inançlarıyla tutarlı olarak yanıtlar verdikleri görülmüştür. Hökelekli’ye göre, Tanrı inancı ahiret inancının gerekli şartı olmasına rağmen yeterli olarak gözükmemektedir. Ahiret inancı, dini öğretiler içinde inanma ve kavrama gücü en üst düzeyde olanıdır. Tarihin her döneminde Tanrı inancına sahip olmasına rağmen ahiret hayatına inanmayan çok sayıda insan olduğu görülmektedir. Yeniden yaratılış zihinsel düzeyde bir takım zorlukla karşılaşırken, ilahi huzurda hesaba çekilme ve cehennem kavramları bilinç dışı “suçluluk ve günahkârlık” duygularını harekete geçirmekte, bir savunma ve direnme mekanizması olarak inkâra başvurulmaktadır.³²⁴

3.3. Elde Edilen Bulguların Din Eğitimi Açısından Analizi

Hayatın anlamına yönelik en kararlı ve tutarlı cevapları kapsayan, dini inancın gelişmesini doğrudan konu edinen din eğitimi öncelikle ailede başlayıp zaman

³²⁴Hökelekli, “Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Ahiret İnancının Psikolojik Temelleri”, s. 15.

içerisinde, bireyin gelişimsel süreçlerine uygun olarak, örgün ve yaygın eğitim vasıtasıyla devam etmektedir. Dini yaşantının bir kesiti olan dini inancın, gelişim ve öğrenme psikolojisi başta olmak üzere çeşitli disiplinlerin önderliğinde gelişim özelliklerine uygun olarak yürütülmesi gerekmektedir. Ülkemizde örgün ve yaygın eğitim kurumları aracılığıyla sunulan din eğitiminin bireylerin zihinlerindeki sorunlara, ihtiyaçlarına, kimlik arayışlarına ne derecede cevap verdiği araştırılması gereken önemli konular arasındadır. Araştırmamız çerçevesinde katılımcılar tarafından verilen yanıtlar örgün (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi) ve yaygın (Aile, Kur'an Kursu, Kitle İletişim Araçları Vasıtasıyla Verilen) din eğitimi açısından ele alınacak ve değerlendirmeye tabii tutulacaktır. Bu kapsamda öncelikle örgün din eğitimi açısından zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi; amaç, program ve temel yaklaşım açısından incelenecektir. Zira, din ve inanca dair görüş belirten gençlerin tamamı ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu DKAB dersi almış olup, onların sorgulamaları ile DKAB programının yapı ve içeriğinin ne kadar uyumlu olduğunun tespitin de yapılması verilen din eğitiminin niteliğinin belirlenmesi açısından önemli kabul edilmektedir. Bunun yanında seçmeli din derslerinin de içeriğine bakılmak suretiyle konu hakkında daha geniş değerlendirme imkanı oluşturulmaya çalışılacaktır.

3.3.1. Bulguların Örgün Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

3.3.1.1. Zorunlu DKAB Dersi

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin mevcudiyeti 1947 yılından beri üzerinde durulan, çeşitli çevrelerce tartışılan bir konu olagelmıştır. Askeri darbe dönemlerinde bu tartışmalar daha yoğun bir şekilde yapılmıştır. Özellikle 12 Eylül 1980 tarihindeki askeri yönetim sonrası örgün din eğitimi konusu önemli sonuçların elde edildiği bir yol ayrımı olmuştur. 1982 Anayasasının 24. Maddesine göre, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ilkokul-ortaokul-lise düzeyinde Türk eğitim sistemindeki zorunlu dersler arasında yer almıştır.³²⁵ Böylelikle, Türkiye’de ilk defa bir ders anayasada ismen yer almıştır.³²⁶ Din Bilgisi dersi ile Ahlak dersinin “Din ve Ahlak Bilgisi” adıyla birleştirilip müfredata girişinden dört yıl sonra, 1986 yılında, dersin ismine

³²⁵ Anayasanın 24. Maddesine göre; “Din ve ahlak eğitimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din Kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu derler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.”

³²⁶ Halis Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014, s. 249.

“kültür” kelimesi eklenerek ismi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) olarak düzenlenmiştir.³²⁷ Öğretim programları güncellenmekle beraber, DKAB dersi 1982’den bu yana zorunlu bir ders olarak varlığını korumaktadır.

Ülkemizde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi örgün eğitim dâhilinde, belirli bir teolojik zeminde, bilişsel olarak somut işlemler döneminin sonu ile soyut işlemler döneminde, biyolojik olarak ikinci çocukluk dönemiyle ergenlik döneminde, ahlaki dönem olarak gelenek öncesi ve geleneksel düzeyde bulunan bireylere yönelik olarak verilmektedir.³²⁸ DKAB dersi, ilkokuldan lise son sınıfa kadar geniş yaş aralığına sahip kitleye hitap ediyor olmasıyla, dinin çocuk ve gençlere aktarımında önemli bir işlev görmektedir.

Bunalım ve kriz dönemindeki genç bireyler için referans kabul edilen din; bir izah sistemi olma, güven duygusu kazandırma, varoluşsal sorgulara yanıt bulma, anlama ve bilme gereksinimini karşılama, değer sunma, sosyalleşme ve bir hayat tarzı sunma, kimlik oluşumuna katkı sağlama gibi olanakları sağlaması sebebiyle anlam kazanmakta ve etkili olmaktadır.³²⁹ DKAB dersiyle birlikte dinin bu katkılarının gençlere sağlanması beklenmektedir.

Her ne kadar Milli Eğitim Bakanlığı 2024 yılında DKAB programını değiştirmiş ise de çalışmanın yapıldığı dönem itibarıyla bu çalışmada 2010 DKAB öğretim programının 2018 yılında revize edilmiş şekli esas alınmıştır. Bu nedenle çalışmamız içerisinde ifade edilen “program” veya “öğretim programı” kelimeleriyle 2018 yılında uygulamaya konulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programına (Ortaöğretim 9, 10, 11. 12. sınıflar) atıf yapılmaktadır.

Mülakatımız esnasında katılımcılara yöneltilen “*Bugünkü dini fikriyatınızın oluşmasında ne etkili olmuştur?*” sorusunu “*Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi*” şeklinde yanıtlayan katılımcılar olduğu gibi, bu dersin dini fikriyatı üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını ifade eden katılımcılar da olmuştur. Nitekim DKAB dersi ile dindarlık/dini yönelim arasındaki ilişki üzerine alanda yapılan araştırmalarda DKAB

³²⁷ Mustafa Öcal, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 475-480.

³²⁸ Süleyman Gümüş ve Mikail İpek, “İmam-Hatip Ortaokulu ve Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde İnanç Öğretimi Üzerine Bir İnceleme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 26/3, Aralık 2022, s. 942.

³²⁹ Mustafa Naci Kula, “Gençlik Dönemi Krizleri Ve Dini Kimlik İnşası”, *Din ve Toplum Dergisi*, 6/2, 2022, s. 27.

dersinin dindarlığı yordadığı³³⁰, dini tutumun belirlenmesinde DKAB dersinin etkisinin az olduğu³³¹, DKAB dersi alanların dini tutum ortalamalarının almayanlara göre daha düşük olduğu³³² şeklinde farklı sonuçlar elde edilmiştir.

DKAB Dersinin Amaçları

Eğitim, belirli amaçlara ulaşmak amacıyla gerçekleştirilen planlı etkinlikler olarak tanımlanmaktadır.³³³ Önceden belirlenmiş ve planlı olarak yürütülen bu sürecin başında sorulan “niçin” sorusunun sorulmasıyla eğitimin amaçları belirlenmektedir. Eğitimin amaçları eğitim sürecine, eğitim programlarına yön verir. Eğitimde amaçların tespit edilmesi, eğitim süresi boyunca bireylere kazandırılması hedeflenen davranışların belirlenmesini içerir, öğretmenlere süreç içerisinde neyi nasıl öğreteceklerini bildirir. Eğitimin verimliliği ise, belirlenmiş olan amaçların süreç sonundaki gerçekleşme düzeyine göre ölçülür.³³⁴

Eğitim programlarında üç amaç yer almaktadır: Uzak amaç, genel amaç, kazanımlar. Uzak amaç, devletin eğitim politikasını; genel amaç, uzak amaca paralel olarak belirlenen okulların amacını, kazanımlar ise genel amaca paralel olarak belirlenen derslerin amacını ifade etmektedir.³³⁵

Amaçlar, ülkenin uzak hedeflerinden Milli Eğitimin, okulun ve dersin genel amaçlarına doğru dikey yönlü olarak sınıflandırılmaktadır. Türk Milli Eğitiminin genel amaçları 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu’nun ikinci maddesinde şu şekilde belirtilmiştir:

1. “Atatürk inkılap ve ilkelerine ve Anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk Milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven

³³⁰ Mustafa Fatih Ay, “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Eğitimi, Dindarlık, Ahlaki Olgunluk Ve Saldırganlık Arasındaki İlişkiler”, *Millî Eğitim*, 50/232, 2021, s. 327.; Ahmet Çakmak, *Lise Öğrencilerinde Dkab Eğitimi İle Hayatı Anlamlandırma Arasında Dindarlık Ve Sorumluluğun Aracılık Rolünün İncelenmesi*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 181.

³³¹ Sıdıka Nur Parlak, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumlarına Din Eğitiminin Etkisi (İstanbul-Tuzla Örneği)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019, s. 66.

³³² Erkan Kavas, “Demografik Değişkenlere Göre Dini Tutum”, *Akademik Bakış Dergisi*, 2013/38, 2013, s. 17.

³³³ A. Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s. 57

³³⁴ Şükrü Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi”, 13/2, 2013, s. 110.

³³⁵ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1972, s. 14; Özcan Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2007, s. 107.

ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına Anayasanın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar yetiştirmek;”

2. Beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımlarından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan; yapıcı, yaratıcı ve verimli kişiler olarak yetiştirmek;”

3. İlgi, istidat ve kabiliyetlerini geliştirerek gerekli bilgi, beceri, davranışlar ve birlikte iş görme alışkanlığı kazandırmak suretiyle hayata hazırlamak ve onların, kendilerini mutlu kılacak ve toplumun mutluluğuna katkıda bulunacak bir meslek sahibi olmalarını sağlamak;

“Böylece bir yandan Türk vatandaşlarının ve Türk toplumunun refah ve mutluluğunu artırmak; öte yandan milli birlik ve bütünlük içinde iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı desteklemek ve hızlandırmak ve nihayet Türk Milletini çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı, seçkin bir ortağı yapmaktır.”³³⁶

Burada yer alan amaçlar, topluma yerleştirilmek istenen eğitim anlayışını ve ülkenin yetiştirmek istediği ideal nesli ortaya koymaktadır. Ancak, bu ideal nesil ve ideal eğitim anlayışı değişime açıktır. Zira eğitimi toplumun, belli bir takım işlevlerini gerçekleştiren, bir alt sistemi olarak gördüğümüzde, eğitimin toplumsal sistemin tümüyle ilişkili olduğu gerçeği kaçınılmazdır. Toplumun amaçları ve ihtiyaçları, eğitimin tüm unsurlarına yansımaktadır. Böylelikle eğitim aracılığıyla kazanılması hedeflenen beceri ve kazanımlar da zaman içerisinde değişebilmektedir.³³⁷ Eğitimin amaçlarında meydana gelen değişme ve gelişmelerin yönü, eğitim programı içerisindeki tüm derslerde olduğu gibi din öğretiminin amaçlarında da kendisini hissettirir. Bu durumda eğitimin genel amaçlarının, din eğitimi ve öğretimi sürecinin niteliğini doğrudan etkilediğini söylemek mümkündür. Bu durum DKAB Öğretim Programında şu şekilde ifade edilmiştir.³³⁸

Programda din ve ahlakla ilgili temel kavramların öğretimi, din ve ahlakla ilgili bilgilerin kavramsal temellerinin oluşturulması ve kavramlar arası ilişkilendirmelerin yapılması hedeflenmiştir. Böylece öğrencilerin dini ve ahlaki

³³⁶ Milli Eğitim Temel Kanunu, C. 12, 24. 06. 1973, s. 5101, 5102.

³³⁷ Nilüfer Erol, “Toplumsal Değişme ve Eğitim: Temel İlişkiler, Çelişkiler, Tartışmalar”, *Akademik Bakış*, 5/9, 2011, s. 109.

³³⁸ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9-12. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 8.

kavramları yorumlamaları ve bazı temel becerileri (araştırma ve sorgulama, problem çözme, iletişim kurma vb.) geliştirmeleri amaçlanmıştır.

Öğretim programında; öğrencilerin adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik gibi değerlere sahip olmaları amaçlanmıştır. Bu çerçevede, öğrencilerin temel değerleri anlamaları, benimsemeleri, sahip oldukları değerler ile uyumlu hareket etmeleri hedeflenmiştir.

DKAB dersi ile din ve ahlakla ilgili temel kavramların öğretimi, din ve ahlakla ilgili bilgilerin kavramsal temellerinin oluşturulması ve kavramlar arası ilişkilendirmelerin yapılması hedeflenmiştir. Böylece öğrencilerin dini ve ahlaki kavramları yorumlamaları ve bazı temel becerileri geliştirmeleri amaçlanmıştır. Milli Eğitim Temel Kanununda belirtilen amaçlar okullarda eğitim programı içerisinde yer alan dersler vasıtasıyla gerçekleştirilmeye gayret edilir. DKAB derslerinin de Milli Eğitimin genel amaçlarına katkı yapması beklenir.

ODKAB öğretim programıyla genel olarak, bireyin din hakkında doğru bilgiye sahip olması, din ve sosyal hayat arasında ilişki kurabilmesi, farklı inançların farkında olup buna saygı duyabilmesi, Hz. Muhammed (s.a.v)'in örnek ahlakını fark etmesi ve güzel ahlaki davranışları içselleştirebilmesi, temel inanç esaslarını bilmesi amaçlanmaktadır.

Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programlarının İncelenmesi

Okul içinde veya okul dışında, ilgili derste bireye kazandırılması hedeflenen kazanımların öğretimiyle alakalı tüm etkinlikleri içeren yaşantılar düzeneği öğretim programı olarak adlandırılır.³³⁹ Din eğitiminin formal eğitim içerisinde etkili bir biçimde yer alabilmesi ve hedeflenen sonuçlara ulaşabilmesi için öğrenme materyallerinin etkili olarak hazırlanması, öğrenme materyallerinin iyi hazırlanabilmesi için de öğretim programlarının titizlikle hazırlanması son derece önem arz etmektedir.

Eğitim ile hayatın birbirine sıkı sıkıya bağlı olmasından ötürü dini, kültürel, siyasi, ekonomik, bilimsel ve sosyal alandaki hareketlilik öğretim alanlarına da doğrudan etki etmektedir. Bu alanlarda değişim ve dönüşüm devam ederken durağan bir öğretim programından bahsetmek mümkün değildir. Toplumun ve bireyin gereksinimlerini karşılayabilmek amacıyla gerekli görülen durumlarda öğretim programları güncellenmektedir. Nitekim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin 1982

³³⁹ Özcan Demirel, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2017, s. 69.

yılı itibariyle zorunlu olarak müfredatta yer almasından bugüne kadar birçok öğretim programı geliştirilmiştir. Geçmişten bugüne Türkiye’de uygulanan Ortaöğretim DKAB programları şu şekildedir:³⁴⁰

1. 1982 (İlk-Orta-Lise) Din ve Ahlak Bilgisi Programı
2. 1992 (İlk-Orta-Lise)Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı
3. 2005 Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9-12) Öğretim Programı
4. 2010 Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9-12) Öğretim Programı
5. 2018 Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9-12) Öğretim Programı
6. 2024 DKAB (9-12) Öğretim Programı

Çalışmamız kapsamında 2018 DKAB Öğretim Programı, temel yaklaşımlar, amaç ve içerik açısından incelenerek elde edilen bulgular ışığında değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

³⁴⁰ Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, “Öğretim Programları Arşivi”, <https://dogm.meb.gov.tr/www/egitim-programlari-arsiv/icerik/2064> (Erişim: 30.03.2024).

DKAB Öğretim Programlarında Temel Alınan Yaklaşım

2018 yılında DKAB öğretim programlarında geniş çaplı bir değişikliğe gidilmiştir. MEB bu değişimin gerekçesini ise şu şekilde ifade etmiştir:³⁴¹

Bilim ve teknolojide yaşanan hızlı değişim, bireyin ve toplumun değişen ihtiyaçları, öğrenme öğretme teori ve yaklaşımlarındaki yenilik ve gelişmeler bireylerden beklenen rolleri de doğrudan etkilemiştir. Bu değişim bilgiyi üreten, hayatta işlevsel olarak kullanabilen, problem çözebilen, eleştirel düşünen, girişimci, kararlı, iletişim becerilerine sahip, empati yapabilen, topluma ve kültüre katkı sağlayan vb. niteliklerdeki bir bireyi tanımlamaktadır. Bu nitelik dokusuna sahip bireylerin yetişmesine hizmet edecek öğretim programları salt bilgi aktaran bir yapıdan ziyade bireysel farklılıkları dikkate alan, değer ve beceri kazandırma hedefli, sade ve anlaşılır bir yapıda hazırlanmıştır.

Öğretim programları, eğitim programında yer alan felsefe ve yaklaşımlara göre tasarlanır. Nitekim felsefe, öğretim programını doğrudan etkiler ve şekillendirir; programın amaç, içerik, öğrenme süreçleri, ölçme değerlendirme gibi tüm öğelerini şekillendiren temel alınan yaklaşım ya da felsefi zemindir. Din öğretiminde felsefi zeminin eğitimsel ve dinbilimsel olarak ortaya konulması, nasıl bir eğitim yaklaşımıyla nasıl bir din anlayışı sunulacak? sorularına cevap vermesi açısından önem arz etmektedir.

2018 yılında yenilenen programda temel alınan yaklaşım, 2010 yılındaki programlar kadar derin ve açıkça ifade edilmemiştir. 2010 yılındaki programda bu yaklaşımlar ayrı başlıklarla detaylı olarak ele alınırken 2018 yılındaki programda “Programın Temel Felsefesi ve Genel Amaçları” olarak tek bir başlık adı altında ele alınmıştır. Çalışmamız çerçevesinde DKAB Öğretim Programının temel felsefesi/temel yaklaşımlarına “eğitimsel yaklaşım” ve “dinbilimsel yaklaşım” başlıkları altında kısaca yer verilecektir.

Eğitimsel Yaklaşım: 2018 yılında yenilenen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı’nda “Programın Temel Felsefesi ve Genel Amaçları” başlığı altında temele alınan eğitimsel yaklaşımla ilgili şu ifadeler yer verilmektedir:

“Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi”³⁴² Öğretim Programı’nın geliştirilmesinde; yapılandırmacı öğrenme modelini destekleyen çoklu zekâ, öğrenci merkezli öğrenme, beceri

³⁴¹ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 1.

temelli öğrenme gibi yaklaşımlar dikkate alınmıştır. Beceri temelli öğrenme, öğrencilerde öğrenme süreci içerisinde kazanılması, geliştirilmesi ve hayata aktarılması tasarlanan bilgi, tutum ve beceriler bütünü ifade etmektedir. Bu bağlamda temel becerileri ön planda tutan, öğrenme sürecinde öğrencinin aktif katılımına ve öğretmen rehberliğine imkân veren, öğrencilerin araştırma yapabilecekleri, keşfedebilecekleri, problem çözebilecekleri, çözüm ve yaklaşımlarını paylaşıp tartışabilecekleri ortamların sağlanmasının önemi vurgulanmıştır. Ayrıca programda gelişim düzeyini göz önünde bulunduran, öğrenme sürecinde ön bilgileri harekete geçiren, anlamlı öğrenmelerin gerçekleşebileceği, farklı öğrenme stillerine uygun öğretme ortamlarının sağlanması hedeflenmiştir.”

Yeni programdaki beceri temelli öğrenme dışındaki diğer bütün yaklaşımlar 2005 yılından itibaren hazırlanan tüm programlarda yer almıştır. Beceri temelli öğrenme, çoklu zeka, öğrenci merkezli öğrenme gibi yapılandırmacı öğrenme modelini destekleyen yaklaşımlarla öğrencilerin temel becerilerinin ön planda tutulduğu, öğrenme süreçlerine aktif olarak katıldığı, araştırabileceği, keşfedeceği, çözüm önerilerini paylaşabileceği ve tartışabileceği bir eğitim öğretim ortamının sağlanması amaçlanmıştır.

Yapılandırmacı yaklaşım; anlamlı öğrenme, keşfederek öğrenme, üretken öğrenme, duruma bağlı öğrenme gibi bilginin öğrenen tarafından bireysel ve sosyal olarak yapılandırıldığını öne süren öğrenme kuramlarının birlikteliğinden ortaya çıkan bir öğrenme kuramı olup, bunun yanı sıra bireylerin gerçek durumlar karşısında önceden var olan bilgileri ve zihinsel şemaları doğrultusunda yeni kavramlar oluşturdıklarını kabul etmekte ve öğrenmenin bireyde nasıl gerçekleştiğiyle ilgilenmektedir.³⁴³ Böylelikle ders kitaplarını ve öğretmeni, öğrenme sürecinin merkezinden alıp rehber pozisyonuna taşıyarak, öğrencileri pasif durumdan aktif hale getirmeyi ve öğrencilerin kendi öğrenmelerini oluşturmalarına imkân tanımayı amaçlamaktadır. Hem öğrenme kuramını hem de öğrenme ile ilgili birtakım felsefi konuları birleştiren yapılandırmacı yaklaşım, felsefi olarak insandan bağımsız nesnel, yegâne gerçekliğin ve bilenden bağımsız bilginin olabileceğini reddetmekte ve göreceli bilgiyi savunmaktadır.

³⁴² Bu kısım DKAB(4-8) ve DKAB(9-12) Öğretim Programlarında ortaktır.

³⁴³ M. Yaşar Özden ve Hasan Şimşek, “Davranışçılıktan Oluşturmacılığa: “Öğrenme” Paradigmasının Dönüşümü ve Türk Eğitimi, *Bilgi ve Toplum Dergisi*, 1998, s. 77; Eda Erdem ve Özcan Demirel, “Program Geliştirmede Yapılandırmacılık Yaklaşımı”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23/23, 2002, s. 82; Şefik Yaşar, “Yapılandırmacı Yaklaşımda Öğretmenin Öğrencinin ve Velinin Rolü, *Eğitime Bakış Dergisi*, Sayı: 17, 2010, s. 15.

Din perspektifinden bakıldığında hakikatin mutlaklığı ve nesnel olarak var olduğuna inanıldığı gerçeği göz önüne alındığında, yapılandırmacı yaklaşımın din öğretiminde uygulanabilirliği tartışma konusu olmuş, felsefi arka planının din eğitimi ve öğretimi açısından problemli olduğu, din öğretiminde uygulanabilmesi için yeniden düşünülmesi ve düzenlenmesi gerektiği belirtilirken, bir taraftan da öğretim kuramı olarak dini bilgilerin, öğrencilerin bireysel farklılıkları göz ardı edilmeden, var olan bilgi ve tecrübeleriyle ilişkilendirilerek sunulmasında işlevsel olabileceği ifade edilmiştir.³⁴⁴ Yapılandırmacı yaklaşımın din öğretimine uygulanabilirliğiyle ilgili sahada yapılan çalışmalarda programın uygulayıcısı olan öğretmenlerin görüşlerine başvurulmuş ve öğretmenlerin olumlu³⁴⁵ görüş beyan ettiği görülmüştür. Ancak, yapılan farklı çalışmalarda ise, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmenlerinin derslerin işlenişinde genellikle anlatım yöntemini kullanmaya çalıştıkları ve yöntem çeşitliliği konusunda büyük bir çoğunluğunun yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.³⁴⁶

Yeni programda vurgulanan bir diğer yaklaşım “beceri temelli öğrenme”dir. Bu yaklaşım programda “öğrencilerde öğrenme süreci içerisinde kazanılması, geliştirilmesi ve hayata aktarılması tasarlanan bilgi, tutum ve beceriler bütünü” şeklinde tanımlanmıştır.³⁴⁷ Beceri temelli eğitim anlayışı, bilginin öğrenciye yığınlar şeklinde anlatılmasına karşı çıkarak, öğrencinin problem çözmesine katkı sağlayabilecek, bilgiye erişebilmesine fırsat tanıyabilecek günün toplum koşullarına

³⁴⁴ Muhiddin Okumuşlar, *Yapılandırmacı Yaklaşım ve Din Eğitimi*, Yediveren Yayınları, Konya 2014, s. 54.

³⁴⁵ Mahmut Zengin, *Yapılandırmacılık Ve Din Eğitimi İlköğretim Dkab Öğretim Programlarının Değerlendirilmesi Ve Öğretmen Görüşleri Açısından Etkililiği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 337.; Oğuz Selçuklu, *Öğretmenlerin Yapılandırmacı Öğrenme Yaklaşımlarının İncelenmesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 81.

³⁴⁶ Muhammed E. Altıntaş, “İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Değer Öğretiminde Kullandıkları Yöntemler-Nitel Bir Araştırma”, *Milli Eğitim*, Sayı:217, Kış 2018, s.162; Recep Uçar, *Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programının Uygulamasındaki Problemler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1998, s. 54; M. Zeki Aydın, *İlköğretimin ikinci kademesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Programındaki Ahlaki Amaç ve Konuların Program Geliştirme Açısından İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Araştırma), MEB Earged, Sivas 1998, s. 59; Ramazan Buyrukçu, “İlköğretimde Din ve Ahlak Öğretimine Genel Bir Bakış”, *Tabula Rasa*, 1(1), 2001, s. 290; Hüseyin Öztürk, *Öğrenci Gözüyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Sosyal ve Pedagogik Formasyonu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s. 291; Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 288.

³⁴⁷ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9-12. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 8.

uygun beceri ve yeterlilik kazandırmayı hedefler.³⁴⁸ Böylelikle öğrencilerin teorik bilgiyi pratiğe dökmeleri, okulda öğrendikleri bilgileri hayata uygulayabilmeleri beklenir.

Beceri temelli bir program hazırlanırken ilk önce programlar üzeri temel yeterliklerin ortaya konulması, daha sonra da alana ait alt yeterliklerin belirlenilmesi ve bunların birbirleriyle ilişkilendirilmesi gerekir. Böylelikle hedeflenen yeterliklerin disiplinlerarası bir yaklaşımla öğrenilmesine imkân sağlanır. Programlar üzeri temel yeterlikler aktarılan beceriler olarak adlandırılmakta olup, öğrenmeyi kolaylaştıran, hayat boyu öğrenmeyi sağlayan, karar verme, problem çözmeye, iletişim kurabilme gibi becerileri kapsamaktadır. Alan becerileri ise her disiplinin kendi alanıyla ilgili becerileri ifade etmektedir.³⁴⁹

2018 DKAB Öğretim Programlarında aktarılan beceriler olarak Türkiye Yeterlikler Çerçevesi'nde ortaya konan anahtar yeterlikler yer almıştır. Söz konusu anahtar yeterlikler; ana dilde iletişim, yabancı dilde iletişim, matematik-fen ve teknolojide temel yetkinlikler, dijital yeterlilik, öğrenmeyi öğrenme, sosyal ve beşeri yeterlilikler, girişimcilik, kültürel bilinç ve ifade” olarak sınıflandırılmaktadır.³⁵⁰ DKAB programlarında bu yeterliklerin yer almasına rağmen din ve din öğretimiyle herhangi bir ilişkiye değinilmemiştir. Söz konusu yeterliklerin geliştirilmesinde DKAB dersinin nasıl bir etkisinin ya da katkısının olacağı belirli değildir.

Dinbilimsel Yaklaşım: Küreselleşme ve çoğulculuk bağlamında yaşanan değişiklikler şüphesiz ki eğitime de yansımakta ve bu değişime ayak uydurmak için öğretim programları gerekli şartlara göre yenilenmektedir. Din öğretimi alanını da etkileyen söz konusu değişiklikler Türkiye'nin din öğretimi politikalarına ve yöntem arayışlarına ivme kazandırmıştır. 2000 yılında hazırlanan programa diğer programlarda yer almayan “Dindeki Anlayış Farklılıkları” adlı yeni bir ünite eklenerek din içi çoğulculuğa ilk defa yer verilmiştir. 2006 yılında değişen programda din bilimsel yaklaşım olarak Kur'an merkezli, mezhepler üstü ve

³⁴⁸ İshak Tekin, “Ahlak Eğitiminde Beceri Merkezli Öğrenme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019/20, s. 277.

³⁴⁹ Firdevs Güneş, “Bologna Süreci ile Yükseköğretimde Öngörülen Beceri ve Yetkinlikler”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2/1, 2012, s. 4, 5.

³⁵⁰ Pınar Bilasa ve Mehmet Taşpınar, “Hayat Boyu Öğrenme Kapsamında Anahtar Yeterliliklerin Belirlenmesi: Türkiye İçin Durum Analizi”, *Millî Eğitim*, 2017/215, s. 131.

birleştirici ifadeleri yer almıştır.³⁵¹ 2010 yılında Alevilik bağlamında bazı eklemeler yapılmış ve 2012 yılında müfredata Temel Dini Bilgiler, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in Hayatı seçmeli dersleri eklenmiştir. 2018 yılında yenilenen programda önceki programlara benzer şekilde mezhepler üstü, Kur'an merkezli bir din öğretimi esas alınmıştır. Bu durum programda şöyle ifade edilmektedir:

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı İslam dini ve diğer dinleri betimleyici yaklaşımla öğretime konu etmeyi amaçlamıştır. İslam dini, Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu temel ilkeler çerçevesinde esas alınmıştır. İslam düşüncesinde ortaya çıkan yorumlar bilimsel bir metotla ve mezhepler üstü bir yaklaşımla ele alınmıştır. Yaşayan diğer dinler ise bilimsel bir metotla, dinler açılımlı ve olgusal bir yaklaşımla öğretime konu edilmiştir.³⁵²

DKAB öğretim programında din bilimsel yaklaşım olarak İslam dini ve diğer dinler hakkında bilimsel bilgi ön planda tutulup, dinin ana kaynaklarında yer almayan bilgilerden kaçınılmıştır. Böylelikle İslam dini ile ilgili bilgilerde Kur'an ve sünnet merkezli, birleştirici ve mezhepler üstü bir yaklaşım benimsenmiştir. Özellikle mezheplerin anlatımında farklılıklar değil, ortak yönler, kök değerler öne çıkarılmıştır. Ayrıca programda diğer dinlerin öğretiminde ise dinler açılımlı, nesnel bir yaklaşımın benimsendiği belirtilmektedir.

Mezhepler üstü din öğretimi modelinin DKAB dersi için yeterliği noksanlıkları pek çok tartışmanın konusu olmuştur. Mezhepleri görmezden gelerek yapılan mezhepler üstü bir din dersinin gerçek hayatta karşılığı olmadığı³⁵³; yapılandırmacı yaklaşımda öğrencilerin önceki bilgi ve deneyimleri hareket noktası alındığından, mezhepler üstü yaklaşımla yapılandırmacı yaklaşımın başaramayacağı³⁵⁴; mezhepler üstü din öğretiminde yalnızca ortak konuların öğretime dâhil edilmesinin dindeki farklılıkların yok sayılmasına yol açabileceği³⁵⁵; farklılıkların öğretime dâhil

³⁵¹Yürük'ün 1982 ve 2018 din öğretimi programlarını program anlayışları açısından karşılaştırdığı çalışmada tespit ettiği sonuca göre, 1982 programında, her ne kadar bir kuram, yaklaşım ve modelden bahsedilmese de, bireysel/insani amaçlar hedeflemekte mezhepler üstü yaklaşım benimsenmiştir

³⁵² T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9-12.sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 8.

³⁵³ Recep Kaymakcan ve İbrahim Aşlamacı, "Çoğulculuğa İlişkin Farklı Yaklaşımlar ve DKAB Dersleri", *Türkiye'de Okullarda Din Öğretimi*, ed. R. Kaymakcan, Dem Yayınları, İstanbul 2011, s. 93.

³⁵⁴ Halit Ev, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı Hakkında Bir Değerlendirme", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/32, s. 32.

³⁵⁵ Seyyid Sancak, "Küreselleşme Ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İdkab Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13, 2019, s. 105.

edilmemesi durumunun öğrencilerin zihninde tüm inananların aynı olduğu fikrinin oluşumuna yol açabileceği³⁵⁶; farklılıkların varlığından haberdar bile olmayan öğrencilerin kendilerinden farklı inanan ve yaşayan kimselere saygı duymalarının da mümkün olamayacağı³⁵⁷ şeklinde pek çok eleştiri mevcuttur.

Araştırmamıza katılan ve Tanrı'nın varlığına inanmadığını belirten K23, “*DKAB dersleri taraflı anlatılıyor, üstelik bilimsellikle ilgisi de yok, bu ders zorunlu değil seçmeli olmalı*” şeklindeki görüşüyle, dersin işlenişinin temele alınan din bilimsel yaklaşımla uyuşmadığını belirtmiştir.

Mezhepler üstü yaklaşıma yönelik yapılan eleştirilere karşılık olarak programda; “İslam dininde yer alan ibadetlerin öğretiminde (abdest, gusül, teyemmüm, namaz, vb.) mezheplerin farklı anlayış ve uygulamayla ilgili bilgiler, ihtiyaç duyulması halinde öğretmenler tarafından açıklanır”³⁵⁸ şeklinde bir açıklama mevcuttur. Ancak bu durumda da mezhepler üstü değil, mezhepler arası yaklaşım vurgulanmış olmaktadır.³⁵⁹

Ortaöğretim DKAB Programının İnanç Konuları Açısından İncelenmesi

Ortaöğretim düzeyinde yapılan araştırmalar, ergen bireylerin inanç konusunda ciddi şüphe ve tereddüt içinde olduklarını ve genel olarak merak ettikleri konuların başında inanç konularının geldiğini göstermektedir.³⁶⁰ Ergenlik, çevresel etkenlerin inanç gelişimini yoğun şekilde etkilediği bir dönem olmasından ötürü, dini inanç gelişimi açısından kritik bir dönemdir. Dine ya da din eğitime kayıtsız kalma, inanç unsurlarını sorgulama ve kimi zaman reddetme, inancı çocukça ya da gereksiz görme, aşırı derecede bireyleşmiş bir dini kimlik ve dünya görüşü oluşturma ergenlerde sıklıkla görülen durumların başında gelmektedir.³⁶¹

³⁵⁶ Seyyid Sancak ve Kamil Coştu, “Toplumsal Barış ve Uzlaş Kültürüne Katkıları Açısından İDKAB Programında Benimsenen Kur’an Merkezli Öğrenme-Öğretme Anlayışının İmkân ve Sınırlılıkları” *Savaş ve Kültür Sempozyumu*, ed. Nazan Kahraman, vd., Başkent Kışe ve Matbaacılık, Ankara 2017, s. 443-444. ; Bkz: Zübeyir Bulut, “Dinsel Çoğulculuk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Diğer Dinlerin Öğretimi”, *Kelam Araştırmaları*, 8/2, 2010, s. 73.

³⁵⁷ Sancak, “Küreselleşme Ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İDKB Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi”, s. 106.

³⁵⁸ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8.sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 9.

³⁵⁹ Mezhepler arası yaklaşım, ülkedeki mezhepsel çoğunluğun dikkate alındığı ancak farklılıkların göz ardı edilmediği bir din öğretim modelidir.

³⁶⁰ Cemil Osmanoğlu, “Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç”, *Bilimname*, XXVII, 2014/2, s. 200.

³⁶¹ Eli Gottlieb, “Development of Religious Thinking”, *Religious Education*, 101/2, 2006, s. 245.

Dini gelişim açısından önemli bir dönem olan ergenlikte ergenler, eşi ve benzeri olmayan Mutlak Varlık inancına sahip olduğu dini şuur dönemi, inançlarını tekrar gözden geçirdiği dini şüphe dönemi ve bu dönemden dolayı dini suçluluk ve tövbe dönemi yaşamaktadır.³⁶² Bu durumda ergenlik dönemine yönelik bir inanç eğitiminin ergenlerin psikososyal ve dini gelişimlerini, bu yöndeki beklenti ve ilgilerini merkeze koyması bilhassa şüphe ve tereddütlerine duyarlı olması beklenir. Ortaöğretim DKAB programında yer alan inanç öğrenme alanlarının ergenlik dönemi içerisinde bulunan gençlerin ilgi ve gereksinimlerine ne derece uygun bir içeriğe sahip olduğu önemli bir araştırma konusudur.

2018 yılında Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından, din eğitimi alanında akademisyenlerin, öğretmenlerin, Diyanet İşleri Başkanlığının, velilerin ve STK temsilcilerinin destekleriyle hem Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders müfredatı hem de din, ahlak ve değerler alanında yer alan seçmeli derslerin müfredatı güncellenmiştir.³⁶³ Bu güncellemeyle birlikte, önceki (2010) programda yer alan öğrenme alanları (İnanç, İbadet, Hz. Muhammed (sav), Vahiy ve Akıl, Ahlak ve Değerler, Din ve Laiklik, Din Kültür ve Medeniyet) kaldırılarak onun yerine üniteler, konular, kazanımlar, açıklamalar ve anahtar kavramlar şeklinde düzenlenmiştir. Her sınıf düzeyinde beş üniteye yer verilmiş olup önceki programa göre konu ve kazanımlarda ekleme, çıkarma, yer değiştirme gibi birtakım düzenlemeler yapılmıştır.³⁶⁴

³⁶² Halide Nur Özudoğru Erdoğan, “Ergenlik Döneminin Dini Ve Toplumsal Gelişimi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/1, 2014, s. 163.

³⁶³ Ahmet İşleyen, *IX. Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı*, 11-13 Eylül 2018, Ankara, s.205.

³⁶⁴ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9-12. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 11.

Tablo 3.15. Ortaöğretim DKAB Öğretim Programı İnanç Konuları

1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
9.1. BİLGİ VE İNANÇ 9.1.1. İslam'da bilginin kaynaklarını açıklar. 9.1.2. İslam inancında imanın mahiyetini araştırır. 9.1.3. İsrâ Suresi 36. ayet ile Mülk Suresi 23. ayetlerinde verilen mesajları değerlendirir. 9.2. DİN VE İSLAM 9.2.1. Kaynağı ve unsurları bakımından din tanımlarını karşılaştırır. 9.2.2. İnsanın doğası ile din arasında ilişki kurar. 9.2.3. İman ve İslam kavramları arasındaki ilişkiyi fark eder. 9.2.4. İslam'ın inanç esaslarının özelliklerini ayet ve hadisler ışığında analiz eder. 9.2.5. Nisâ Suresi 136. ayette verilen mesajları değerlendirir.	10.1. ALLAH İNSAN İLİŞKİSİ 10.1.1. Allah inancının insan hayatındaki yeri ve önemini yorumlar. 10.1.2. Allah'ın varlığı ve birliği konusunda akli ve naklî delilleri analiz eder. 10.1.3. İsim ve sıfatlarının yansımalarıyla Allah'ı tanır. 10.1.4. İnsanın özelliklerini ayetlerle açıklar. 10.1.5. İnsanın Allah ile irtibat yollarını fark eder. 10.1.6. Rûm Suresi 18-27. ayetlerde verilen mesajları değerlendirir. 10.2. HZ. MUHAMMED VE GENÇLİK 10.2.1. Kur'an-ı Kerim'den gençlerle ilgili ayetlere örnekler verir. 10.2.2. Hz. Muhammed'in gençlik yıllarındaki erdemli davranışlarını kendi hayatıyla ilişkilendirir. 10.2.3. Hz. Muhammed ile genç sahabiler arasındaki iletişimi değerlendirir. 10.2.4. Bazı genç sahabilerin öne çıkan özelliklerini örnek alır. 10.2.5. Âl-i İmrân Suresi 159. ayette verilen mesajları değerlendirir. 10.3. DİN VE HAYAT 10.3.1. İslam dininin aile kurumuna verdiği önemi fark eder. 10.3.2. İslam dininin kültür, sanat ve düşünce üzerindeki etkilerini analiz eder. 10.3.3. İslam dininin çevre sorunlarına yaklaşımını ve çözüm önerilerini değerlendirir. 10.3.4. İslam dini ve sosyal değişim arasında ilişki kurar. 10.3.5. İslam dininin ekonomik hayatla ilgili	11.1. DÜNYA VE AHİRET 11.1.1. Hayatı anlamlandırmada ahiret inancının önemini fark eder. 11.1.2. Dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında ilişki kurar. 11.1.3. Ahiret hayatının aşamalarını ayet ve hadislerle temellendirir. 11.1.4. Cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıklar. 11.1.5. Bakara Suresi 153-157. ayetlerde verilen mesajları değerlendirir. 11.2. KUR'AN'A GÖRE HZ. MUHAMMED 11.2.1. Hz. Muhammed'in örnek şahsiyetini tanır. 11.2.2. Hz. Muhammed'in peygamberlikle ilgili görevlerini açıklar. 11.2.3. Hz. Peygamber'e bağlılık ve itaati ayet ve hadislerden hareketle yorumlar. 11.2.4. Ahzâb Suresi 45-46. ayetlerde verilen mesajları değerlendirir. 11.4. İNANÇLA İLGİLİ MESELELER 11.4.1. İnançla ilgili yaklaşımları tartışır. 11.4.2. Yeni dinî akımların özelliklerini değerlendirir. 11.4.3. En'âm Suresi 59 ve Lokmân Suresi 27. ayetlerde verilen mesajları değerlendirir.	İnanç konularına yer verilmemiştir.

	ilkelerini yorumlar. 10.3.6. İslam dininin sosyal adaletle ilgili ilkelerini açıklar. 10.3.7. Âl-i İmrân Suresi 103-105. ayetlerdeki mesajları değerlendirir.		
--	---	--	--

2018 programında doğrudan inanç konusunu içeren dört ünite yer almaktadır. 9. Sınıflarda “Bilgi Ve İnanç”, 10.sınıflarda “Allah İnsan İlişkisi”, 11. Sınıflarda “Dünya Ve Ahiret” ile “Kur’an’a Göre Hz. Muhammed” üniteleri yer alırken 12. Sınıf düzeyinde inanç konusuna yer verilmediği dikkat çekmektedir. Buna karşın önceki programda, “inanç” öğrenme alanı her sınıf düzeyinde (9. Sınıf düzeyinde “İnsan ve Din”, 10. Sınıf düzeyinde “Allah İnancı”, 11. sınıf düzeyinde “İnsan ve Kaderi”, 12.Sınıf düzeyinde “Dünya Hayatı ve Ahiret”) ve ilk sırada yer almaktaydı. Yeni programla birlikte iman esaslarının tümüne ayrı başlık açılarak yer verilmediği, bunun yerine konuların daha bütüncül ele alındığı, inanç konularına önceki programa nazaran hacim olarak daha az yer ayrıldığı görülmekle birlikte, özellikle “kader ve kaza” konusunun eksikliği dikkat çekmektedir. Nitekim gerek bizim araştırmamızda, gerekse farklı araştırmalarda kader konusunu anlamakta güçlük çeken, kaderin insan iradesini yok saydığını, önceden belirlenmiş olup değiştirilemeyeceğini düşünen, kontrol edilemez bir olgu olduğu düşüncesine sahip olan katılımcıların olduğu tespit edilmiştir.³⁶⁵ Elde edilen bulgular, kader konusunda bireylerin zihinlerinin bulanık olduğunu göstermektedir. Kadere yüklenen anlam kişinin seçimlerini, hayat perspektifini, problem çözme biçimini, başına gelen olayları yorumlama şeklini dolayısıyla tüm hayatını etkilemektedir. Özellikle ergenlik döneminde özgürlük konusunda dini şüphe yaşayan bireyler için, doğru bir kader algısı oluşturmak önem arz etmektedir.

9. sınıflarda “Bilgi ve İnanç” ünitesinin genel kazanımlarında öğrencilerden İslam’da bilginin kaynaklarını açıklaması beklenmektedir. Henüz İslam inancına sahip olup olmadığı bile bilinmeyen öğrencilere doğrudan bu konuyla başlamak çok da etkili olmayacaktır. Nitekim inanmayan ya da kafasında soru işaretleri olan birey için İslam’ın bilgi kaynaklarını bilmek bir şey ifade etmeyecektir. Bunun yerine

³⁶⁵ Mebrure Doğan, Üniversite Öğrencilerinin Kader Algıları: Metaforik Bir Araştırma, 19/2, 2021, s. 673.

insanın inanma ihtiyacı, insanın doğası ve din gereksinimi konularını içeren ikinci üniteyle yer değiştirmesi daha uygun görünmektedir.

İkinci üniteye yer alan “İnsanın Doğası ve Din” kazanımı, bireylerin doğuştan getirdiği din duygusunun açığa çıkarılmasında ve geliştirilmesinde yardımcı olması bakımından önem arz etmektedir. Ders kitabında bu kazanım işlenirken, insanın aşkın bir varlığa sığınma ihtiyacına, din duygusunun fitri olduğuna ve insanın anlam arayışına vurgu yapılmıştır. Nitekim evrimsel psikologlar ve biyologlar, dini ilgi ve ruhani deneyimleri inceleyen araştırmalarında, dindarlık eğiliminin genlere işlediğini ve bu genlerin tek yumurta ikizlerinde belirgin şekilde benzerlik göstermesini anlamlı bulmuşlardır, nitekim Thomas Bouchardin de 1980’li yıllarda ikiz bebekler üzerine yaptığı çalışmalarda, dindarlık eğiliminin genlere işlediğini savunmuştur.³⁶⁶

9. sınıfın 3. Ünitesi olarak “İslam ve ibadet”, konusuna yer verilmiştir. Ünite kazanımlarına bakıldığında, daha çok ibadet ile ilgili tanım ve kavramlara yer verildiği görülmektedir. Kazanım açıklamalarının birinde, “İslam’da ibadetin kapsamı konusunda Allah’ın rızasına dayanan her davranışın ibadet olduğuna, bazı ibadetlerin (namaz, oruç, hac, zekât gibi) belirli bir vaktinin ve uygulanma şeklinin olduğuna, bazı ibadetlerin ise belirli bir vaktinin olmadığına değinilir.” şeklinde detaylandırılması istenmiştir. Bu açıklama önemli olmakla birlikte yeterli değildir. Nitekim araştırmamızda bazı katılımcılar kendi ibadet tanımları içerisinde yoga ve meditasyon gibi transandantal ritüellerin de olduğunu ve ibadetin şeklinin hiçbir önemi olmadığını ifade etmişlerdir. Özellikle son yıllarda Uzakdoğu düşünce sistemleri ve uygulamalarının giderek önem kazanmaya başladığı³⁶⁷ göz önünde bulundurularak programda ibadet konusu işlenirken bunlara da yer verilmesi ve bu konunun öğreticinin inisiyatifine bırakılmaması daha uygun olabilirdi.

2010 yılındaki programda her sınıf düzeyinde ibadet konusuna yer verildiği ve yapıları da dâhil olmak üzere detaylı bir şekilde yer aldığı ancak 2018 programında ibadetlerin yapılarıyla ilgili hiçbir detaya yer verilmeyip bunun yerine yapılaşmanın ve ahlak üzerindeki etkisinin vurgulanmış olduğu görülmektedir. İnsanın niçin ibadet etmesi gerektiği, ibadet etmenin Allah-insan ilişkisi açısından ne anlam ifade ettiği üzerinde durulduğu, benimsetilmek istenen davranışın öğrencinin

³⁶⁶ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi ve Bilim*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 63.

³⁶⁷ Günay, “Yoganın Mahiyeti ve Çeşitleri”, s. 53.

duygu ve düşünce dünyasında anlamlandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Günümüzde gençlerin ibadetin nasıl yapılacağını değil de niçin yapılması gerektiğini sorguladıkları³⁶⁸ göz önünde bulundurulduğunda, bu olumlu bir değişim olarak değerlendirilebilir.

İbadet konusunun programda bu şekilde ele alınması, programın dinbilimsel yaklaşımıyla uygunluk göstermektedir. Ancak bu durum bazı katılımcılar tarafından, programın yetersiz olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Nitekim Din Kültürü dersini yetersiz bulduğunu “okuldaki Din Kültürü dersi çok yetersizdi, çok temel, sıkıcı, basit, gereksiz ve ezbere dayalı bir ders” şeklinde belirten K30, devamında “çok küçük yaşlardan beri Kur’an Kursu’na gidiyorum, temel dini bilgileri oradan öğrendim” demiştir. Ayrıca dersin yetersiz olduğunu belirten bir diğer katılımcı olan K13, “ben Düz Lisede okudum, orada Din Kültürü dersi aldım ama hiçbir faydasını görmedim, medresede bu açığı kapattım, dini fikrim orada şekillendi.” açıklamasında bulunmuştur.

DKAB dersinin yetersiz olduğu fikrine sahip olan iki katılımcının da okul dışında (Kur’an Kursu ve medrese) din eğitimi almış olmasının, farklı kurumlardaki din eğitimlerini kıyaslamalarına neden olduğu söylenebilir. Programda, ibadetlerle ilgili detay bilgiye ve uygulamaya yer verilmemesi, fıkhi bilgilere yer verilmemesi katılımcılarda dersin “yetersiz” olduğu düşüncesine yol açmış olabileceği söylenebilir. Ancak, DKAB dersi programının temel felsefesiyle bu beklentileri karşılamak mümkün görünmemektedir. İbadetlerin yapılışının bir mezhebe göre detaylı şekilde anlatılması, programın temel bakış açısını oluşturan mezheplerüstü yaklaşımıyla ters düşecektir. Nitekim, program mevcut haliyle de taraflı bulunmaktadır. K23 bu görüşünü, “DKAB dersleri taraflı anlatılıyor, üstelik bilimsellik ile ilgisi de yok, bu ders zorunlu değil seçmeli olmalı” şeklinde belirtmiştir.

Programda 10. Sınıfın ilk ünitesi olarak Allah insan ilişkisine yer verilmiştir. Ünitenin ilk iki kazanımı “Allah inancının insan hayatındaki yeri ve önemini yorumlar” ve “Allah’ın varlığı ve birliği konusunda akli ve nakli delilleri analiz eder.” şeklindedir. Kazanım açıklamasında gaye ve nizam delili ile ekmel varlık deliline yer verilmiş olup ders kitabında da bunları içeren bir metin yer almıştır. Metin incelendiğinde delillere kısa ve anlaşılır şekilde yer verildiği fakat

³⁶⁸ Nevzat Tarhan, “Ramazan Marifetullah Ayıdır”, <https://uskudar.edu.tr/tr/icerik/3001/ramazan-marifetullah-ayidir>, 29/03/2024.

Allah'ın varlığı konusunun genel olarak 10.sınıf düzeyinden çok daha basit ele alındığı, 5. Sınıfta yer alan Allah inancı ünitesindeki metinle benzerlik gösterdiği, bu nedenle ergen bireylere hitap etmediği değerlendirilmektedir. Din eğitiminin en temel konusu olan Allah inancının, ergen bireylerin gelişim özellikleri dikkate alınarak, bireyin zihninde şüphe ve tereddüt kalmayacak şekilde verilmesi beklenmektedir. Bu konu bireyin zihninde tam olarak şekillenmediğinde, doğal olarak, diğer inanç esaslarını da anlaması mümkün olmayacaktır.

10. sınıfta yer alan bir diğer kazanımda ise, bireyin Allah ile irtibat yollarını fark etmesi amaçlanmış olup kazanım açıklamasında dua ve ibadet konularına değinilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ergenlik dönemindeki bireylerde güven arayışı; inanç unsuru ve onun sağlıklı şekilde gelişimiyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda dua konusuna yer verilmesi, genç bireylerin Yaratıcıyla irtibat kurması, O'nun tarafından muhatap alındığını fark etmesi, dönemin belirgin özelliklerinden olan kaygı ve güven ikilemini güven lehine tatmin etmesi açısından önemlidir.³⁶⁹ Dini pratikler olan ibadet ve dua sayesinde umut yeşerten ergen bireylerin, hayatın anlamını yakalayarak şiddet, sıkıntı, öfke, stres ve kaygı durumlarını daha az yaşamaları beklenir. Kimseye anlatamadıklarını Aşkın olana anlatarak ve O'ndan yardım isteyerek hayatın zorlukları karşısında yalnız olmadığını, her zaman yardım isteyebileceği bir yaratıcı olduğunu hatırlayıp güç ve güven kazanabilir.³⁷⁰ Böylelikle “Allah-insan ilişkisi” ünitesi ve kazanımları ergen bireylerin ihtiyaçlarına cevap vermesi bakımından önemli bir konu alanı olarak görünmektedir. Ancak, programda dua konusuna müstakil bir başlık ayrılmayıp “İnsanın Allah ile irtibat yollarını fark eder.” kazanımı işlenirken, öğretmenlerin ibadet, Kur'an okuma, tövbe ve istiğfar konularının yanında dua konusuna da değinmesi istenmiştir. Bu haliyle dua konusu yetersiz görünmektedir.

2018 yılı DKAB Programında 10.sınıfta “Hz. Muhammed ve Gençlik” ünitesine yer verilmiştir. Ünite içeriğinin “Gençlerin Özellikleri”, “Kur'an'a Göre Gençlik”, “Peygamberlerin Gençlik Dönemleri” ve “Hz. Muhammed (sav)'in Gençlik Yılları” konularını kapsadığı görülmektedir. 2010 programında öğrenme alanlarından birisinin Hz Muhammed (sav) olmasından ötürü, konuya dört yıl boyunca kapsamlı, ayrıntılı ve bilgi ağırlıklı bir şekilde yer verildiği görülürken,

³⁶⁹ Necati Öner, *Stres ve Dini İnanç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 37

³⁷⁰ Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 164.

yeni programda yalnızca 10.ve 11. Sınıflar düzeyinde yer verilmiştir. 2010 programının aksine, 10. Sınıfta Hz Muhammed'in hayatıyla ilgili kronolojik bilgi verilmemiş, bunun yerine bir genç olarak Hz Muhammed (sav), gençlerin özdeşim kurabileceği bir rol model olarak sunulmuştur. Keskin ve diğerleri tarafından ortaokul 8.sınıf öğrencileriyle yapılan araştırmada ergenlik döneminin başında olan çocukların değerler açısından rol model olan şahsiyetlerin hayatlarını öğrenmeleri ve kendilerini bu şahsiyetlerle özdeşleştirmelerinin mümkün olup olmadığı Hz. Muhammed (sav) örneği ile araştırılmış ve çıkan sonuç, öğrencilerin Hz. Muhammed (sav) ile özdeşim kurduklarını göstermiştir.³⁷¹ Gençlerin özdeşleşme ile davranışlarını biçimlendirdiği göz önüne alındığında bu aşamada yapılacak en makul şey, genç bireylere iyi özdeşim modelleri sunmaktır.³⁷² Ergen, özdeşim modelleri vasıtasıyla olgunluk kazanmakta,³⁷³ kimliğini özdeşleşmelerle oluşturmaktadır.³⁷⁴ Ergenlikte kimlik oluşumu birbirini etkileyen özdeşleşmelerin bütünüdür.³⁷⁵

Hız. Muhammed ve gençler konusu altında, Müslüman olmadan önceki yaşamlarında öfke dürtüsü ön planda olan Hız. Ömer gibi, içinde yaşadığı düzene başkaldırma eğiliminde olan Mus'ab b. Umeyr gibi gençlerin, dersin muhatabı olan ergen bireylere anlatılması hedef kitle-konu uyumu bakımından uygun görünmektedir. Nitekim öfke, asilik, isyankârlık, özgürlük arayışı gibi duyguların Hız. Muhammed (sav) tarafından yok sayılmadığı aksine kabul gördüğü, onların karakterlerine uygun sağlam bir kişilik geliştirmelerine yardımcı olduğu, onların cesaret ve enerjilerini faydalı ve güzel işlere kanalize edip iyi ve güzel işler yapmalarına yardımcı olduğu mesajını vermektedir. Bu mesaj, çevre tarafından kabul görmenin her şeyden önemli olduğu bir dönemde bulunan ergen bireyler³⁷⁶ için önem taşımaktadır. Yapılan araştırmalar, ergenlerin duygusal problemlerinin çevreleri tarafından kabul edilme derecelerine göre değişiklik gösterdiğini ortaya

³⁷¹ Sevgi Coşkun Keskin vd., "Değer Eğitimde Özdeşim Kurma: Hız. Muhammed (sav) Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17/37, s. 206.

³⁷² Turgay Gündüz, "Gençlik Dönemi Din Eğitimi", *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel, Ankara 2023, s. 130.

³⁷³ Antoine Vergote, "Ergenlikte Din", çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1, 1981, s. 585.

³⁷⁴ Özcan Köknel, *Kimliğini Arayan Gençliğimiz*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2001, s. 202.

³⁷⁵ Gülören Ünlüoğlu, "Ergenliğin Psikopatolojisi", *Ergenlik Psikolojisi*, ed. Bekir Onur, Hacettepe Yayınları, Ankara 1987, s. 211.

³⁷⁶ Nilüfer Özcan Demir vd., "Türkiye'de Ergenlerin Arkadaş-Akran Grupları İle İlişkileri ve Sıpmış Davranışlar: Ankara Örnekleme", *Bilgi*, Sayı 32, Kış 2005, s. 86.

koymaktadır.³⁷⁷ Ergenlik döneminde kabul görmemek bireyde dışlanmışlık hissine, kaygı ve kimlik karmaşasına yol açabilirken, kabul gördüğü hissiyatına sahip olması ise, muhatabıyla kolay iletişim kurmanın yanı sıra, aidiyet duygusu ve itaat duygusunun oluşmasında etkili olmaktadır.³⁷⁸

11.sınıfta ise Hz. Muhammed (sav)’in örnek şahsiyetine, peygamberlik göreviyle ilgili birkaç kavrama ve Hz. Muhammed (sav)’e bağlılık ve itaatin önemine (İslam’ın anlaşılmasında sünnetin önemi) yer verilmiştir. Nitekim bizim araştırmamızdan ve alanda yapılan farklı araştırmalardan elde edilen bulgular gençlerin bir kısmının sünnete şüpheyile yaklaştığını göstermektedir.³⁷⁹ DKAB ders kitabında konuyla ilgili yer alan metinde, Hz. Muhammed (sav)’in İslam dinini açıklama ve uygulamaları olmasaydı inananların karşılaşabileceği problemler, beş vakit namazın kılınma vakti, abdestin alınışı, namaz, zekât, hac, oruç gibi ibadetlerin yapılışında sünnetin yeri ve önemi ifade edilmiştir.³⁸⁰

Programda 11. Sınıfın dördüncü ünitesi “İnançla ilgili Meseleler” olarak belirlenmiştir. Ünite içeriği “İnançla İlgili Felsefi Yaklaşımlar”, “Yeni Dinî Hareketler” konuları altında teizm, deizm, materyalizm, pozitivizm, sekülerizm, agnostisizm, ateizm ve nihilizm gibi güncel konuları kapsamaktadır. Kılavuzda, inançla ilgili yaklaşımlar ele alınırken “kötülük problemi” üzerinde durulması ve problemin inançla ilgili yaklaşımlarla olan ilişkisine değinilmesi istenmiştir. Ateizmin önemli argümanlarından biri olan kötülük problemine programda yer verilmesi önemli bir gelişmedir. Nitekim bu konu, gençler arasında en çok merak edilen ve bireyleri ateizme sürükleyen konuların başında yer almaktadır.³⁸¹ Liselerde görev yapan DKAB ve İmam Hatip Lisesi meslek dersi öğretmenlerinden oluşan bir grupla yapılan çalışmada, lise öğrencilerinin kötülük meselesi, kader ve irade

³⁷⁷ Mustafa Koç, Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi Ve Genel Özellikleri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/17, 2004, s. 235.

³⁷⁸ Fırat Keskin ve Cumhur Demiralp, “Günümüz Gençliğinin İstenmeyen Davranışlara ve Gruplara Yönelimi”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Sempozyumu*, s. 205.

³⁷⁹ Asım Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, s. 35; Mesut Zavalı, “Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemleri Üzerine Bir Saha Araştırması”, *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, Sayı 8, Aralık 2023, s. 37; Enbiya Yıldırım, “Kur’an’la Yetinme Söyleminin Çıkmazları”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, Sayı 7-8, 2018, s. 40.

³⁸⁰ MEB, Ortaöğretim 11. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, 2023, s. 52.

³⁸¹ Vejdi Bilgin, Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı – IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm Ve Nihilizm), 11-13 Eylül 2018 Ankara, s. 84.

konuları hakkında çokça sorgulamalar yaptığı görülmüştür.³⁸² Bununla birlikte, Menküç tarafından yapılan çalışmada, öğretmenlerin inançla ilgili felsefi yaklaşımlar ve yeni dini akımlar konusunda hizmet içi eğitim almak istedikleri tespit edilmiştir.³⁸³ Bu da öğretmenlerin bu konuları açıklamakta zorlandıkları şeklinde yorumlanabilir.

12.ünitede yer alan “Yeni dinî akımların özelliklerini değerlendirir” kazanımının da güncel ve gençlerin ilgisini çekebilecek türden olduğu görülmektedir. Söz konusu kazanımının açıklama kısmında; “Milenyum Tarikatları”, “Kıyamet Tarikatları” gibi adlarla sınıflandırılan yeni dinî akımların ortak yönlerine, ortaya çıkma ve yaygınlaşma sebeplerine ve ülkemize olan yansımalarına, dinî değerlerin istismarının olumsuz sonuçlarına, din istismarının siyasi, ekonomik ve sosyal sebeplerine ve bu kapsamda FETÖ gibi illegal, çıkarıcı yapı ve gruplara değinilmesi salık verilmiştir. Bunun yanı sıra Batı’da ortaya çıkan “İslamofobi/ İslam karşıtlığı” gibi ırkçı akımların gelişmesine sebep olarak gösterilen, hem söylemleri hem de eylemleriyle başta Müslüman halklar olmak üzere dünya üzerinde yaşayan pek çok halka zarar veren DEAŞ gibi şiddet odaklı, terörist, illegal ve marjinal gruplara da değinilmesi istenmiş ve ders kitabında kısa ve öz şekilde New Age hareketi, Scientology hareketi, Moonculuk, Mormonculuk, Transandantal Meditasyon, Bahailik, DEAŞ, İslamofobi, FETÖ / PDY konularına yer verilmiştir.

Yapılan araştırmalarda Yeni Dini Hareketlerin temel hedef kitlesinin 15-25 yaş arasındaki lise ve üniversite çağındaki gençler olduğu³⁸⁴, en çok gençleri cezbediği ve bundan ötürü gençlik hareketleri olarak da adlandırıldıkları ifade edilmektedir.³⁸⁵ Örgün eğitimde bu konulara yer verilmesi bu tarz oluşumlara karşı genç bireylerde farkındalığın oluşması bakımından önem arz etmektedir. Öte yandan FETÖ darbe girişiminin toplumda din ve dindarlık kavramlarına karşı negatif duygular uyandırması ve güvensizlik meydana getirmesinden ötürü bu konular özellikle ergen

³⁸² Sibel Kandemir, Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2, 2021, s. 243. 230-256.

³⁸³ Dilek Menküç, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 203.

³⁸⁴ Mehmet Ali Kirman, “Yeni Dini Hareketler: Tanım Ve Kapsam”, *Yeni Dini Hareketler: Tarihsel, Teorik Ve Pratik Boyutlarıyla*, eds.: Süleyman Turan ve Faruk Sancar, Açılım Kitap, İstanbul 2014, s. 14.

³⁸⁵ Abdurrahman Köse, *Milenyum Tarikatları, Batı’da Yeni Dini Akımlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2006, s. 23.

bireylerin zihinlerinde izaha muhtaçtır.³⁸⁶ 2018 programında bu konuların kendisine yer bulmuş olması hem bilgi kirliliğini önlemesi açısından önemlidir.

Ayrıca 11. Sınıfta “Kur’an’da Bazı Kavramlar” başlıklı üçüncü ünitenin birinci kazanımı “Kur’an-ı Kerim’de geçen bazı kavramları yorumlar.” şeklindedir ve açıklama kısmında “Cihat kavramı; anlam genişliği göz önünde bulundurularak salt savaş ile sınırlandırılmadan tüm boyutlarıyla ve Mekkî ve Medenî ayetlerin bu kavrama yüklediği anlamlar bağlamında ele alınır. Cihadın bir ibadet olarak farzı ayın ve farz-ı kifaye olduğu durumlara değinilir. Bu kapsamda ceht, mücahede, davet, tebliğ, irşat, emr-i bi’l-maruf ve nehy-i ani’l-münker, kıtal/mukatele ve şehadet kavramlarına yer verilir.” şeklinde ifade edilmektedir. Cihat kavramının program içinde olması ve içeriğinin Kur’an eksenli bir analizle ele alınması, bu kavrama yüklenen yanlış anlamlar ve yorumlar sebebiyle terörizmle ilişkilendirilmeye çalışılan İslam’ın doğru anlaşılması açısından önemlidir.

Müfredatta iman konuları dışında, 12. Sınıfta yer verilen “Güncel Dini Meseleler” ünitesi içerisinde mülkiyet anlayışı, işçi ve işveren hakları, gıda, bağımlılık, otopsi, ötenazi, organ nakli, kan bağıışı, haram maddelerle tedavi ve intihar gibi konularda İslam’ın ölçülerine yer verilmiştir. Dinin evrensel sorulara verilmiş bir cevaba ve sosyal hayatı düzenleyen, güncel meselelere çözümler sunan bir özelliğe sahip olduğunun bir göstergesi olarak bu konuların müfredatta yer alması gençlerin derse bakış açıları üzerinde olumlu etki oluşturması bakımından gereklidir. Ancak programda yer verilen güncel dini konularla, araştırmamıza katılan gençlerin gündeminde olan konuların aynı olmadığı görülmektedir. Katılımcıların görüşme esnasında dile getirdiği ve zihinlerinin karışık olduğu konular; “İslam’da kadının konumu”, “transandantal ritüeller”, “dini dışlayan ahlak anlayışı”, “Hz. Muhammed (sav)’in sünnetinin İslam’daki yeri”, “Kur’an’ın aslının korunması”, “mü’min olmayan iyilerin cehenneme gideceği”, “İslam’a göre insanın özgürlüğü”, “kadının miras hakkı” şeklinde tespit edilmiştir. Programda ise; “dinî meselelerin çözümünde temel ilke ve yöntemler, iktisadi hayatla ilgili meseleler (islam’da mülkiyet anlayışı, islam’ın fakirlik problemine bakışı, islam’da işçi-işveren hakları, iş sağlığı ve güvenliği), gıda maddeleri ve bağımlılıkla ilgili meseleler (eşyada ibahanın esas olması, islam’a göre yenilmesi ve içilmesi yasak olan gıdalar, genetiği

³⁸⁶ Necmi Karslı, “FETÖ Darbe Girişiminin Gençlerin Din Ve Cemaat Algısı Üzerindeki Etkisi: Trabzon İlahiyat Fakültesi Örneği”, *Bilimname*, Sayı: 37, 2019, s. 1202.

değiştirilmiş yiyecek ve içeceklerin insan sağlığı üzerindeki etkileri, uyuşturucu madde, alkol ve sigara kullanımı ile kumar oynamak gibi bağımlılığa neden olan zararlı alışkanlıklar), sağlık ve tıpla ilgili meseleler (otopsi, ötanazi, organ nakli, kan bağışı, haram maddelerle tedavi ve intihar)” konularına yer verilmektedir.³⁸⁷

Zengin ve Hendek tarafından yapılan araştırmada gençlerin güncel dini meseleleri sınıfta DKAB öğretmeni ile konuşmak ve bilgi edinmek istedikleri, ancak öğretim programında ele alınan güncel dini konular ile öğrencilerin merak ettiklerini belirttikleri konuların birbirinden farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.³⁸⁸ DKAB öğretmenlerinden elde edilen bulgulara göre ise öğrencilerin en çok merak ettiği güncel dini konular; “İslam’da kadın hakları, Kur’an’da kadınların dövülmesi hükmü, mirasta kadının durumu, kıyafetin ölçüsü, diğer din mensuplarının ahiretteki durumu, güzel ahlak sahibi inançsızların ahiretteki durumu, reenkarnasyon, fal baktırmak, dövme yaptırmak, Hz. Muhammed (sav)’in evlilikleri, aşk ve flört, çift cinsiyetli olma, eşcinselliğin dindeki yeri” şeklinde belirtilmiştir.³⁸⁹ Söz konusu araştırmanın bulgularından da anlaşılacağı üzere, 2018 programında güncel dini meseleler konusu öğrencilerin beklentilerini tam olarak karşılamamaktadır.

DKAB dersine katılımcılar tarafından yapılan eleştirilerin başında sıkıcı olduğu gelmektedir. Veterinerlik fakültesinde öğrenim gören, kendisini ve ailesini dindar olarak nitelendiren K30, bu görüşünü “*okuldaki Din Kültürü dersi çok yetersizdi, çok temel, sıkıcı, basit, gereksiz ve ezbere dayalı bir ders*” şeklinde belirtmiştir. Bu görüş, programın gençlerin istediği düzeyde günceli yakalayamadığı ve onlara hitap edemediğinden ötürü sıkıcı bulunduğu, bunun yanı sıra özellikle akademik başarısı yüksek olan sınıflarda, DKAB derslerinde öğrencilerin farklı derslere çalışmaları ve test çözmelerinden ötürü bu dersin gereksiz algısı oluşturduğu şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca, üniversiteye giriş sınavlarında Din Kültürü dersinden yalnızca beş soru çıkması, tamamen sınava odaklanmış öğrenciler tarafından basit ve gereksiz şeklinde yorumlanabilir.

³⁸⁷ Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı(Ortaöğretim 9-12.sınıflar)*, s. 33.

³⁸⁸ Mahmut Zengin ve Abdurrahman Hendek, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerine Göre Din Dersleri*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2021, s. 160.

³⁸⁹ Zengin ve Hendek, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerine Göre Din Dersleri*, s. 160.

2010 Ortaöğretim DKAB programında din-bilim ilişkisine hiç yer verilmemişken, 2018 programında bu konuya 12. Sınıf düzeyinde “İslam ve Bilim” ünitesi altında yer verilmiştir. Bu üniteye sırasıyla, “Din-Bilim İlişkisi”, “İslam Medeniyetinde Bilim ve Düşüncenin Gelişimi”, “İslam Medeniyetinde Öne Çıkan Eğitim Kurumları”, “Müslümanların Bilim Alanında Yaptığı Öncü ve Özgün Çalışmalar” konularına yer verilmiştir. Gerek bizim araştırmamızın bulgularından, gerekse alanda yapılan çalışmalarda elde edilen bulgulardan hareketle, gençlerin din-bilim ilişkisi hakkında zihinlerinin net olduğunu söylemek mümkün değildir. Dünya üzerinde, özellikle Batı’da bilim ve akılla yapılan keşifler, insanlığın sadece bilim ve akılla her şeyi anlamlandırabileceği vehmine kapılmasına neden olmuştur. Akıllı ve bilimi kutsal bir dogmaya dönüştüren ve anlam krizinin öznesi haline getiren bu sistemi eleştiren din kurumu, bilime düşmanmış gibi gösterilmiştir.³⁹⁰ Araştırmamız çerçevesinde Tanrı inancına sahip olmayan tüm katılımcıların, İslam’ın bilime engel olduğu görüşüne sahip olması bu durumu destekler niteliktedir. Bu görüşün temelinde dinin dogmatik, bilimin ise gelişime ve yeniliğe açık bir yapıya sahip olduğu fikri yatmaktadır.³⁹¹ Gençlerin bilimle ilişkisinin artmasına paralel olarak kendilerine telkin edilen dini anlayışların çelişmesi durumunda bireylerde şüphe meydana gelmektedir.³⁹² Ders kitabında din-bilim ilişkisini konu alan metinde bilimin açıklayıcı, dinin anlamlandırıcı yönü öne çıkarılarak din ve bilimin birbirini destekleyen yönüne vurgu yapılmış, İslam’ın bilime verdiği önemi anlatan metinde ise Müslüman bilim adamları ve onların yaptığı bilimsel çalışmalara uzunca yer verilmiş olup metin, ayet ve hadislerle desteklenmiştir.³⁹³ Ayrıca, Ortaöğretim DKAB Öğretim Programları üzerine yapılan analizlerde, tüm sınıf düzeylerinde en çok vurgulanan değer “akılcılık ve bilimsellik” olduğu görülmektedir.³⁹⁴ Ancak bu durum DKAB dersinin bilimsellikten uzak olduğu yönündeki eleştirilerin tam olarak önüne geçmeye yeterli olmamıştır. Araştırmamıza katılan K23 bu görüşünü, “*DKAB dersleri taraflı anlatılıyor, üstelik bilimsellik ile ilgisi de yok*” şeklindeki ifadeleriyle

³⁹⁰ Mehmet Görmez, “Gençliğin Anlam Arayışı ve İslam”, https://www.mehmetgormez.com/Common/DownloadFile.aspx?f=20210925_GENCLIGINANLAMARAYISIVEISLAM_OTTOyagonderilen_20211011081529005.pdf, (Erişim: 08.02.2024), s. 6.

³⁹¹ Malkoç, “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”, s. 255.

³⁹² Hüseyin Kader, “Üniversite Gençliğinin Kimlik İnşası Sürecinde Yaşadığı İnanç Sorunları”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Sempozyumu*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, s. 215.

³⁹³ Bkz. MEB, Ortaöğretim 12. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, 2023, s. 12.

³⁹⁴ EBSAM, *Öğretim Programlarının Değerler Yönünden İncelenmesi: Tespit Ve Öneriler (1. Cilt)*, Aralık 2023, s. 187.

belirtmiştir. Tanrı inancına sahip olmayan K23'ün bu eleştirisinin programdan ziyade dine yönelik olduğu düşünülebilir.

12.sınıfın son ünitesinde Hint ve Çin Dinlerinden “Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm” e yer verilmiştir. Söz konusu dinlerin anlatımında nesnel ve betimleyici bir yöntem belirlenmesi, dinin kendi kavramları ve epistemolojik kabulleri ile tanıtılması belirtilmiştir. DKAB dersinde farklı dinlerin tanıtımı öğrenciler tarafından ilgiyle karşılanmaktadır. Nitekim K19 bu konuda “*DKAB dersi diğer dinleri tanımamda fayda sağladı.*” şeklinde görüş belirtmiştir.

2018 Ortaöğretim DKAB Öğretim Programı’nda milli, manevi ve evrensel kategorilerinde yer alan çeşitli değerlere yer verilmiştir. Bu değerlerin bir kısmına kazanımlarda doğrudan yer verilmiş olup, bir kısmına ise kazanım ve açıklama cümlelerinin alt metinlerinde dolaylı olarak yer verilmiştir. Değerlerin doğrudan verilmesi, kazandırılmak istenen değerın tespiti açısından öğretmene kolaylık sağladığı söylenebilir. Ancak, dolaylı aktarılan değerlerin tespiti için, öğretmenin ders içeriğini oluşturan metinlerin anlamsal katmanlarına eğilmesi, derin okuma ve analiz yapması gerekmektedir. Bu bağlamda öğretmenin düşünce tarzı, bakış açısı ve muhakeme yeteneği önem kazanmaktadır.

Dersin öğrenci üzerindeki olumlu veya olumsuz etkisi yalnızca iyi hazırlanmış bir programla mümkün olmayacaktır. Bu süreçte, programın yürütücüsü olan öğretmenin yeterli donanıma sahip olması ve programa hâkim olması, öğrenciye yaklaşımı gibi faktörler de etkili olmaktadır. Araştırmamızda, Tanrı’nın varlığına inandığını belirten katılımcılardan K26 bu durumu, “*bugünkü dini fikriyatımın oluşmasında öğretmeni sayesinde sevdiğim Din Kültürü dersinin etkisi var.*” şeklinde; K14 ise, “*...DKAB öğretmenimi çok seviyordum, onu örnek alıyordum*” şeklinde ifade etmiştir. Bu bulguya paralel olarak, öğrencinin derse karşı tutumunda öğretmenin etkin rolünü ortaya koyan çeşitli araştırmalar mevcuttur.³⁹⁵

Diğer taraftan dersin etkili olmadığı görüşüne sahip katılımcılar da mevcuttur. Bunlardan biri K18, “*DKAB dersinin etki gücü az bence, yani en azından benim dini görüşüm üzerinde hiç etkisi yok diyebilirim.*” şeklinde görüş belirtmiştir.

³⁹⁵ Vahit Bademci, “Sınıfta Sıcak Bir Ortam Yaratarak Başarıyı Artırmak”, Çağdaş Eğitim, Yıl: 16, Sayı: 170, s. 18; Mahmut Tezcan, “Okulda Başarısızlık ve Önlenmesi”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 17/1-2, 1984, s. 387.

K13, bugünkü dini fikriyatının oluşmasında 18-20 yaşlarında gittiği medresenin etkisi olduğunu; “*ben Düz Lisede okudum, orada Din Kültürü dersi aldım ama hiçbir faydasını görmedim, medresede bu açığı kapattım, dini fikrim orada şekillendi.*” şeklindeki ifadeleriyle de DKAB dersini yetersiz gördüğünü belirtmiştir. Bu ifadeler, katılımcıların DKAB dersinden yeterli şekilde yararlanamadığını göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, 2018 Ortaöğretim DKAB Öğretim Programının 2010 programına göre, gençlik çağındaki bireylerin ilgi, yönelim, ihtiyaç, şüphe ve tereddütlerini daha çok dikkate aldığı, güncel konulara daha fazla yer ayırdığı, ibadet konularında “nasıl” sorusundan çok “neden” sorusuna yanıt vermeyi amaçlayan bir program olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, çok hızlı bir değişim ve dönüşümün olduğu günümüz dünyasında programın güncel dini meselelere tam anlamıyla katkı sunmakta yetersiz kaldığı katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca kader konusuna hiç değinilmemiş olması programdaki ciddi eksiklik olarak dikkat çekmektedir.

3.3.1.2. Seçmeli Din Dersleri

2012-2013 eğitim öğretim yılı itibariyle ortaöğretim seçmeli ders çizelgelerine sekiz kategoride farklı ilgi alanlarına hitap eden kırk farklı seçmeli ders ilave edilmiştir. Bu çizelgede “din, ahlak ve değerler” başlığı altında “Hz. Muhammed’in Hayatı, Kur’an-ı Kerim ve Temel Dini Bilgiler I ve Temel Dini Bilgiler II” dersleri de yer almaktadır. DKAB dersinin toplumun din eğitimi talebini karşılamakta yetersiz kaldığı, okullarda isteğe bağlı olarak uygulamayı da içeren din dersleri verilmesi gerektiği yönündeki talepler sivil toplum kuruluşlarında ve resmi organizasyonlarda karşılık bulmuştur. Bazı sivil toplum kuruluşları isteğe bağlı din eğitimi raporları yayınlamış ve konu 18. Milli Eğitim Şurasının sonuç bildirisinde yer almıştır. Nihayetinde 2012-2013 eğitim öğretim yılından itibaren beş ve dokuzuncu sınıflardan başlanarak kademeli şekilde din, ahlak ve değerler alanı dersleri konulmuştur.³⁹⁶ Bu, zorunlu DKAB dersine ek olarak seçmeli din eğitimi ve öğretimine imkân sağlaması açısından önemli bir gelişmedir. Özellikle, okul dışında din eğitimi alma imkânı olmayan öğrenciler için iyi bir imkân olduğunu düşünmek

³⁹⁶ Hasan Meydan, “Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 40, Erzurum 2013, s. 222.

mümkündür. Fakat söz konusu derslerin amacına ulaşması ve fırsata dönüşmesi şüphesiz ki derslerin içerik ve hedefleri yanında öğretmen yeterlilikleri gibi unsurlarla da doğru orantılıdır.³⁹⁷

Temel Dini Bilgiler: Seçmeli dersler çatısı altında yer alan Temel Dini Bilgiler (TDB) dersi; “öğrencilerin İslam dininin inanç ve ibadet esaslarını temel kaynaklarından öğrenmelerini, ibadetlerle ilgili uygulama becerileri kazanmalarını ve güncel dini meseleler hakkında bilgi sahibi olmalarını hedeflemektedir.”³⁹⁸

Bu dersin amaçları “Türk Millî Eğitiminin Genel Amaçları ve Temel İlkeleri”ne uygun olarak şu şekilde belirlenmiştir:

Öğrencilerin;

- “Dinin temel özelliklerini kavrayarak, İslam’ın hayata bakışı hakkında bilgi sahibi olmaları,
- İslam dininin temel iman esaslarını kavramaları,
- İslam dininin temel ibadetleri ve bunların uygulamaları hakkında bilgi sahibi olmaları,
- İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esaslarını içselleştirmeleri ve dinî sorumluluklarını bilmeleri,
- Toplumsal hayata yön veren temel ilkeleri öğrenmeleri amaçlanmaktadır.”³⁹⁹

Ortaöğretim TDB İslam 1 dersi, “İslam ve Sosyal Hayat”, “İslam ve Ekonomik Hayat”, “İslam ve Hukuk”, “Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı” olmak üzere toplam dört üniteden oluşmaktadır.

Tablo 3.16. Temel Dini Bilgiler (I) Ünite Dağılımı

1. Ünite	2. Ünite	3. Ünite	4. Ünite
İslam ve Sosyal Hayat	İslam ve Ekonomik Hayat	İslam ve Hukuk	Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı
1. Sosyal Hayatın	1.İslam Ekonomisinin Ahlaki Temelleri	1.İslam Hukuku ve	1.İslam Ahlakının

³⁹⁷ Muhammet Ali Yazıbaşı, Ortaöğretim Öğrencilerinin Gözünden Seçmeli Din Dersleri: Kırıkkale Örneği, *Dini Araştırmalar*, 21/53, Ocak - Haziran 2018, s. 153.

³⁹⁸ T.C Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 7.

³⁹⁹ T.C Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler (İslam 1-2) Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 8.

Temeli Olarak Aile	2.Helal Kazancın	Mahiyeti	Gayesi ve Konusu
2.Sosyal Hayatla İlgili	Önemi	2.İslam Hukukunun	2.İslam Ahlakının
Bazı Temel Ölçüler	3.İnfak Kültürü	Temel İlkeleri	Kaynakları
3.Sosyal Hayatı	4.Karz-ı Hasen	3. İslam Hukukunun	3.Ahlak ile Terbiye
Olumsuz Etkileyen	5.Kul Hakkı	Kaynakları	İlişkisi
Bazı Unsurlar	6.İşçi ve İşveren Hakkı	4. Hukuk ile Ahlak	4.Allah’a Karşı
	7.İslam’ın Mülkiyet	İlişkisi	Vazifelerimiz
	Anlayışı		5.Peygamberimize
	8.Ekonomik Hayatı		Karşı Vazifelerimiz
	Olumsuz Etkileyen		6.Kur’an-ı Kerim’e
	Uygulamalar		Karşı Vazifelerimiz
			7.İnsanlara Karşı
			Vazifelerimiz

Seçmeli din dersleri ile ilgili ilk çalışma 2013 yılında Kaymakcan ve diğerleri tarafından yapılmıştır. Bu çalışmaya göre, söz konusu dersler, program tekniği, kazanım ve içerik açısından ciddi eksikliklere sahiptir. Ayrıca TDB dersinde de tekrara düşülmüştür.⁴⁰⁰ Ancak 2018 yılında yenilenen programla TDB ders içeriğinde büyük ölçüde değişikliğe gidilmiştir. Eski haliyle DKAB konularının tekrarı niteliğinde olan “Din Kavramı ve İslam Dini”, “İslam’da İman Esasları”, “İslam’da İbadet”, “Vahiy Süreci ve Kur’an”, “Peygamberlik ve Son Peygamber Hz. Muhammed” üniteleri kaldırılarak yerine “İslam ve Hukuk”, “İslam ve Ekonomik Hayat” gibi daha pratiğe dönük konular eklenmiştir.

İslam ve ekonomik hayat ünitesinde İslam’ın mülkiyet anlayışına ve denge konusuna vurgu yapılmış olması önemlidir. Nitekim dünya ve ahiret dengesinin ahiret aleyhine bozulması, Müslüman bireyleri tahkiki dindarlıktan uzaklaştırarak şekilsel bir dindarlığa doğru itmektedir.⁴⁰¹ Dünyevileşme olarak da adlandırılan bu durum, doğrudan dinsizleşme anlamına gelmese de, dine karşı kayıtsızlık hali olarak değerlendirilebilir. Dünyevileşme, kişinin Allah’a ve O’nun emirlerine inandığını söylemesine rağmen, yaşamında bunları terk etmesi şeklinde kendini göstermektedir.⁴⁰² Araştırmamızda da kendisini Allah’a iman eden ve dindar olarak niteleyen fakat ibadetlerini yerine getirmediğini söyleyen katılımcılar mevcuttur.

⁴⁰⁰ Recep Kaymakcan vd., Seçmeli Din Eğitimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu, Çınar Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 7,

⁴⁰¹ Mustafa Çağrı, “Din ve Dünyevileşme”, *Din ve Hayat Dergisi*, Sayı 13, 2011, s. 7.

⁴⁰² Ramazan Biçer, “Globalization in the Context of Islamic Theology”, *The Journal of Rotterdam Islamic and Social Sciences*, 3/1, 2012, s. 1-12.

Araştırmamıza paralel şekilde farklı araştırmalarda da kendisini Müslüman olarak tanımlayan fakat ibadetlerini yerine getirmediğini ifade eden birey sayısı oldukça fazladır.⁴⁰³ Müslüman bireylerin ibadetlerini yerine getirmemesini yalnızca dünyevileşmekle açıklamak yeterli olmamakla birlikte, dünyevileşmenin de bu nedenlerden biri olduğunu ve dini bu dünyanın gerçekliğine adapte etme uğraşının dindarlığın görünümünü köklü bir şekilde değiştirdiğini söylemek mümkündür. Subaşı bu durumu, “ibadet vurgusu üzerinden dindarlığın ifadelendirilmesi, yerini daha çok popüler sunumlarda ilgi gören yeni anlatım olanaklarına terk etmekte ve ibadete yüklenen anlam da hızla değişmektedir” şeklinde nitelemektedir.⁴⁰⁴

Temel Dini Bilgiler (İslam 1) müfredatında yer alan aile, ekonomik hayat, hukuk, sosyal hayat ve ahlakla ilişkili pek çok konunun bireysel ve toplumsal hayattaki karşılığının öğretime konu edildiği görülmektedir. Fakat bu konuların güncel soru ve sorunlarla yeterli oranda ilişkilendirilemediği görülmektedir. Bala ve Işıkdoğan tarafından dersin içeriğine yönelik yapılan analizde gençlik, öğrenci ve okul yaşamıyla ilişkilendirilebilecek yalnızca dört ifade tespit edilmiştir.⁴⁰⁵ Bu çerçevede dersin, öğrenci yaşamı ve problemleriyle ilgili konuları öğretime konu etmesi bakımından yetersiz olduğu görülmektedir.

Ortaöğretim TDB (İslam 2); “İman”, “Namaz”, “Oruç ve Zekat”, “Hac ve Kurban” olmak üzere toplam dört üniteden oluşmaktadır.

Tablo 3.17. Temel Dini Bilgiler (II) Ünite Dağılımı

1. Ünite	2. Ünite	3. Ünite	4. Ünite
İman	Namaz	Oruç ve Zekât	Hac ve Kurban
1. İman ve İslam Kavramları	1.İnsanın Yaratılışı	1. Sabır ve İrade	1. Allah’ın Evinde
2. İslam İnancının Temel Kaynakları	2.Namaz Kılmanının Önemi	2.Malın Bereketlenmesi: Zekât	2.Umrenin Yapılışı
3. İman ve İmanın Mahiyeti	3.Namazların Kılınışı	3. İnfak ve Sadaka	3.Kurban
4. İmanın Geçerli			4.Cihat

⁴⁰³ Mustafa Koç, Din Psikolojisi Araştırmalarında Ergenlik Dönemi Üzerine Türkçe Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Literatür İncelemesi, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/12, 2005, s. 52.

⁴⁰⁴ Necdet Subaşı, “Türk(İye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler, *İslamiyat*, 5/4, 2002, s. 34.

⁴⁰⁵ Sabahattin Bala ve Davut Işıkdoğan, “Seçmeli Temel Dini Bilgiler Derslerindeki Dini Anlayış Ve Dünya Görüşü, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, s. 55.

Olmasının Şartları			
5. İnanç Bakımından İnsanlar			
6. İslam İnanç Esasları			

Temel Dini Bilgiler (İslam 2) müfredatına bakıldığında dersin birinci ünitesinde inanç konularının ilmiyal düzeyinde verildiği ancak vicdani ve akli açıklamalara yer verilmediği, yalnızca ezber düzeyiyle yetinildiği, karşılaşılabilecek olası inanç problemlerinin çözümünde yeterli olmadığı düşünülmektedir. Dolayısıyla bu durum, dersin günümüz Müslüman bireylerinin çağdaş inanç problemleriyle başa çıkmasında yeterli olmadığı izlenimi vermektedir. Ayrıca, ergen bireylerin içinde bulunduğu gelişimsel döneme bağlı olarak yoğun şekilde yaşadıkları dini şüphe ve endişeleri tatmin edecek nitelikte görünmemektedir. Zira, demokratik bir ortamda yeterli ve doğru bilgiye erişen ergenlerde dini şüphe oranı daha az görülmektedir.⁴⁰⁶

Diğer ünitelerde ise DKAB dersinde ibadetlerle ilgili verilmeyen detaylara yer verildiği görülmektedir. Örneğin namazların kılınışı, oruç, zekât ve kurbanla ilgili önemli hususlar, hacın yapılışı gibi detaylar yer almaktadır. Söz konusu iki ders ibadet konularını ele alış bakımından karşılaştırıldığında, DKAB dersi “niçin ibadet etmeliyiz” sorusuna yanıt veriyorken, TDB (İslam 2) dersi “nasıl ibadet etmeliyiz” sorusuna yanıt vermektedir. Bu bağlamda, DKAB dersiyle seçmeli din dersleri arasında dini inanç ve ibadetleri benimsetme ve uygulatma hususunda fark olduğu görülmektedir.

Bala ve Işıkdöğün tarafından yapılan analizde, TDB (1-2) dersinin müfredatında, Cumhuriyet tarihi içerisinde öğretime konu edilen DKAB derslerine kıyasen bazı konulara ilk kez yer verildiği tespit edilmiştir. Örneğin; “İslam ekonomisi”, “İslam hukuku”, “İslam’da tesettür” ve “İslami eğitim” konularıdır.⁴⁰⁷ TDB dersi örgün eğitimde seçmeli ders olarak yer almaya başladığı tarihten itibaren, müfredatının DKAB dersinin tekrarı niteliği taşıdığı yönünde çokça eleştiri almıştır.⁴⁰⁸ Ancak

⁴⁰⁶ Günaydın, “İmam Hatip Liselerinde İnanç Sorunları”, s. 331.

⁴⁰⁷ Bala ve Işıkdöğün, “Seçmeli “Temel Dini Bilgiler” Derslerindeki Dini Anlayış Ve Dünya Görüşü”, s. 54.

⁴⁰⁸ Recep Kaymakcan vd., *Seçmeli Din Eğitimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu*, Çınar Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 79; Mehmet Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri: İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Ülke Yayınları, İstanbul 2013, s. 57; Hasan Meydan, “Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, s. 24; Hasan Meydan, “Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli

2018 yılında yapılan program değişikliğiyle dersin müfredatının değiştiği ve bu eleştirilerin kısmen dikkate alınarak DKAB dersinden farklı konuları (benzer isimdeki konuların da farklı açılardan ele alındığı) içeren bir program hazırlandığı görülmektedir. Buna rağmen bu dersin DKAB dersinin tekrarı niteliğinde olduğu algısı çok da değişmemiştir. Bu algının yanı sıra, bu derslerin yetkili ve yeterli olmayan kişiler tarafından usulen okutulması, dört yıl seçilebilir olmasına rağmen öğrencilere yeteri kadar bilgilendirme ve tanıtımının yapılmaması, dersin öğrenciler tarafından sıkıcı bulunması, öğrencilerin tercih yaparken kendilerini eksik hissettikleri dersleri seçme eğiliminde olmaları, üniversite sınavında DKAB alanından yeterince soru çıkmaması gibi nedenlerden ötürü söz konusu dersi tercih eden öğrenci sayılarında düşüş gözlemlenmektedir.⁴⁰⁹ Son dört yılda Temel Dini Bilgiler dersini seçen öğrenci sayılarının dağılımı şu şekildedir:

Tablo 3.18. 2019-2023 Yılları Arasında Temel Dini Bilgiler Dersini Seçen Öğrenci Sayıları

Sınıf	2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023
9	253.693	271.654	95.593	170.011
10	95.342	109.745	79.191	84.714
11	46.975	34.297	22.704	47.075
12	34.238	24.282	15.309	22.488

Peygamberimizin Hayatı: Din, Ahlak ve Değerler grubu içerisinde yer alan bir diğer seçmeli ders Peygamberimiz'in Hayatı'dır. Dersin ismi 2012 yılında yayımlanan haftalık ders çizelgesinde *Haz. Muhammed'in Hayatı* şeklinde yer alıyorken, dersin ismi ve öğretim programı Milli Eğitim Bakanlığı ve Talim Terbiye Kurulu'nun 17.07.2017/99 sayılı kararı ile değiştirilerek *Peygamberimizin Hayatı* şeklinde onaylanmış ve 2017-2018 eğitim-öğretim yılından itibaren okutulmaya başlanmıştır.⁴¹⁰

Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 40, 2013, s. 248.

⁴⁰⁹ Yusuf Bahri Gündoğdu, "Seçmeli Din Dersleri Neden Tercih Edilmiyor? (Ordu İli Örneği)", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/32, 2017, s. 579; Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri: İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, s. 249.

⁴¹⁰ 2017 Talim Ve Terbiye Kurulu Kararları, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21170711_fihrist_2017.pdf, (Erişim:01.04.2023).

Peygamberimizin Hayatı dersi İmam-Hatip Liseleri dışındaki tüm örgün eğitim kurumlarında DKAB dersi dışında seçmeli ders olarak ortaokul ve liselerde haftada iki saat verilmektedir. *Peygamberimizin Hayatı* dersi ile öğrencilerin;

- “Peygamberimizin hayatını kronolojik olarak tanınması,
- Peygamberimizin beşeri ve nebevi yönünü fark etmesi,
- Peygamberimizin örnek kişiliğinin bireysel ve toplumsal yönünü kavraması,
- Peygamberimizi severek kendisine örnek alması,
- Sünnetin bağlayıcılığını fark etmesi
- Peygamberimizin hayatını bütüncül bir yaklaşımla tanınması,
- Sahabenin İslam davetindeki rolünü fark etmesi,
- Kültürümüzde Peygamber sevgisinin tezahürlerini fark etmesi amaçlanmaktadır.”⁴¹¹

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2018 yılında yayımlanan Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı her sınıf düzeyinde dört üniteden oluşmaktadır. Sınıf düzeylerine göre ünite dağılımları şu şekildedir:

Tablo 3.19. Peygamberimizin Hayatı Dersi Ünite Dağılımı

ÜNİTELER			
9.SINIF	10.SINIF	11.SINIF	12.SINIF
Risalet Öncesi Arap Yarımadası	Şahsiyet Olarak En Güzel Örnek	Bir Davetçi Olarak Peygamberimiz	Peygamberimize İtaat
Peygamberimizin Risalet Öncesi Hayatı	Kur'an-ı Kerim'de En Güzel Örnek	Bir Eğitimci Olarak Peygamberimiz	Peygamberimiz ve Sahabe
Peygamberimizin Mekke Yılları	İbadet Hayatında En Güzel Örnek	Peygamberimizin Siyasi ve Askeri Yönü	Peygamberimiz ve Toplumsal Değişim
Peygamberimizin Medine Yılları	Sosyal Hayatta En Güzel Örnek	Peygamberimiz Döneminde Sosyal Hayat	Kültürümüzde Peygamberimiz

Ünite başlıkları incelendiğinde Hz. Muhammed (sav)’in tüm hayatının ayrıntılı şekilde ele alındığı görülmektedir. Seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersinin DKAB dersindeki Hz. Muhammed (sav) ile ilgili konuların tekrarı

⁴¹¹ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2018, s. 7.

niteliğinde olduğunu söylemek mümkün değil, yalnızca Hz. Muhammed'in gençliği konusu ortaktır, onun dışında iki dersin Hz. Muhammed (sav) ile ilgili ele aldığı konular farklıdır. Hz. Muhammed'in örnek gençliğinin her iki derste de vurgulanması, dersin muhatabının gençler olması bakımından önem arz etmektedir.

Hz. Muhammed'in hayatının tüm yönleriyle ele alındığı bu derste, Peygamberlik yönünden ziyade insani yönünün vurgulandığı, örnek yönlerinin ve şahsiyetinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Yılmaz tarafından yapılan çalışmada ortaokul ve lise öğrencilerine yöneltilen "Peygamberimizin Hayatı kitabını siz yazsaydınız önceliğiniz ne olurdu? sorusuna katılımcıların %59,9'u "Hz. Muhammed'in örnek kişiliğini merkezli bir anlatım benimserdim." Yanıtını vermiştir. Yine sorulan "Peygamberimizin Hayatı Dersi öncelikli olarak hangi hedefe odaklanmalıdır?" sorusuna ise katılımcıların %62,8'i "Hz. Muhammed'in örnek ahlakı hakkında bilgi vermek" şeklinde cevap vermiştir.⁴¹² Programın bu anlamda öğrencilerin isteklerine hitap ettiğini söylemek mümkündür.

Gençlik dönemi, bireyin kendine özgü değerleri, hayat felsefesini ve ideolojisini yani kimliğini inşa etmek istediği bir dönemdir. Bireyin kendini aradığı bu dönemde Hz. Peygamber'in yaşamının kimlik arayışındaki gençler için bir örnek olarak sunulmak istenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca program incelendiğinde kazanımların bir önceki (2013) programdaki gibi yalnızca bilişsel alana ait olmadığı, duyuşsal ve davranışsal boyuta ait kazanımlara da hitap ettiği görülmektedir. Özellikle benimseme, kendi hayatında uygulamaya istekli olma gibi duyuşsal alan ifadelerine fazlaca yer verildiği görülmektedir. Ders kitaplarında yer alan okuma parçalarında Hz. Muhammed'in sevgi temelli bir yaklaşımla hayatın içinde yaşayan bir model olarak aktarıldığı görülmektedir.⁴¹³ Ata'nın araştırma bulgularına göre, bu dersi tercih eden öğrencilerin Hz.

⁴¹² Ali Yılmaz, "5. ve 9. Sınıf Öğrencilerinin Ortaokul ve Liselerde Okutulan Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersine Yönelik Görüşleri: Giresun Örneği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/19, 2018, s. 445.

⁴¹³ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2018.

Muhammed (sav)’in hayatından olumlu etkilendikleri ve davranış açısından onu kendilerine örnek alma isteğinde oldukları tespit edilmiştir.⁴¹⁴

Programda dikkat çeken bir diğer unsurun ise öğrencilerde Hz. Muhammed’e bağlılığın artırılması ve sünnet kültürünün kazandırılması olduğu söylenebilir. Yapılan bazı araştırmalarda, son yıllarda hadis ve sünnete karşı özellikle gençler arasında şüphe ve sorgulamalar olduğu ifade edilmektedir.⁴¹⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2014 yılında yapılan “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”na göre ülke genelinde “iyi işler yapanlar Hz. Muhammed’e inanmasalar da cennete gidebilirler” önermesine katılanların oranı %17,2, bu konuda fikri olmayanların oranı ise %12,1’dir. Katılımcılar dindarlık durumuna göre değerlendirildiğinde hiç dindar olmadığını belirtenlerin %52,2’si, oldukça dindar olduğunu belirtenlerin %15,2’si söz konusu önermeye katılmaktadır.⁴¹⁶

Peygamberimizin Hayatı dersi programının Hz. Muhammed (sav)’i tanıtmaya, rol/model sunma, sünnet kültürü oluşturma anlamında uygun bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. Ancak her ne kadar içeriği gençler Hz. Muhammed (sav)’i anlamasına katkı sağlayacak şekilde hazırlanmış olsa da söz konusu dersin seçmeli olması, gençlerin tamamına hitap etmesi bakımından sınırlı kalmaktadır. Bu da Hz. Muhammed (sav) ve O’nun sünnetine yönelik gençler arasında var olan şüphe ve tereddütlerin izale edilmesinde sınırlı kalmakta olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca, dersin seçilme oranının son yıllarda hızla düşmüş olması⁴¹⁷, gerek gençlerin ihtiyaç ve beklentileri gerekse dersin içeriği ve dersi veren öğretmen yeterliklerinin gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Son dört yılda Peygamberimizin Hayatı Dersini seçen öğrenci sayılarının dağılımı şu şekildedir:

⁴¹⁴ Mahmut Ata, “Ortaöğretim Kurumlarında Seçmeli Hz. Muhammed’in Hayatı Dersinin Öğrenciler Üzerinde Tezahürü/Yansıması Bağlamında Bir Araştırma (Adana - Yüreğir Örneği)”, *Uluslararası Sosyal Ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6/37, 2019, s. 1342.

⁴¹⁵ Asım Yapıcı, Şüphe ve İnanç Kışkacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları, s. 35.

⁴¹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, s. 23.

⁴¹⁷ Son on bir yıllık dönemde din, ahlak ve değerler derslerini seçen lise öğrencilerinin, tüm öğrencilere oranları şöyledir: Ortaöğretimde 9. Sınıfta %33,8’le başlayan seçilme oranları %25,4’e gerilerken 10. sınıflarda %8,1’le başlayan seçme oranları %19,3’e yükselmektedir. 11. sınıflarda %3,8’lik başlangıç %1,93’e, 12. sınıflarda ise %2,5’lik başlangıç %1,3’e gerilemektedir.

Tablo 3.20. 2019-2023 Yılları Arasında Peygamberimizin Hayatı Dersini Seçen Öğrenci Sayıları

Sınıf	2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023
9	286.865	331.739	90.133	177.521
10	108.509	126.831	80.416	85.877
11	27.572	21.076	14.142	27.355
12	26.418	4.986	9.235	13.630

Tabloda verilen sayılar, Peygamberimizin Hayatı dersinin, diğer dersler içerisinde, öğrencilerin en çok ilgi gösterdiği derslerden biri olduğunu göstermektedir. Ancak öğrencilerin bu dersin işlenişiyile ilgili olarak anlatılanlardan öteye gidilmediği, dersin işleniş sürecinde etkinliklerin az olduğu, dersin sıkıcı olduğu gibi memnuniyetsizlikleri söz konusudur.⁴¹⁸

Kur'an-ı Kerim: Kur'an-ı Kerim dersinin seçmeli olarak örgün eğitim müfredatına eklenmesi özellikle yaz Kur'an kurslarına gidemeyen fakat Kur'an-ı Kerim'i öğrenmek isteyen öğrenciler için olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Seçmeli Kur'an-ı Kerim dersinin genel amaçları incelendiğinde, bu dersle öğrencilerin;

- Kur'an-ı Kerim'in hayatımızdaki yerini fark etmeleri,
- Kur'an-ı Kerim'i doğru ve güzel okumaları,
- Bazı sure ve ayetleri kurallarına uygun olarak ezberlemeleri,
- Kur'an-ı Kerim'in içeriği hakkında bilgi sahibi olmaları,
- Kur'an-ı Kerim'i severek ve isteyerek okuma, anlama ve ezberlemeleri amaçlanmaktadır.

Dersin işlenişiyile ilgili olarak Güneş ve Altun tarafından öğretmenlerle yapılan çalışmada, öğretmenlerin büyük çoğunluğu derste öncelikli olarak Kur'an okumayı öğretmeyi hedeflediğini ancak sınıfların kalabalık olması, ders saatinin az olması, öğrencilerin arasında seviye farklılıklarının olması, okul yönetiminin veya ailesinin yönlendirmesiyle dersi seçmiş isteksiz öğrencilerin varlığı gibi bir takım olumsuz

⁴¹⁸ Harun Çiftçi, *Ortaokul Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğretmen, Öğrenci Ve Veli Görüşleri İle Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 124; Mustafa Turgut, *Ortaokullarda Din, Ahlak Ve Değerler Alanındaki Seçmeli Derslerin Yönetici, Öğretmen, Öğrenci Ve Veli Görüşleri Bağlamında İncelenmesi (Antalya İli Örneği)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2019, s. 103.

etkenlerden ötürü dersin verimli işlenmediğini dile getirmiştir.⁴¹⁹ Acuner tarafından yapılan çalışmada ise, Kur'an-ı Kerim dersinin üst üste üç kez seçilmesine rağmen, öğrencilerin yaklaşık üçte birinin Kur'an okumayı öğrenemedikleri tespit edilmiştir.⁴²⁰ Nitekim bu olumsuz durumlar, dersin seçilme oranlarına yansımıştır. Son dört yılda Kur'an-ı Kerim Dersini seçen öğrenci sayılarının dağılımı şu şekildedir:

Tablo 3.21. 2019-2023 Yılları Arasında Kur'an-ı Kerim Dersini Seçen Öğrenci Sayıları

Sınıf	2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023
9	210.453	205.355	62.780	108.427
10	67.456	74.692	41.993	41.130
11	11.573	8.880	3.806	7.678
12	7.253	4.986	1.897	3.127

Kur'an-ı Kerim Dersi Öğretim Programı, Kur'an-ı Kerim'i Okuma-Ezberleme, Kur'an-ı Kerim ve Mesajı olmak üzere iki öğrenme alanı şeklinde yapılandırılmıştır. Öğrenme alanlarıyla öğrencilere Kur'an'ı doğru ve güzel okumanın önemi, Kur'an harflerinin ve tecvit kurallarının eksiksiz şekilde öğretilmesi, en doğru şekilde okuma becerisinin kazandırılması, ibadetleri yerine getirebilmek ve din hizmetlerini yürütebilmek için gerekli olan dua, sure ve ayetlerin ezberletilmesi ve bazı ayetlerin anlamlarının öğretilmesi hedeflenmiştir. Buna göre Kur'an-ı Kerim dersinde Kur'an'ı güzel okuyabilme kadar, onu anlama ve mesajlarını hayatına aktarabilme de önem arz etmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerim dersinden beklentiler üzerine yapılan çalışmalarda, veli ve öğrencilerin dersten beklentisinin en kısa zamanda Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmek olduğu, Kur'an'ı anlama ve yorumlama gibi bir beklentilerinin olmadığı belirtilmiştir.⁴²¹ Bunun yanı sıra öğretmenler tarafından dile getirilen ders saatinin azlığı ve zamanın yetersizliği gibi nedenlerden ötürü Kur'an-ı Kerim derslerinde lafız öğretimiyle birlikte anlam ve içerik öğretimi yapmak güçleşmekte ve alanda yapılan araştırmalar öyle gösteriyor ki, öğretmenler seçmeli

⁴¹⁹ Adem Güneş ve Mukadder Altun, "Seçmeli Kur'an Dersleri Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/67, 2019, s. 1042.

⁴²⁰ Yusuf Acuner, "Öğrencilere Göre Seçmeli Kur'an-ı Kerim Dersi: Artvin İli Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/4, 2016, s. 868.

⁴²¹ Çiftçi, Ortaokul Din, Ahlak ve Değerler Alan Seçmeli Derslerinin Öğretmen, Öğrenci ve Veli Görüşleri İle Değerlendirilmesi, s. 112; Bahçekapılı, Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri: İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri, s. 217.

Kur'an dersinin verimli geçtiğini düşünmemektedirler.⁴²² Böylelikle dersin genel amaçları içerisinde yer alan “Kur'an-ı Kerim'i anlama” amacı gerçekleştirilememektedir.

Kur'an'ın yalnızca lafzen okunması, mesajını anlamaya zaman ayrılmaması onun pratiğe yansıtılmasını engelleyecek ve Kur'an hakkında ileri sürülen olumsuz fikirlere karşı muhatabını korumasız bırakacaktır.⁴²³ Araştırmamıza katılan katılımcılardan bir kısmı “Kur'an ayetlerinin mantıksal hatalar içerdiği, kadına değer vermediği, tarihsel olduğu” tarzında görüşler ileri sürerken farklı araştırmalarda yine gençler “Kur'an'ın çok eşlilik, miras ve şahitlik gibi konularda kadınları ikinci plana attığı, Kur'an'ın erkekler tarafından yazılmış bir kitap gibi olduğu, Hızır'ın küçük çocuğu öldürmesinden yola çıkarak kader denilen şeyin insanın iradesini askıya alan bir senaryo olduğu...” şeklinde görüşler ileri sürmüşlerdir.⁴²⁴ görüldüğü üzere eleştirilerin bir kısmı kutsal kitap üzerinden Tanrı'ya ve dine yönelmektedir. Yapıcı'ya göre bu durum nihayetinde ateizme giden yolu tesviye eden deizme kadar uzanmaktadır.⁴²⁵

Seçmeli Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası Dersi: Kur'an-ı Kerim'i yalnızca doğru ve güzel bir şekilde okumakla sınırlandırılmış Kur'an eğitim ve öğretimi Kur'an'ın temel amaçlarını gerçekleştirmekten ve bireyin ve toplumun gereksinimlerini karşılayabilmekten uzak görünmektedir. Öyle ki, bu tarz bir yaklaşım, Kur'an'ın indiriliş amacını gerçekleştirmekten de uzaktır.⁴²⁶ Oysa din eğitiminin bütünlüğü içinde Kur'an öğretimi hem Kur'an'ın okunabilmesini, hem anlamının bilinmesini hem de mesajın davranışa dönüştürülmesini kapsayabilmelidir ki, tarih boyunca Kur'an öğretiminin bu üç ana temelde yapıldığı görülmektedir.⁴²⁷

DKAB müfredatında da Kur'an'ın mesajını anlamaya yönelik konular yer almamaktadır. Yalnızca 11. Sınıfta “Kur'an'da Bazı Kavramlar” adıyla bir ünite yer

⁴²² Seçil Kılıç, *Öğretmen Ve Öğrenci Görüşlerine Göre Seçmeli Kur'an-I Kerim Dersinin Sorunları (Kayseri İli Örneği)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2023, s. 39.

⁴²³ Muammer Erbaş, “Kur'an ve Sünnet Işığında Dinî Tefekküre Dair Bazı Kavramların Tahlili”, *Diyanet İlmî Dergi*, 54/4, 2018, s. 18-19.

⁴²⁴ Yapıcı, Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları, s. 35.

⁴²⁵ Yapıcı, Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları, s. 27.

⁴²⁶ Asiye Fatma Şenat, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Anlayarak Kur'an Okuma Durumları Üzerine Bir Çalışma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/1, 2011, s. 163.

⁴²⁷ Zeki Salih Zengin, “Tarihî Süreç İçerisinde Kur'an Öğretimi”, *Yaygın Din Öğretimi Bağlamında Yaz Kur'an Kursları Sempozyumu*, Erzurum, 09-11 Temmuz 2010, s. 10.

almakta olup ihsan, ihlas, cihat gibi kavramlar açıklanmıştır. Örgün din eğitimindeki Kur'an'ın anlamına yönelik bu eksikliğin “Kur'an'ın Anlam Dünyası Dersi” ile giderilmeye çalışıldığı görülmektedir.

2023 yılı itibariyle Ortaöğretim seçmeli din derslerine eklenen “Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası Dersi I ve II şeklinde hazırlanmıştır. Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası Dersi-I 11.sınıf düzeyinde, Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası Dersi-II ise 12.sınıf düzeyinde okutulacaktır. Sınıf düzeyleri arasında ön koşulluluk ilişkisi olmayıp dersi ilk defa alan 12. Sınıf öğrencileri Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası Dersi-II'yi seçeceklerdir.

Bu ders ile öğrencilerin;

- “İslam dininin temel kaynaklarını tanımaları,
- Kur'an-ı Kerim'i tanımaları,
- Kur'an-ı Kerim'in indiriliş süreci hakkında bilgi sahibi olmaları,
- Kur'an-ı Kerim'in anlaşılacak için indirildiğini bilmeleri,
- Kur'an-ı Kerim'in insanlık için bir hayat rehberi olduğunu kavramaları,
- Kur'an-ı Kerim'de yer alan kıssalardan çıkarımlarda bulunmaları,
- Kur'an-ı Kerim'in konuları hakkında ana hatlarıyla bilgi sahibi olmaları,
- Kur'an-ı Kerim'de bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyen ayetler olduğunu bilmeleri,
- Kur'an-ı Kerim'e göre iyi insanın sahip olması gereken özellikleri bilmeleri,
- Kâinattaki sarsılmaz düzen ve işleyişin Allah'ın (cc) varlığına ve birliğine işaret ettiğini kavramaları,
- Kur'an-ı Kerim'e göre insanın bireysel ve toplumsal sorumluluklarının neler olduğunu bilmeleri,
- Kur'an-ı Kerim'den öğrendiklerini davranışa dönüştürme gereğini anlamaları,
- Soru ve sorunlarını bilimsel tutum ve düşünme yollarıyla Kur'an-ı Kerim'e başvurarak çözebilmeleri,

- İdeal toplum için Kur'an-ı Kerim'de yer alan ahlaki kuralların gerekli olduğunu fark etmeleri amaçlanmaktadır.”⁴²⁸

Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası Dersi, temel kaynaklarda yer alan kavramları öğrenme ve anlamada kullanılan becerileri kazandırmayı amaçlamaktadır. Bu dersle dini ilimlerin temel kavramlarına dayanarak öğrencilerin Kur'an'ı anlama ve ondan çıkarımda bulunma becerilerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Dersin programında, öğrencilerin Kur'an'ı anlama ve hayatlarına uygulamalarına olanak sağlaması amacıyla dersin amaçlarıyla uyumlu olarak hazırlanan yedi alan becerisi yer almaktadır.⁴²⁹

AB1.Temel Kaynaklardan Yararlanma Becerisi: Kur'an'ın anlaşılmasında başvurulacak temel kaynakları bilmeyi ifade eder.

AB2.Kur'an Meallerini Kullanma Becerisi: Konularına göre ayet meallerini okuma, nüzul sırasına göre mealleri okuma, Kur'an'ı kendi anlam bütünlüğü ile kavrayıp çıkarımlarda bulunmayı ifade eder.

AB3.Dini Kavramları Yerinde Kullanma Becerisi: Dini kavramların yazım ve telaffuzunun doğru yapılmasını ve yerinde kullanılmasını ifade eder.

AB4.Kur'an'daki Bilgileri Araştırma Becerisi: Kur'an'da geçen bir isim, topluluk, yer, grup vs. hakkında nasıl bilgi toplanacağını ifade eder.

AB5. Ayetleri Gruplandırma Becerisi: Ayetlerde geçen isim, topluluk, yer, grup vs. hakkında bilgi sahibi olmayı, bu bilgilerin ilişkilendirilmesini ve anlamlandırılmasını ifade eder.

AB6.Ayetlerden Çıkarımlarda Bulunma Becerisi: Karşılaşılan karmaşık bir konuyu daha anlaşılır parçalara ayırmayı ifade eder.

AB7. Yaşama Aktarma Becerisi: Öğrencilerin yaşamında Kur'an'ın hayat rehberi olarak var olmasını ifade eder.

Ortaöğretim Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası-1 Dersi, “Kur'an-ı Kerim'i Tanımaya Giriş, Temel Konularıyla Kur'an-ı Kerim, Kur'an-ı Kerim'e Göre

⁴²⁸ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Kur'an-I Kerim'in Anlam Dünyası Dersi Öğretim Programı (I-II)*, MEB Yayınları Ankara 2023, s. 8.

⁴²⁹ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Kur'an-I Kerim'in Anlam Dünyası Dersi Öğretim Programı (I-II)*, MEB Yayınları Ankara 2023, s. 9.

Erdemli İnsan, Kur'an-ı Kerim'de İnsanın Bireysel ve Toplumsal Sorumlulukları” olmak üzere toplam dört üniteden oluşmaktadır.

Tablo 3.22. Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası – (I) Dersi Ünite Dağılımı

KUR'AN-I KERİM'İN ANLAM DÜNYASI DERSİ-I			
1. Ünite	2. Ünite	3. Ünite	4. Ünite
Kur'an-ı Kerim'i Tanımaya Giriş	Temel Konularıyla Kur'an-ı Kerim	Kur'an-ı Kerim'e Göre Erdemli İnsan	Kur'an-ı Kerim'de İnsanın Bireysel ve Toplumsal Sorumlulukları
1.Kur'an-ı Kerim'i ve isimlerini kavrar. 2.Kur'an-ı Kerim'in indirildiği ortamın özelliklerini yorumlar. 3. Kur'an-ı Kerim'i anlamada kullanılabilecek farklı yaklaşımları çözümler. 4.Sünnetin Kur'an-ı Kerim'i açıklamadaki rolünü açıklar. 5. Meal ve tefsirlerin ortaya çıkma sebeplerini kavrar. 6.Hz. Lokman'ın oğluna verdiği öğütlerden hareketle çıkarımlarda bulunur.	1. Allah (cc) inancı ile ilgili ayetleri kavrar. 2. Ayetler bağlamında insanın değeri ve konumunu fark eder. 3. Ayetlerden hareketle yeniden dirilişi açıklar. 4. Ayetlerden hareketle ahirette insanın kendisiyle yüzleşmesine örnekler verir. 5.Ayetlerden hareketle güzel ahlakı açıklar. 6. Ayetlerden hareketle Kur'an-ı Kerim'in toplum hayatıyla ilgili ilkelerini açıklar. 7. Ayetlerden örneklerle tabiattaki düzeni açıklar. 8. Yusuf suresinden yararlanarak Hz. Yusuf'un kıssasından çıkarımlarda bulunur.	1. İman ve salih amelin önemini kavrar. 2. Kur'an-ı Kerim'e göre düşünme ve akletmenin önemini açıklar. 3. Kâinattaki işaretleri Allah'ın (cc) varlığı ve birliği bağlamında irdeler. 4. Doğru bilgiye ulaşmanın önemi ile ilgili ayetleri kavrar. 5. Kur'an-ı Kerim'in çalışmaya ve üretmeye verdiği önemi örneklerle açıklar. 6. Ayetlerden hareketle hamd ve şükürün anlamını kavrar. 7. İnsanın Allah (cc) ile olan ilişkisini takva bağlamında yorumlar. 8. Ayetlerden hareketle Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili çıkarımlarda bulunur.	1. Ayetler bağlamında yardımlaşma paylaşmanın önemini kavrar. 2. Ayetler bağlamında örnek bir toplum oluşturmada iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın önemini kavrar. 3. Ayetler bağlamında emanete riayet etmenin önemini açıklar. 4. Ayetler bağlamında cihat ve şehitlik kavramlarını açıklar. 5. İstişare ayetleri çerçevesinde iş birliğine dayalı çözüm üretmenin toplumsal yararını fark eder. 6. Kul hakkı ile ilgili ayetleri insanlar arasındaki ilişki bağlamında yorumlar. 7. Temiz ve helal kazanç için gerekli ilkeleri açıklar. 8. Karun kıssası ile

			çıkarımlarda bulunur
--	--	--	----------------------

Tablo 3.23. Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası (II) Dersi Ünite Dağılımı

KUR'AN-I KERİM'İN ANLAM DÜNYASI DERSİ-II			
1. Ünite	2. Ünite	3. Ünite	4. Ünite
Kur'an-ı Kerim'i Tanıma	Ana Hatlarıyla Kur'an-ı Kerim'de Geçen Konular	Kur'an-ı Kerim'de İyi İnsanın Bazı Özellikler	Kur'an-ı Kerim'de Evrensel Değerler
1. Kur'an-ı Kerim'in özelliklerini kavrar. 2. Kur'an-ı Kerim'in eşsiz bir kitap olduğunun farkına varır. 3. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında kullanılan farklı yöntemleri kavrar. 4. Kur'an-ı Kerim'i anlamada sünnetin önemini kavrar. 5. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında meal ve tefsirlerin etkisini çözümler. 6. Kehf ve Kalem suresinde geçen kıssalardan çıkarımlarda bulunur.	1. Ayetler bağlamında Allah (cc) inancının imanının temeli olduğunu fark eder. 2. İnsanın yaratılışı ile ilgili ayetleri irdeler. 3. Kur'an-ı Kerim'de yer alan peygamberlik ile ilgili ayetlere örnekler verir. 4. Ayetlerden hareketle dünya hayatının gerçekliğini irdeler. 5. Kur'an-ı Kerim'de yer alan güzel ahlak ile ilgili ayetleri kavrar. 6. Kur'an-ı Kerim'de toplumsal hayatı düzenleyen ayetleri kavrar. 7. Ayetlerden örneklerle kâinat ve tabiattaki ilahi lütufların farkına varır. 8. Hz. İbrahim'in Allah'ı (cc) arayış kıssasından çıkarımlarda bulunur.	1. İman ve salih amel ilişkisini irdeler. 2. İnanç bağlamında insan psikolojisini anlatan ayetleri tahlil eder. 3. İnsana verilen nimetlerin geçtiği ayetleri yorumlar. 4. Kur'an-ı Kerim'in ilme verdiği önemi açıklar. 5. Başarı ve kazancın çalışmaya bağlı olduğunu ayetlerden örneklerle açıklar. 6. Ayetlerden hareketle sabrın ve olaylar karşısında psikolojik dayanıklılığın önemini kavrar. 7. İnsanın Allah (cc) ile olan ilişkisini Allah'a (cc) yönelme, dua ve tövbe bağlamında açıklar. 8. Kur'an-ı Kerim'de geçen peygamber dualarını inceler.	1. Emir bil maruf nehiy anıl münker kavramının geçtiği ayetler bağlamında örnek bir toplum oluşturmada önemini kavrar. 2. Bir ve infak kavramlarının geçtiği ayetler bağlamında yardımlaşma ve paylaşmanın önemini kavrar. 3. Danışarak iş yapmanın toplumsal yararını fark eder. 4. Bireysel ve toplumsal düzenin sağlanması, ahlaka uygun bir iktisadi hayatın sürdürülmesi için temiz ve helal kazancın gerekliliğini açıklar. 5. Ayetler bağlamında emanete riayet etmenin önemini açıklar. 6. Hesap gününü Hakka suresinin ayetleri bağlamında açıklar. 7. Kur'an-ı Kerim'de kadına verilen değeri örnek kadın şahsiyetlerden hareketle fark eder. 8. Yasin suresinde geçen belde halkının durumu hakkında çıkarımlarda bulunur.

Kur'an-ı Kerim'in Anlam Dünyası Dersinin amaçları ve müfredatı incelendiğinde, alanda yapılan araştırmaların ve eleştirilerin dikkate alınarak ihtiyaca binaen, güncel konuların ele alındığı bir programın hazırlanmış olduğu görülmektedir. Bu dersin programı henüz çok yeni olduğu için hali hazırda bir ders kitabı mevcut değildir. Din Öğretimi Genel Müdürlüğüyle 27.05.2024 tarihinde yapılan telefon görüşmesinde, kitabın TTK inceleme aşamasında olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Seçmeli din derslerinin ilk okutulmaya başlandığı yıllardaki seçilme oranlarıyla, son yıllardaki oranlar karşılaştırıldığında ciddi bir düşüş görülmektedir. Bu düşüşü yalnızca program içerikleriyle açıklamak eksik kalacaktır. Nitekim sahada yapılan araştırmalar seçmeli derslerde özellikle uygulama bakımından sorunların yaşandığını tespit etmiştir. Bu bağlamda Aşlamacı ve Gök tarafından yapılan çalışmada, seçmeli derslerde karşılaşılan sorunlar öğretmen görüşleri doğrultusunda incelenmiş ve öğretmenlere göre bu derslerdeki başlıca sorunların; “bu dersleri aile zoruyla seçmelerinden ötürü gönülsüz öğrencilerin varlığı, seçmeli din dersini yürüten DKAB öğretmenlerinin formasyon ve alan bilgisi bakımından yetersiz olduğu, öğretmenlerin bu derslerin önemini ve seçmeli din dersleri ile DKAB dersi arasındaki farkı yeterince idrak edememiş olmaları, öğretmenlerin seçmeli derslerin programlarına hakim olmaması” gibi, daha çok öğretmen kaynaklı sorunlar olduğu tespit edilmiştir.⁴³⁰ Ayrıca, Bahçekapılı⁴³¹, Sünter⁴³² ve Çiftçi⁴³³ tarafından yapılan çalışmalarda da Aşlamacı ve Gök’ün bulgularına paralel nitelikte “öğretmenlerin formasyon ve alan bilgisizliği” konusunda benzer tespitlerin yapıldığı görülmektedir.

3.3.2. Bulguların Yaygın Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Yaygın din eğitimi; örgün eğitim kurumları dışında veya yanında planlı, programlı yürütülen, süreklilik arz eden, katılımcıların ilgi ve ihtiyaçlarına göre içeriklerin hazırlandığı, her yaştan ve farklı eğitim düzeyindeki bireyleri dini ve

⁴³⁰ İbrahim Aşlamacı ve Ömer Faruk Gök, “Öğretmenlerine Göre Ortaokul Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Sorunlar: Nitel Bir Araştırma”, *dergiabant*, 7/14, 2019, s. 230.

⁴³¹ Bahçekapılı, Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri: İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri, s. 260-261.

⁴³² Emel Sünter, “Ortaöğretimde Okutulan Seçmeli Din Eğitimi Dersleri Öğretim Programına İlişkin Öğretmen Görüşleri: Bir Durum Çalışması”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17/2, 2017, s. 911-913.

⁴³³ Çiftçi, “Ortaokul Din, Ahlak ve Değerler Alanı Derslerinin Öğretmen, Öğrenci ve Veli Görüşleri İle Değerlendirilmesi”, s. 250.

ahlaki konularda bilgilendirmek ve onlara rehberlik etmek amacı taşıyan eğitim faaliyetlerine verilen addır.⁴³⁴

Din eğitimi içerisinde yaygın din eğitimi kapsam ve etkinlik itibarıyla önemli bir yer tutmaktadır. İnsanın din ile ilişkisinin hayat boyu devam etmesi, değişen sosyal ve kültürel şartlar karşısında dini inancın ve dini yaşantının kendini diri tutma gereksiniminden ötürü yaygın din eğitimi faaliyetleri vazgeçilmez bir ihtiyaçtır.⁴³⁵

Yaygın eğitimin İslam eğitim geleneği içinde çok önemli bir yeri vardır. Nitekim İslam, tüm insanların “beşikten mezara kadar” ilimle meşgul olmasını tavsiye etmektedir. Öğrenme yükümlülüğü yaşam boyu devam edecek şekilde ele alınırken, öğretme yükümlülüğü ise belli bir düzeyde tüm insanlara, daha üst seviyede ise konunun uzmanlarına görev olarak verilmiştir.⁴³⁶

Yaygın din eğitimi faaliyetlerinin gerçekleştirilme alanları oldukça geniştir. Aile, camiler, mescitler, Kur'an Kursları, kitle iletişim araçları gibi pek çok kurum ve kanal vasıtasıyla yaygın din eğitimi faaliyetleri yürütülmektedir. Araştırmamız çerçevesinde elde edilen bulgular yaygın din eğitimi kurumlarından aile, Kur'an Kursları, cami ve kitle iletişim araçları açısından değerlendirilecektir.

3.3.2.1. Aile

Sosyolojik bir kurum olan aile aynı zamanda bir yaygın eğitim kurumudur.⁴³⁷ İlk sosyalleşme ve ilk eğitimin yapıldığı yer olan aile din eğitiminin de ilk başladığı yerdir.⁴³⁸ Efe ve Yargıcı tarafından yapılan araştırmada katılımcı bireylerin %50,8'i, dini ailesinden öğrendiğini belirtmiştir.⁴³⁹ Bu durum, dinin Türkiye’de kültür ve aile yaşamının önemli bir parçası olduğunu, aile öğretileri ve gelenekleriyle nesilden nesile aktarıldığının da bir göstergesidir.

Ailede din eğitiminin kasıtlı ve olağan olmak üzere iki boyutu vardır. Kasıtlı eğitimde aile çocuğa dini kuralları, duaları, dinen tavsiye edilen veya yasaklanan davranışları öğretir. Olağan öğrenmede ise çocuk, aileden kültürlenerek öğrenmeye

⁴³⁴ Recai Doğan, “Yaygın Din Eğitiminin Neliği”, *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan ve Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 285-286.

⁴³⁵ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s. 209.

⁴³⁶ Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, s. 209.

⁴³⁷ Şükrü Keyifli, *Yaygın Din Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar*, İlahiyat Yayın, Ankara 2013, s. 257.

⁴³⁸ Doğan, “Yaygın Din Eğitiminin Neliği”, s. 289.

⁴³⁹ Efe ve Yargıcı, “Türkiye’de Dindarlık Algısı”, s. 48.

maruz kalır.⁴⁴⁰ Çocuk gelişiminde her aşama önceki aşamaya dayanırken bir sonraki aşamaya da temel oluşturur. Bu durum dini gelişim için de söz konusudur. Bu durumda aile içindeki din eğitiminin çocuğun dini motiflerle etkileşime girdiği an itibariyle başladığını ve her dini öğrenmenin sonraki öğrenmeler için zemin oluşturacağını söylemek mümkündür.⁴⁴¹ Zira bu da, yaşamın ilk yıllarında ailenin çocuğa olan yaklaşımının ve sunduğu din eğitiminin çocuğun ileriki hayatında dini eğilimini etkilediği anlamına gelmektedir.

Özellikle duygusal davranışların büyük ölçüde aile içinde öğrenildiği ve dini davranışların duygusal boyutunun ağırlıklı olduğu göz önünde bulundurulduğunda ailede atılan dini temelin önemi de anlaşılabacaktır.⁴⁴² Kurt tarafından yapılan araştırmada, çocuğun aileden edindiği davranışlardan “dine bağlılık” ilk sırada gelen özellikler arasında yer almaktadır.⁴⁴³ Çocuğun din eğitiminde etkili olan faktörlerin başında çocuğun yakınlarının en belirgin faktör olduğu hususunda görüş birliği olduğunu söyleyen Vergote, bu konuda Lisager’in çalışmalarına atıf yapar. Lisager’in çalışma sonuçlarına göre, dini formasyon faktörleri önem derecesine göre sırasıyla aile eğitimi, çocuğun kişisel düşüncesi, ve okuldur. Ayrıca Vergote sosyolog Wach’ın, hangi kültür olursa olsun çocuğun dini tavrının, ailenin ve içinde büyüdüğü sosyal ortamın dini tavrına sıkı sıkıya bağlı olduğunu aktarmaktadır.⁴⁴⁴

Dikilitaş’a göre bireylerin dini tutum ve davranışlarını etkileyen en önemli faktör ailedir.⁴⁴⁵ Nitekim bizim araştırmamızda da Dikilitaş’ı destekler mahiyette bulgular elde edilmiştir. Araştırmamıza katılan ve Tanrı inancına sahip olduğunu belirten katılımcıların büyük oranı dini fikriyatlarının oluşmasında ailelerinin etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili olarak yapılan araştırmalarda buna paralel sonuçlar mevcuttur. Örneğin, dini tutum ve davranışları etkileyen pek çok değişkenin ele alındığı bir araştırmada en fazla etkiye aile ve din kültürü öğretmenlerinin sahip

⁴⁴⁰ Yıldız Kızılabdullah, “Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din”, *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan ve Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 44.

⁴⁴¹ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem, Akademi, Ankara 2015, s. 167.

⁴⁴² Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 173.

⁴⁴³ Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 4.

⁴⁴⁴ Antonie Vergote, “Çocuklukta Din”, Çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, 1978, s. 316.

⁴⁴⁵ Fatma Ulu Dikilitaş, “Ergen Öğrencilerin Dini Tutum ve Davranışları”, *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 8, 2020, s. 59.

olduğu görülmüştür.⁴⁴⁶ Hatta öyle ki, ergenlik dönemi gibi gençlerin sosyal çevreye, özellikle de arkadaş etkisine çokça açık olduğu bir dönemde bile ailenin dini tutuma etkisinin arkadaşan daha fazla olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴⁷

Ailenin çocuk üzerindeki etkisi yalnızca çocukluk dönemiyle sınırlı kalmamaktadır. Ergenliğin son dönemlerinde genç bireylerin hayatın amacına, değerlere ve davranış standartlarına karşı duyarlılıkları artmaktadır. Bireylerin değerlerinin oluşumunda ve şekillenmesinde ailenin dini tutumu, kültürel yapısı, tahsil durumu, sosyo ekonomik seviyesi gibi çeşitli etkenler söz konusudur.⁴⁴⁸ Yapılan araştırmalar, anne-baba tutum ve davranışları ile çocuk ruh sağlığı ve uyumu arasında ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁴⁹ Bunun yanı sıra çocuğun dini sosyalleşme ve olumlu ya da olumsuz dini yönelim geliştirmesinde de anne baba tutumları model oluşturmaktadır.⁴⁵⁰ Bu noktada birbirinden farklı anne baba tutumlarından bahsetmek mümkündür. Nitekim bu farklılık bireylerin kişilik özelliklerinin yanı sıra toplumsal yapıdan da etkilenerek ortaya çıkabilmektedir.⁴⁵¹

Literatürde kabul gören altı aile tutumu genel hatları ile şu şekildedir:

Tutarsız Aile Tutumu: Anne babanın kendi aralarındaki fikir ayrılığı ya da anne veya babanın kendi davranışlarındaki tutarsızlığı ifade eder. Bu tür tutumlar çocuğun davranışına rehberlik edecek dengeli değer yargısı ve din algısı oluşumunu zorlaştırmaktadır.⁴⁵²

Aşırı Hoşgörülü Aile Tutumu: Çocuğun her isteğinin kabul edildiği, denetimin ve sınırların olmadığı, anne babanın pasif, çocuğun baskın olduğu aile tutumunu

⁴⁴⁶ Fatma Oluğ, Erinlik Dönemindeki Öğrencilerde Dini Tutum Ve Davranışlar (Sakarya Örneği), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 45.

⁴⁴⁷ Saliha Feriadoğlu, *15-18 Yaş Lise Öğrencisi Kızların Dini Tutum ve Davranışları (Yalova Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova 2013, s. 48.

⁴⁴⁸ Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matbaası, İstanbul 1970, s. 16.

⁴⁴⁹ Sevdâ Uluğtekin, “Çocuk Yetiştirme Yöntemleri Açısından Ana Baba Çocuk İlişkileri”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Dergisi*, 2/1, 1984, s. 23; Refia Şemin, *Gençlerimizin Psiko-pedagojik Problemleri (Kalkınmamıza Engel Olan Başlıca Sebepler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1973, s. 77.

⁴⁵⁰ Veysel Uysal, *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yayınları, İstanbul 2006, s. 73; Ayşenur Dinç, *Ergenlerde Anne-Baba Tutumları ve Dini Yönelim*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 95.

⁴⁵¹ Oya Tuncer, “Çocuk, Aile ve Çevresi”, *Çocuk ve Eğitim* Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara 1979, s. 16.

⁴⁵² Engin Geçtan, *Çağdaş Yaşam ve Normal Dışı Davranışlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989, s. 90.

ifade eder.⁴⁵³ Bu tarz çocuklar evdeki hâkimiyeti dışarıda da kurmak isterler ve bu durum onlarda uyum problemlerini de beraberinde getirir.⁴⁵⁴ Kuralları kendi koymak isteyen bu çocukların dine ve dinin koyduğu kurallara da tepki göstermesi muhtemeldir.

Aşırı Koruyucu Aile Tutumu: Çocuğun anne baba tarafından aşırı korunmasını, gereğinden fazla kontrol altında tutulmasını ifade eder.⁴⁵⁵

Baskıcı ve Otoriter Aile Tutumu: Çocuğa baskı uygulayan, onun davranışlarını kontrol eden, şekillendiren, isteklerini görmezden gelen aileyi ifade eder.⁴⁵⁶ Bu tarz aileler, çocuğun dini gelişiminin gidişatını etkileyebilir. Aile, çocuğun diğer davranışlarında olduğu gibi dini tutum ve davranışlarında da kendi doğrularına itaat etmesini bekler ve dolayısıyla baskı altında inanan bir birey yetiştirir. Bu şekilde baskıyla inanan ve dini davranış sergileyen bireylerin dini tutum ve davranışları özgür kaldıklarında aksi yönde seyredebilmektedir.⁴⁵⁷

Demokratik (Güven Verici-Hoşgörülü) Aile Tutumu: Çocuğa koşulsuz sevgi ve saygı duyulan, çocuğun kararlarına, fikirlerine saygı duyulan, ilgi ve ihtiyaçlarına duyarsız kalmayan aile tutumunu ifade eder.⁴⁵⁸ Bu tarz ailelerde, çocuğun diğer davranışlarını olduğu gibi, dini tutum ve davranışlarını da bilinçli şekilde düzenlemesine imkân sağlanır. Bizim araştırmamızda da ailesini demokratik olarak nitelendiren⁴⁵⁹ on altı öğrenciden ikisi kendisini biraz dindar olarak, diğer on dört öğrenci kendilerini dindar olarak nitelemiştir. Bilecik tarafından yapılan araştırmada, ailelerinin dini konularda gerekli bilgilendirmeyi ve teşviki yapıp nihai kararı kendilerine bıraktığını ifade eden katılımcılar bu durumun kendileri üzerinde olumlu etkiler bıraktığını ifade etmişlerdir.⁴⁶⁰ Yavuzer'e göre çocuk eğitiminde en başarılı ebeveyn tutumu geven verici, destekleyici tutumdur. Bu tutuma sahip bireylerin çocukları dini duygu ve düşüncelerini içselleştirebilir ve hayatının parçası haline

⁴⁵³ Nurten Sargın, "Olumsuz Ana-Baba Tutumları", *Eğitime Yeni Bakışlar*, ed. Ali Murat Sünbül, Mikro Yayınları, Ankara 2003, s. 232.

⁴⁵⁴ Haluk Yavuzer, *Ana-Baba ve Çocuk*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021, s. 30.

⁴⁵⁵ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 3. Basım, İstanbul: Remzi Yayınları, 2000, s. 119.

⁴⁵⁶ Kemal Sayar, *Ruh Hali*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 128.

⁴⁵⁷ Sümeyra Bilecik, "Anne Baba Tutumlarının Bireylerin Din Algısına Etkisi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 15/33, 2017, s. 26.

⁴⁵⁸ Nezahat Z. Özeri, "Anne Tutumlarının Çocuğun Ahlak ve Adalet Gelişimine Etkisi", *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, ed. Halis Ayhan, Ensar Neşriyat, İstanbul 1998, s. 223.

⁴⁵⁹ K3, K5, K6, K7, K9, K10, K12, K13, K14, K15, K16, K24, K26, K28, K30, K31

⁴⁶⁰ Bilecik, "Anne Baba Tutumlarının Bireylerin Din Algısına Etkisi", s. 19.

getirir. Ayrıca böyle yetişen çocuklar bu düşünceleri benimsedikleri için yetişkinlik dönemlerinde de uygular.⁴⁶¹

İlgisiz Aile Tutumu: Çocuğuna yeterli zaman ayırmayan, çocuğun ilgi ve ihtiyaçlarına duyarsız kalan aile tutumunu ifade etmektedir.⁴⁶² Bu tarz ailelerde yetişen bireyler ailelerinden gerekli desteği göremediği için aklındaki sorulara kendi çabasıyla, çeşitli kaynaklardan cevap aramaya çalışacaktır. Böylelikle dini tutum ve davranışları aileye göre değil, aldıkları cevapların kaynağına göre şekillenecektir.

Özetle, anne baba tutumları değiştikçe çocuğun dine karşı tutumunun da değiştiği; demokratik anne baba tutumunun çocuğun olumlu dini tutum sergilemesine katkı sağladığı ancak otoriter, aşırı koruyucu ve ihmalkâr anne baba tutumunun olumlu dini tutum oluşturmada yetersiz kaldığı görülmektedir.

Ailenin çocuğa karşı tutumu dini duyguların gelişmesini sağlayabileceği gibi, çocuğun dinden uzaklaşmasına ve din duygusunun körelmesine de yol açabilir.⁴⁶³ Yapılan araştırmalar anne babaya yakınlık hissinin, dinden dönme olasılığını azalttığını göstermektedir.⁴⁶⁴ Anne baba yaklaşımı yalnızca dini yönelimi ya da dini tutumu etkilemiyor aynı zamanda çocuğun dindarlık durumunu etkiliyor. Yılmaz tarafından yapılan araştırmada demokratik ve hoşgörölü ebeveynlerin çocuklarının, ihmalkâr ebeveynlerin çocuklarına göre dindarlık düzeylerinin ve ibadet alışkanlıklarının daha yüksek olduğu görülmüştür.⁴⁶⁵ Çocuğun hangi dine mensup olacağı, dini tutumu, dine ilgi ya da ilgisizliğinin temelinde aile ortamındaki yaşantılarının etkisi oldukça fazladır.⁴⁶⁶ Sağlam tarafından ilköğretim öğrencileri ve velileri ile yapılan araştırmada çocukların yetiştiği aile ve sosyal çevrenin çocukların yaşamına yön vermedeki etkisi öğrencilere göre % 67,7; velilere göre %62,5'tir.⁴⁶⁷ Özkan tarafından hazırlanan “Çocuğun Din Eğitiminde Anne-Babanın Etkisi Diyarbakır Örneği” adlı tez çalışmasında henüz DKAB dersi almamış üçüncü sınıfa giden 1175 öğrenciye uygulanan anket sonuçlarına göre din eğitiminde anne-babanın

⁴⁶¹ Yavuzer, *Anne-Baba ve Çocuk*, s. 34.

⁴⁶² Yavuzer, *Ana-Baba ve Çocuk*, s. 33.

⁴⁶³ Halil Apaydın, “Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/12, 2001, s. 326.

⁴⁶⁴ Kurt, *Dindarlığı Etkileyen Faktörler*, s. 4.

⁴⁶⁵ Sinan Yılmaz, *Ortaokul Öğrencilerinin (6. 7. ve 8. Sınıf) Dindarlığına Ailenin Etkisi (Trabzon İl Merkezi Örneği)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2017, s. 152.

⁴⁶⁶ Bilal Yıldırım, “Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 1997, s. 132.

⁴⁶⁷ Sağlam, *Çocuk ve İbadet: 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*, s. 75.

ailenin diğer bireylerine göre çocuklarda daha devamlı ve kalıcı yönde etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁶⁸ Yine Amerika’da ilkokul çağındaki yirmi bin öğrenciyle yapılan araştırmada çocukların nazarındaki en etkili kişilerin sırasıyla anne, baba ve öğretmenleri olduğu görülmüştür.⁴⁶⁹

Birçok bilimsel araştırma çocuklarda inanma, dini tutum ve davranışı belirleyen en etkili unsurun aile olduğunu ortaya koymuştur ancak çocuğun din eğitiminde ve dini tutum geliştirmesinde ilk sıradaki kişiler olan anne babaların çocuk eğitiminde medya, annelerin çalışması, yoğun çalışma koşulları gibi unsurların etkisiyle güç kaybettiğini söylemek mümkündür. Işık tarafından hazırlanan “Küreselleşme, Kültürel Değişim Ve Ebeveynlik: Ankara Kamil Ocak Mahallesi Örneği” adlı tez çalışmasında beş anne, sekiz baba ve on üç çocukla yapılan görüşmede çocukların aileleriyle birlikte gerçekleştirdiği en önemli boş zaman faaliyetinin televizyon izlemek olduğu, televizyonun evlerde ortalama altı yedi saat açık olduğu, annelerin yerli dizi ve kadın programları, babaların ise futbol maçı ve haber izlediği belirtilmiştir.⁴⁷⁰ Çocuğun eğitiminde ebeveynlerin etkisini azaltan bir diğer unsur ise aile bireylerinin tümünün iş gücüne katılımı ve bundan ötürü çocukların bakımlarının ebeveynleri dışındaki bireylere ya da sosyal kurumlara bırakılmasıdır. Dolayısıyla ailede ebeveynin dindar olması ya da olmaması kadar ebeveyn-çocuk birlikteliğinin de çok önemli bir etken olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Zira ailenin rol modelliğinde zaman birlikteliğinin önemli bir etkisi olduğu değerlendirilmektedir.

3.3.2.1. Kur’an Kursları

Türkiye’de yaygın din eğitimi faaliyetleri Anayasal bir kuruluş olan Diyanet İşleri Başkanlığı’nca yürütülmektedir. Anayasa’nın 136. Maddesinde kurumun görevi; “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri

⁴⁶⁸ Fatih Özkan, *Çocuğun Din Eğitiminde Anne-Babanın Etkisi Diyarbakır Örneği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011, s. 98.

⁴⁶⁹ H. Hüseyin Korkmaz, *İslam’ın ve İlmin Işığında Çocuk Eğitimi*, Feza Yayıncılık, İzmir 1993, s. 29.

⁴⁷⁰ Sefer Yetkin Işık, *Küreselleşme, Kültürel Değişim Ve Ebeveynlik: Ankara Kamil Ocak Mahallesi Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 79.

yerine getirir.” şeklinde tanımlanmaktadır. Söz konusu kanunda geçen özel kanun ifadesi ile Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş ve görevlerini düzenleyen 22.06.1965 tarih ve 633 sayılı kanunun birinci maddesine atıf yapılmaktadır. Buna göre; “İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.”⁴⁷¹ Kanunda geçen dini konularda toplumu aydınlatmak ibaresi Diyanet İşleri Başkanlığına yaygın din eğitimi çalışmaları için görev yüklemektedir.

Cumhuriyet tarihinden günümüze kadar Kur'an Kurslarının farklı yaş gruplarına daha nitelikli hizmet verebilmesi ve onların din eğitimi ihtiyaçlarının karşılanabilmesi maksadıyla çeşitli programlar geliştirilmiştir. “İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları, 4-6 Yaş Grubuna Yönelik Kur'an Kursları, Hafızlık Kursları, Yaz Kur'an Kursları” şeklinde isimlendirilen pek çok kurs açılmıştır.⁴⁷² 2022-2023 eğitim-öğretim yılında Kur'an Kursları için şu programlar planlanmıştır:

- 1) Yetişkinlere Yönelik Yaygın Din Eğitimi,
- 2) Gençlere Yönelik Yaygın Din Eğitimi,
- 3) Çocuklara Yönelik Yaygın Din Eğitimi,
- 4) Dezavantajlı Gruplara Yönelik Yaygın Din Eğitimi,
- 5) Mültecilere Yönelik Yaygın Din Eğitimi,
- 6) Uzaktan Yaygın Eğitimi”

Bunların dışında yaz kursları için öğrencilerin yaş gruplarını dikkate alan şu programlar hazırlanmıştır:

- “1) 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretim Programı,
- 2) 7-10 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretimi Programı,
- 3) Gençliğe Yönelik Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı

Yaygın din eğitiminin önemli bir parçası olan Kur'an Kurslarında yetişkin, genç ve çocuklara Kur'an-ı Kerim'in okunuşu ve temel dini bilgilerin öğretimi

⁴⁷¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun, S. 633, 22.06.1965.

⁴⁷² Mehmet Korkmaz, “Kur'an Kurslarında Din Eğitimi”, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü, Dem Yayınları, İstanbul 2018, s. 326.

yapılmaktadır. 2013 yılı itibariyle uygulamaya giren İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Programı ile eğitim saatlerinde esneme yapılmış fakat hedef kitle yine aynı kalmıştır. Ardından 2013-2014 eğitim öğretim yılı içerisinde 10 ilde pilot uygulama ile başlamış olup bir sonraki sene yurt geneline yayılan 4-6 yaş grubu Kur'an Kursları ile hedef kitle daha da genişletilmiştir.⁴⁷³ Kur'an Kurslarında ayrıca kursa gelme imkânı olmayanlar için uzaktan yaygın din eğitimi hizmeti de verilmektedir.⁴⁷⁴ Buna göre Kur'an Kursları aracılığıyla toplumun tüm kesimlerine hizmet götürülmek istendiği görülmektedir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 16. 02. 2022 tarihinde yapılan program güncellemeleri ile örgün eğitime devam eden öğrencilerin taleplerinin karşılanması ve Kur'an Kursları ile etkileşimlerinin devamını sağlamak amacıyla “7-10 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretimi Programı” hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. Ayrıca, gençlerin yaygın din eğitimi faaliyetlerinden etkin bir şekilde istifade etmelerinin sağlanması, inanç ve değerlerin doğru bir şekilde aktarılması, sahih kaynaklara dayalı güvenilir dini bilgilerin doğru yöntem ve tekniklerle sunulması amacıyla “Gençliğe Yönelik Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı” hazırlanarak 12.04.2022 tarihinde uygulamaya konulmuştur. 13 yaş ve üzeri gençlere yönelik olarak hazırlanan programda gençlerin fiziksel ve ruhsal özelliklerini dikkate alarak sağlıklı bir öğrenme-öğretme süreci tasarlamak hedeflenmektedir.⁴⁷⁵ Her yaş grubuna ayrı program hazırlanması hem öğretmenler açısından hem de katılımcılar açısından önemli ve olumlu bir gelişmedir.

Başkanlığın 2022 faaliyet raporuna göre, 2021-2022 Eğitim-Öğretim yılında çocuklara yönelik hizmet veren, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı 5.651 adet 4-6 yaş Kur'an Kursu'nda 168.439 çocuk eğitim almıştır.⁴⁷⁶ Gençlere yönelik yaygın din eğitimi faaliyetleri kapsamında ise, İhtiyaç Odaklı Hafta Sonu Öğretim programında 18.450 öğrenci, Camilerde Kur'an Öğretimi Hafta Sonu Kur'an Kursları Programı'ndan ise 33.588 öğrenci hizmet almıştır. Yatılı Yaz Kur'an Kurslarında ise

⁴⁷³Sümeyra Arıcan ve Handan Yalvaç Arıcı, “Kur'an Kursu Öğreticilerinin Yetişkin Eğitiminden 4-6 Yaş Kurslarına Geçiş Süreci Hakkında Fenomenolojik Bir Araştırma”, *Diyanet İlmî Dergi*, 58/3, 2022, s. 1260.

⁴⁷⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Faaliyet Raporu*, Ankara 2022, s. 153.

⁴⁷⁵Diyanet İşleri Başkanlığı, *Faaliyet Raporu*, Ankara 2022, s. 160,161.

⁴⁷⁶ 4-6 yaş grubunun ilk açıldığı 2015-2016 eğitim öğretim yılında toplam 15.265 çocuk burada eğitim almış iken, 2022-2023 eğitim öğretim yılında bu sayı 168.439'a kadar yükselmiştir.

toplam 7.577 öğrenci istifade etmiştir. Yine 2022 yılında (yatılı olmayan) Yaz Kur'an Kurslarında toplam 2.461.288 öğrenci hizmet almıştır.⁴⁷⁷

4-6 yaş Grubu Kur'an Kursu: 4-6 yaş Grubu Kur'an Kursu Öğretim Programında; Kursu Uyum Süreci, Dini Bilgiler Alanı (Allah'ı Tanıyorum, Peygamberimizi Tanıyorum, Kitabımı Tanıyorum, Dua, Namaz, Oruç, Dini Mekânlarımızı Tanıyorum), Değerler Eğitimi Alanı (Saygı, İş Birliği, Doğruluk ve Dürüstlük, Sorumluluk, Yardımlaşma ve Paylaşma, Adalet, Adab-ı Muaşeret, Sabır, Sevgi ve Merhamet, Milli ve Dini Değerler), Kur'an-ı Kerim Alanı (Kur'an-I Kerim'i Tanıma, Harfleri Tanıma Ve Ezber, Harekeleri Tanıma, Harfleri Harekeler İle Okuma Ve Ezber, Med Harflerini Tanıma Ve Ezber, Cezm İşaretini Tanıma Ve Ezber, Şedde İşaretini Tanıma, Tenvin İşaretini Tanıma, Lafzatullahı Tanıma, Kur'an -I Kerim'i Okuma) Tamamlayıcı Kazanımlar Alanı (Renkler, Geometrik Şekiller, Boyut, Miktar, Yön/Mekân/Konum, Sayılar, Duyular, Duygular, Zıt Kavramlar, Zaman, Semboller), Beslenme ve Temizlik Alanı olmak üzere toplam beş alan yer almaktadır.

Program incelendiğinde Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı 4-6 yaş kurslarında din ve değerler eğitimi dersleriyle birlikte okul öncesi eğitimi destekleyecek nitelikte eğitim verildiği görülmektedir. Ayrıca programın genel yapısında yer alan; *“Öğreticiler, öğrencilerin bilgi düzeylerini, ilgi ve ihtiyaçlarını dikkate alarak konuların sınırlarını ve sıralamasını kendileri belirleyebilir.”*⁴⁷⁸ Maddesinden anlaşılacağı üzere programın uygulanmasında çocukların gelişim özellikleri ve hazır bulunuşlukları dikkate alınmaktadır. 4-6 yaş evresi çocuğun gelişiminin, kişiliğinin, inanç ve değer yargılarının, tutum ve alışkanlıklarının düzenlendiği önemli evrelerden biridir.⁴⁷⁹ Dini gelişim açısından ise bu dönemin temel özelliği soru sormaya düşkünlüktür.⁴⁸⁰ Meraklarını gidermek için sürekli araştırma, soruşturma ve anlamlandırma gayreti içindedirler.⁴⁸¹ Elde ettikleri yeni bilgiler çocuğun zihninde ferdi inançla ilgili yeni soruların doğmasına yol açar.⁴⁸² Çocukta uyanan bu merakın

⁴⁷⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Faaliyet Raporu*, Ankara 2022, s. 155.

⁴⁷⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, *4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 7.

⁴⁷⁹ Semra Akto ve Akif Akto, “Okul Öncesi Öğretmenlerinin Din Eğitimi Hakkındaki Görüşlerinin İncelenmesi (Nitel Bir Araştırma)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9/2, 2017, s. 1099.

⁴⁸⁰ G. Stephens Spinks, *Psychology and Religion: An Introduction to Contemporary Views*, Methuen & Co, London 1963, s. 105.

⁴⁸¹ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2012, s. 4.

⁴⁸² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s. 48.

dinin esaslarına ve çocuğun gelişim düzeyine göre cevaplanması gerekir. Bundan ötürü bu yaş grubuna hazırlanan programın içeriği son derece önemlidir.

Programda beş temel alan yer almakta olup bunların içinde çocukların dini ve manevi yönünü geliştirmek maksadıyla “Dini Bilgiler” alanı bulunmaktadır. Ünite ve kazanımları şöyledir:

“Allah’ı Tanıyorum” ünitesiyle çocukların Allah’ın birliğini, merhametini, her şeyi bilen, gören, duyan ve tüm nimetlerin sahibi olduğunu fark etmeleri amaçlanmıştır.⁴⁸³ Çocukta dini düşüncenin ve dini gelişimin en önemli dönüm noktalarından birinin Allah kavramı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, erken çocukluk din eğitiminin temel fonksiyonunun çocukta Allah kavramının sağlıklı bir şekilde gelişimini sağlamaktır denilebilir.⁴⁸⁴ Programda kazanım açıklamaları incelendiğinde, çocuklara Allah anlatılırken sevgi temelinde, O’nun yarattıklarına yönelik vurgularla, çocukları korkutacak ya da kaygılandırarak ifadelerden kaçınılması istendiği dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımla soyut olan Allah kavramının somut ifadelerle çocuğa anlatılmak istendiği görülmektedir. Ancak, “Allah’ın her şeyi gören, işiten, bilen olduğunu bilir.” kazanımının bu yaş grubu için soyut kalacağı, çocuklarda endişe uyandırabileceği muhtemeldir. Nitekim yaşları itibarıyla zaman ve mekândan münezzeh Allah tasavvurunu tam olarak anlayabileceklerini söylemek mümkün değildir.

“Peygamberimizi Tanıyorum” ünitesiyle çocukların Peygamberimizin adını, Allah’ın elçisi olduğunu, tüm insanlığa örnek olduğunu ve İslam dinini en güzel yaşayan kişi olduğunu bilmeleri amaçlanmıştır.⁴⁸⁵ Öğrenmenin büyük ölçüde rol model vasıtasıyla olduğu bir dönemde Hz. Muhammed (sav)’in hayatı, özellikle çocukluğu, dini kişilik gelişiminde önemli bir kaynak oluşturacaktır. Öyle ki, peygamberimizin tüm çocuklar gibi bir çocukluk geçirdiğini bilmek çocuğun özdeşim kurmasını sağlayacak ve çocuğun kendisini özel hissetmesini sağlayacaktır.⁴⁸⁶ Ancak kazanımlara baktığımızda Peygamberimizin çocukluğuna hiç yer verilmediği görülmektedir. Bunun dışındaki kazanımlar çocukların Hz. Peygamber (sav)’i sevmeleri ve saygı duymalarına yöneliktir.

⁴⁸³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 14.

⁴⁸⁴ Cemil Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2023, s. 19.

⁴⁸⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, *4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 15.

⁴⁸⁶ Oruç, *Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s. 51.

“Kitabımı Tanıyorum” ünitesiyle Kur’an’ın Müslümanların kutsal kitabı olduğu, tüm insanlığa gönderildiği, okunmasıyla Allah’ın hoşnut olacağı ve saygı duyulması gereken bir kitap olduğunun çocuklar tarafından fark edilmesi amaçlanmıştır.⁴⁸⁷ Bu üniteye yer alan “*Kur’an-ı Kerim’in Allah tarafından tüm insanlığa gönderildiğini söyler.*” kazanımının açıklamasında “*Kur’an-ı Kerim’in Allah’ın sözü olduğu, ...vurgulanır.*” şeklindeki ifade henüz 4-6 yaş evresindeki çocuklar tarafından doğru şekilde anlamlandırılması mümkün olmayacaktır.

“Dua” ünitesiyle, dua ile ilgili ifadelerin fark edilmesi, kendisi için, başkaları için her zaman dua edebileceğinin bilinmesi ve yemek duası, başarı duası, uyku duası gibi yaşlarına uygun günlük duaların ezbere okunabilmesi amaçlanmıştır.⁴⁸⁸ Bu dönemde çocuklar dua etmekten hoşlanır ve dua etme istekleri oldukça yüksektir. Duydukları duaları tekrar edebilir ve ezberleyebilirler.⁴⁸⁹ Bu dönemde çocuğa öğretilen dua ve ilahiler onun Allah’a yaklaşmasını sağlayacaktır.⁴⁹⁰

Okul öncesi dönemin bir özelliği olan egosantrizm çocuğun dua anlayışında da kendini göstermektedir. Bu dönemdeki çocukların kendilerine has cümlelerle, sanki çok yakın bir tanıdıklarından bir şey istiyormuşçasına dua ettikleri, oyuncak, bisiklet, çikolata, büyümek, güzel/yakışıklı olmak, aileden ayrılmamak gibi isteklerinin olduğu görülmektedir.⁴⁹¹ DİB 4-6 yaş programında çocukların dua etmeye teşvik edildiği görülmekte olup kazanım açıklamasında “Dua etmenin insan hayatına olumlu katkıları üzerinde durulur.” ifadesi yer almaktadır. Burada dua konusunda dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan biri çocuğun her duasının hemen karşılık bulamayabileceği ve bu durumun Allah’ın onu sevmediği anlamına gelmediği, Allah’ın duaları farklı şekillerde kabul ettiğinin özellikle vurgulanmasıdır.⁴⁹²

“Namaz” ünitesiyle çocukların ezanı, kıbleyi, beş vakit namazı ve namazda ayetlerin okunduğunu, namazın Allah’a teşekkürün bir göstergesi olduğunu, namaz öncesi abdest almanın gerekli olduğunu, abdestin bir çeşit temizlik olduğunu bilmesi

⁴⁸⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, *4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 16.

⁴⁸⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, *4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 17.

⁴⁸⁹ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 74.

⁴⁹⁰ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s. 83.

⁴⁹¹ M. Doğan Karacoşkun, “Okul Öncesi Çocuklarında Dua”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1, 2005, s. 119.

⁴⁹² Oruç, *Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s. 37.

amaçlanmıştır.⁴⁹³ Abdest ve namazın uygulamalı olarak gösterilmesi, kılmaya teşvik edilmesi fakat zorlanmaması, ibadetlerin yerine getirildiği takdirde insanlara kattığı güzelliklerin anlatılıp kuralları üzerinde durulmadığı dikkat çekmektedir. Nitekim bu dönemde din, duygu ve uygulamalarla kendini gösterir. Bu yaştaki çocuklara emir ve yasakların uzun uzadıya anlatılması yerine, çocuğun yapabileceği kadarını ifade etmek daha etkili olacaktır. Programda buna dikkat edildiği görülmektedir.

Ayhan'a göre, çocuğun çevresinde namaz kılan, Kur'an-ı Kerim okuyan, dua eden insanların olmasından ötürü somut olarak görülen ibadetlere çocuğun ilgisi çok erken yaşlardan itibaren başlamaktadır. Çocuğun ilgisinin sağlıklı bir şekilde tatmin edilmesi, ileriki yaşamında dini şüphe dönemini kolay şekilde atlatabilmesi için önemlidir. Bu şekilde sağlam bir ibadet eğitimi almış olan çocukların ergenlik dönemlerinde taklitçi unsurlardan arınmış şekilde ibadet hayatlarını sürdürmesi beklenmektedir.⁴⁹⁴ Sağlıklı ve severek ibadet eğitiminin sağlanmasında camii, mescit gibi ibadethanelerin çocuklara gezdirilmesi büyük önem arz etmektedir.⁴⁹⁵ Programa bakıldığında namaz ünitesinin kazanım açıklamasında “namaz konusu işlenirken cami ziyaretleri gerçekleştirilerek çocukların camiyi tanınması ve manevi atmosferini teneffüs etmesi sağlanır.” ifadesi, bilgi-duygu-davranış bütünlüğü açısından uygun görünmektedir.

Ayrıca namaz ünitesinde yer alan “Namazda Kur'an-ı Kerim'den ayetler okunduğunu söyler.” kazanımı, bu kursların amacına uygunluğu açısından önem arz etmektedir. Nitekim 4-6 yaş Kur'an Kursları' nın MEB'in okul öncesi programlarından en bariz farkı Kur'an öğretiminin de yapılarak çocuğu hem ilkokula hazırlamak hem de belirli bir düzeyde din eğitimi almasını sağlamaktır. Bundan ötürü din eğitiminde çocuğa namazda Kur'an ayetlerinin okunduğu, Kur'an okumanın Allah'ın sevdiği davranışlardan olduğu öğretilmesi yerinde görünmektedir. Bu bağlamda üniteye yer alan kazanımlar seviyeye uygun ve gerekli kazanımlar olarak değerlendirilebilir.

⁴⁹³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 17.

⁴⁹⁴ Halis Ayhan, “Çocuklarda İman Öğretimi ve İbadet Eğitimi”, *Çocuk ve Ergen Eğitiminde Anne Baba Tutumları*, ed. Haluk Yavuzer, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 171-173.

⁴⁹⁵ Mualla Selçuk, “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)”, *Din Öğretimi Dergisi*, 1991, s. 49.

“Oruç” ünitesiyle oruçla ilgili kavramların, orucun nasıl tutulduğunun ve Ramazan ayının önemini bilmesi amaçlanmıştır.⁴⁹⁶ Öğretici kitabı incelendiğinde oruç ibadetiyle ilgili yalnızca bir etkinliğin yer aldığı görülmektedir.

“Dini Mekânlarımızı Tanıyorum” ünitesiyle caminin Müslümanların mabedi olduğunu, cami adabını, Kâbe’nin, Mescid-i Nebevi’nin ve Mescid-i Aksa’nın Müslümanlar için önemini fark etmeleri amaçlanmıştır.⁴⁹⁷ Blazer’e göre, çocuklarda Allah tasavvuru oluşum sürecinde kutsal mekânlardan aktif olarak yararlanılmalı ve verilen din eğitimi çocuğun günlük deneyimlerine dâhil edilmelidir.⁴⁹⁸ Dini uyanışın daha erken ve etkili bir biçimde ortaya çıkmasında dini tören ve dini mekânların etkisi vardır.⁴⁹⁹ Bu ise çocuğun daha erken yaşlarda cami ve mescit gibi kutsal mekânlarla iletişimini gerekli kılmaktadır. Bilgin’e göre çocukluk çağında camiye alıştırılmayan çocuklar, gençlik ve yetişkinlik dönemlerinde bu mekânlara girmeyi gereksiz görebilir veya girmekten çekinebilir.⁵⁰⁰ Programda cami dışında Kâbe, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksa’nın Müslümanlar için önemini fark edilmesi kazanımına da yer verilmiştir. Çocuklar, ibadet yerlerini merak edebilir ve bunlarla ilgili sorular sorabilirler, önemli nokta bu soruların yaşlarına uygun bir biçimde hassasiyetle cevaplanmasıdır. Çocukları etkilemek ya da daha fazla bilgilendirmek amacıyla bilgiye boğmak yanlışına düşülmemelidir.⁵⁰¹

4-6 Yaş Grubu Kur’an Kurslarının durumunu araştırmak üzere sahada çalışmalar yapılmış olup, bu çalışmalardan çeşitli bulgular elde edilmiştir. Gün tarafından hazırlanan, “Veli ve Öğretici Görüşleri Doğrultusunda 4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursu Eğitimi: Samsun İli Örneği” adlı çalışmadan elde edilen bulgularda, söz konusu kursa ait öğretim programlarının öğrenci seviyesine uygun olduğu, ancak öğrencilerin öğrenme güçlüğü çektiği alanların olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte öğreticilerin pedagojik formasyon konusunda eksikliklerinin olduğu da aynı araştırmada tespit edilmiştir.⁵⁰² Yine alanda yapılan farklı çalışmalarda da Gün’ün bulgusuyla benzer şekilde, bu kurslarda görev yapmakta olan öğreticilerin,

⁴⁹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, *4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 18.

⁴⁹⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, *4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 18.

⁴⁹⁸ Ali Baz Bilici, “Çocukların Dini Gelişimlerinde Camilerin Rolü”, *Turkish Studies*, 11/5, 2016, s. 123.

⁴⁹⁹ Selçuk, “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)”, s. 37.

⁵⁰⁰ Bilgin, “Çocuğun Manevi Eğitimi”, s. 37.

⁵⁰¹ Selçuk, “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)”, s. 49.

⁵⁰² Ayşegül Gün, “Veli ve Öğretici Görüşleri Doğrultusunda 4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursu Eğitimi: Samsun İli Örneği”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7, 2016, s. 38.

çocukların Allah ve soyut varlıklar hakkındaki soruları karşısında zorlandıkları ve bu öğreticilerin erken çocukluk dönemi din eğitimine yönelik eğitimlere ihtiyaç duydukları tespit edilmiştir.⁵⁰³

7-10 Yaş Grubu Kur'an Kursları: Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 4-6 yaş grubuna yönelik olarak verilen din eğitiminin sürdürülmesi, öğrencilerin elde ettikleri bilgi ve kazanımların muhafaza edilmesi ve geliştirilmesi maksadıyla 7-10 yaş grubuna yönelik bir program hazırlanmıştır. Programın hazırlanmasında örgün eğitime devam eden ilkokul düzeyindeki çocukların hafta içi Kur'an-ı Kerim ve dini bilgilere yönelik eğitim almak istedikleri hususunda veliler tarafından DİB'e yapılan yoğun taleplerin etkili olduğu belirtilmektedir.⁵⁰⁴ Bu programın hazırlanmasıyla, yaz Kur'an Kurslarının eğitim süresinin kısalığından ve kurslar arasındaki zaman diliminin uzun olmasından kaynaklı olarak öğrencilerin elde ettiği bilgi ve becerileri unutmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır.⁵⁰⁵ Programda Kur'an-ı Kerim, Dini Bilgiler, Değerler Eğitimi ve Sosyal Etkinlik öğrenme alanları yer almakta olup derslerin haftalık kredileri için altı, sekiz ve on olmak üzere farklı alternatifler mevcuttur.

Programda Kur'an-ı Kerim, Dini Bilgiler, Değerler Eğitimi ve Sosyal Etkinlikler olmak üzere dört öğrenme alanı yer almaktadır. Söz konusu öğrenme alanlarıyla ilgili belli konular ve bu konuların anlatımı esnasında nelere dikkat edilmesi gerektiğine dair öğreticilere yönelik açıklamalar mevcuttur. Ancak programda öğretime önemli ölçüde yön veren hedef/kazanım belirlemesi yapılmayıp öğrenme alanına ait konular ve açıklamaları şeklinde hazırlanması dikkat çekmektedir.

İkinci çocukluk dönemi olarak adlandırılan 7-10 yaş evresi din eğitimi açısından önemli bir dönemdir. Bu dönemin en belirgin özelliği, çocuğun olayları ve kavramları somut varlıklar üzerinden kavraması ve dolayısıyla nesneleri ve yaşantıları sembollerin yardımıyla tasavvur etmeye çalışması diyen Piaget, bu

⁵⁰³İbrahim Kurt, *Velilerin 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kurslarından Memnuniyet Düzeyleri ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma (Ankara Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 4; Ali Gücen vd., "4-6 Yaş Kuran Kursu Öğretim Programının Öğretici Görüşleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı* (18-20 Mart 2016), ed. Mücahit Kıbrıs, İstanbul 2016, s. 752-765.

⁵⁰⁴Diyanet İşleri Başkanlığı, *7-10 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 4.

⁵⁰⁵Diyanet İşleri Başkanlığı, *7-10 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 4.

dönemi de içine alan 7-11 yaş aralığını “somut işlemler dönemi” olarak adlandırmıştır.⁵⁰⁶ Goldman’ın dini gelişim evrelerinde “somut dini düşünce” aşamasına karşılık gelen 7-10 yaş aralığında ise çocuk, dini sembolleri lafzi algılar, benmerkezci düşünceyi devam ettirir, Tanrı’yı antropomorfik olarak betimler, ancak git gide antropomorfizm hafifler ve Tanrı anlayışı soyutlaşır.⁵⁰⁷ Böylelikle çocuk, hissedilen, tasarlanan ve hayalle canlanan din yerine, adım adım zihinle kavranan bir dini anlayışa yönelir.⁵⁰⁸

Bu yaş aralığındaki çocuklar gerçekçi olmalarından ötürü Allah ile ilgili bir şeyler duymuş ya da öğrenmişlerse sorgulamadan gerçek kabul ederler. Böylece bu bilgi artık onun hayatına itirazsız girmiş ve önemli bir yer edinmiştir.⁵⁰⁹ Çocuğa din eğitimi vermek için önemli bir zaman dilimi olan 7-10 yaş aralığı, örgün eğitim açısından henüz DKAB dersinin başlamadığı bir zaman dilimine tekabül etse de, çocuğun hem DKAB dersine hazırlanması hem de gelişim düzeyine uygun bir din eğitimi alması bağlamında 7-10 yaş programı önem arz etmektedir.

Program içeriği incelendiğinde; Kur’an-ı Kerim, Dini Bilgiler, Değerler Eğitimi ve Sosyal Etkinlik olmak üzere toplam dört öğrenme alanının yer aldığı görülmektedir. Dini Bilgiler Öğrenme Alanında; “Günlük Hayatta Kullanılan Dini İfadeler, Allah’ı Tanıyorum, Peygamberimizi Tanıyorum, Peygamberleri Tanıyorum, İslam’ın Şartları, İmanın Şartları ve Dua” konuları yer almaktadır.

“Allah’ı Tanıyorum” ünitesinde Allah’ın “Yaratan, Rahman, Rahim, Semi’, Basar” sıfatlarına yer verilmiştir. Ayrıca Esma-ül Hüsna’dan yararlanarak öğrencilerin Allah’ın isimleri ile dua etmelerine dikkat çekilmesi istenmiştir. Yedi yaştan on yaşa doğru çocuktaki düşünce biçiminin somuttan soyuta geçtiği ve antropomorfizmin hafifleyip çocuğun zihninde Allah anlayışı gitgide soyutlaştığı göz önüne alındığında bu ünite çocukların gelişim dönemine uygun görünmektedir.⁵¹⁰ Bu dönemde, çocukluk döneminin genel özelliği olan egosantrizm, çocuğun Allah tasavvurunda da kendini gösterir ve buna göre Allah, onu yaratan, anne baba kardeş

⁵⁰⁶ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2007, s. 8.

⁵⁰⁷ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2016, s. 53.

⁵⁰⁸ Guy Jacquin, *Çocuk Psikolojisinin Ana Çizgileri*, çev. Mehmet Toprak, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 88, 119-120.

⁵⁰⁹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s. 173.

⁵¹⁰ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 1998, s. 100.

veren, her ne isterse kabul edendir.⁵¹¹ Nitekim her şeyin Allah tarafından kendisine verildiğini düşünen çocuk için, zihinsel gelişimlerinin sınırlılıklarından ötürü, kötülük problemi başlı başına bir sorun teşkil etmektedir. Bu dönemdeki çocuklar dünyadaki kötülüklerden de Allah'ı sorumlu tutma eğilimindedirler.⁵¹² Bu nedenle, din eğitimcisinin dikkatli davranmasını gerektiren konulardan biridir.

Programda Hz. Muhammed (sav)'in hayatına genişçe yer verildiği ve ayrıca Kur'an'da adı geçen ve etkileyici kıssası olan dokuz peygambere kısaca yer verildiği dikkat çekmektedir. Bu yaş grubu çocukların Allah inancından sonra en ilgilerini çeken konu peygamberlerdir. Peygamberlerin içinde de özellikle Hz. Muhammed (sav)'i, O'nun mucizelerini, hiç kötülük yapıp yapmadığını, nasıl ve niçin peygamber olduğunu merak etmektedirler.⁵¹³ Diğer peygamberlerle alakalı olarak da kaç tane peygamber olduğu, en uzun süre peygamberlik yapanın hangisi olduğu, neden fotoğrafları olmadığı, normal insanlar gibi olup olmadıkları, özellikle de ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem ile ilgili fazlaca merakları vardır.⁵¹⁴ Öcal'a göre şayet çocuklara peygamber inancı onların gelişim düzeylerine uygun olarak doğru bir şekilde anlatılırsa, çocuklarda peygamber sevgisi ve onları örnek almak alma isteği oluşacaktır.⁵¹⁵

“Günlük Hayatta Kullanılan Dini İfadeler” ünitesinin içerisinde çocukların günlük hayatta duyabilecekleri “Bismillahirrahmanirrahim, Selamün Aleyküm, Elhamdülillah, İnşallah, Maşallah, Subhanallah, Allah Razı Olsun, Allah Korusun, Allah'a Emanet Ol” gibi ifadeler yer almakta ve bu ifadeleri uygun durumlarda doğru şekilde kullanmaları için öğrenciler teşvik edilmektedir.⁵¹⁶ Yavuz tarafından yapılan araştırmaya göre 7-9 yaş arasındaki çocukların dini konuları öğrenmeye ve uygulamaya istekli oldukları, dini kavramları öğrenme ve konuşmalarına yansıtma

⁵¹¹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s. 174.

⁵¹² Mustafa Köylü, “Farklı Din Ve Kültürlere Sahip Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları”, *Ekev Akademi Dergisi*, 8/19, 2004, s. 21.

⁵¹³ Erdal Zengin ve Burcu Gezer Şen, “4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Öğrencilerin Sordukları Sorular ve Öğretmenlerin Verdikleri Cevapların İncelenmesi”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 40, 2021, s. 61,62.

⁵¹⁴ Hasan Dam, *İlköğretim I. Kademe (4-5) Öğrencilerinin Din Hakkında Sordukları Sorular ve Bu Sorular Açısından DKAB Ders Kitaplarının Değerlendirilmesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, s. 92.

⁵¹⁵ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, TDV Yayınları, Ankara 1990, s. 111.

⁵¹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, *7-10 Yaş Grubu Kur'an Kursları Öğretim Programı*, 2023, s. 13.

hızının oldukça geliştiği görülmüştür.⁵¹⁷ Programda bu konuların yer alması gelişim düzeylerine uygun görünmektedir.

İmanın ve İslam'ın şartları ünitesine yer verilmiş olup İslam'ın beş şartı detaylı olarak açıklanmıştır. Namazla ilgili detaylara yer verilmesi namaz kılmak isteyen çocukların erken yaşta doğru bir şekilde öğrenmeleri için düşünülebilir. Ancak zekât ve Hac ile ilgili tüm kavramların ve uygulama esaslarının anlatılması bu yaş grubu için henüz erken görünmektedir.

Dua ünitesindeki konulara bakıldığında, duanın tanımı, önemi, yeri ve zamanı gibi detaylara yer verildiği görülmektedir. Nitekim bu yaş aralığında çocuklarda dua konusunda bariz bir ilerleme söz konusudur. Dualarında oldukça bilinçli oldukları ve özgeci değerlere yer verdikleri görülmektedir.⁵¹⁸

Programın uygulama ilkelerinde, “Esnek öğretim yöntemi anlayışına dayalı olarak hazırlanan programda öğretmenler, programın genel amaçları doğrultusunda öğrencilerin bilgi düzeylerini, ilgi ve ihtiyaçlarını dikkate alarak konuların sınırlarını belirlemeli; neyi, ne kadar ve nasıl işleyeceklerine dair hazırlıklar yapmalıdır.” şeklinde açıklama yer almaktadır. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere, programdan en yüksek seviyede verim alabilmek için program uygulayıcılarına büyük görev düşmektedir.

Gençliğe Yönelik Kur'an Kursları: Toplumdaki genç bireylere erişebilmek amacıyla 2021 yılında ilk kez doğrudan gençlere yönelik bir program olan “Gençliğe Yönelik Kur'an Kursları Öğretim Programı” hazırlanmıştır. Gençlerin ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamak, onların manevi hayatını olumsuz etkileyen soru ve sorunlarına cevap vermek amacıyla hazırlanan programda bilişsel, sosyal ve duyuşsal alana hitap eden; öğrenci merkezli ve bireysel farklılıkları göz önünde bulunduran bir yaklaşımın benimsendiği vurgulanmaktadır.⁵¹⁹ Program kapsamında genç bireylerin, doğru yöntem ve tekniklerle sahih dini bilgilere ulaşmaları, toplumda yayılan yanlış fikir ve uygulamalara karşı farkındalık kazanmaları, İslam dinini sevmeleri, Kur'an'ı usulüne uygun ve doğru bir şekilde okuyabilmeleri, temel dini bilgiler ve Hz. Muhammed (sav)'in hayatıyla ilgili bilgi sahibi olmaları, milli ve manevi değerlere

⁵¹⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s. 248, 250.

⁵¹⁸ Hasan Dam, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2023, s. 88.

⁵¹⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Gençliğe Yönelik Kur'an Kursları Öğretim Programı*, Ankara, 2021, s. 5-6.

karşı bilinçlenmeleri, iletişim becerileri ve özgüvenlerinin gelişmesi, sorumluluk sahibi olmaları hedeflenmektedir.⁵²⁰ Aynı amaçlarla yaz tatili dönemi için de “Gençliğe Yönelik Yaz Kur’an Kursları” adıyla müstakil bir program hazırlanmıştır. İlk kez 2022 yılında hazırlanan “13 Yaş Üzeri Gençliğe Yönelik Yaz Kur’an Kursu Programı” ile gençlerin yaz tatilinde nitelikli zaman geçirmeleri hedeflenmektedir. Her iki program karşılaştırıldığında birbirinin aynısı olduğu, tek farkın yaz dönemi için “Sosyal ve Kültürel Etkinlikler” alanının oluşturulduğu görülmektedir.

Her iki öğretim programında; Kur’an-ı Kerim I ve II (Kur’an-ı Kerim’i Tanıma, Kur’an-ı Kerim Okumaya Giriş, Yüzüne Okuma, Ezbere Okuma, Tecvit, Kur’an-ı Kerim’in Muhtevası) ve Dini Bilgiler I ve II (İtikat, İbadet, Siyer, Ahlak) dersleri mevcuttur.⁵²¹ Programda inançla ilgili konulara, ahlaki ve kültürel konulara, günümüzde gençlerin kafalarındaki soru işaretlerine yanıt olabilecek ve anlam arayışlarına hitap edecek güncel konulara yer verilmiştir.⁵²² Manevi hayata vurgu yapan, aklın ve mantığın önemine çokça yer veren, inkârcı yaklaşımlar konusunda rasyonel bir tavırla gençleri bilgilendirmeyi hedefleyen bir program olduğu görülmektedir. Bu yönüyle Z kuşağının ihtiyaçlarını gözeterek hazırlanmış bir program olduğu söylenebilir.⁵²³

Kur’an Kurslarının yaş grupları ve dolayısıyla ilgi ve ihtiyaçları birbirinden farklı olan birçok gruba aynı anda hitap etmesinden ötürü, öğrenciler arasında amaç ve beklenti noktasında farklılıklar meydana gelmekte ve bu durum, eğitimin kalitesini düşürerek bir takım problemlere de yol açmakta idi.⁵²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından son yapılan çalışmalarla her yaş grubuna farklı program hazırlanması oldukça önemli bir gelişmedir. Bu durumun hem öğrencilere kolaylık sağlayacağı, hem de her yaş grubunun kendi sahip olduğu problemlerinin çözümüne olumlu katkı sunacağı değerlendirilmektedir.

⁵²⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Gençliğe Yönelik Kur’an Kursları Öğretim Programı*, Ankara, 2021, s. 5-6.

⁵²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *İhtiyaç Odaklı Kur’an Kursları Gençliğe Yönelik Öğretim Programı*, Ankara 2022.

⁵²² Bahsi geçen konulara İtikad dersinin içinde yer verildiği görülmektedir: Anlam Arayışına Ses: Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehâdet, Evrendeki Düzenin Anlamı: Bir Olan Allah, İsim ve Sıfatları ile Allah’ı Tanımak, Görünmeyen Rahmet Taşıyıcıları: Melekler, Allah’tan İnsanlığa Sesleniş: Kitaplar, Hak Mücadelesinin Öncüleri: Peygamberler, Dünyada Şekillenen ve Dünyayı Şekillendiren Hayat: Ahiret, Allah’ın Değişmez Ölçüsü: Kaza ve Kader.

⁵²³ Aslı Topuz, “Yaygın Din Eğitimi Faaliyetlerinin Z Kuşağının İlgi Ve İhtiyaçları Açısından Değerlendirilmesi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 46, 2023, s. 139.

⁵²⁴ Korkmaz, “Kur’an Kurslarında Din Eğitimi”, s. 346-348.

3.3.2.3. Cami Eksenli Faaliyetler

Arapçadaki “cem” kelimesinden türeyen cami sözcüğü “toplayan, bir araya getiren” anlamına gelmektedir.⁵²⁵ Cami mabed olma özelliğinin yanında din eğitiminin halka açılan yüzüdür. Vaaz ve hutbelerin halka ulaştırıldığı yer olan camiler bu yönüyle yaygın din eğitiminin önemli merkezlerindendir. Şehir merkezlerinden en uzak köylere kadar halkın en kolay ulaşabildiği, herkese açık bir kurum özelliğine sahip olan camiler, her dönemde sosyal iletişim ve bilgi aktarım merkezi olarak faaliyet göstermiştir.⁵²⁶ Efe ve Yargıcı tarafından yapılan çalışmada katılımcıların %14,7 gibi azımsanmayacak bir kısmı, dini camiden öğrendiğini belirtmiştir.⁵²⁷

İslam’ın ilk eğitim-öğretim merkezi olan Mescid-i Nebi’den bugüne dek camiler, yaygın din eğitimi çalışmalarının odak noktasıdır.⁵²⁸ Camilerde gerçekleştirilen yaygın din eğitimi faaliyetleri; gönüllülük, açıklık, yaygın eğitim, öğreticilik ve süreklilik esaslarına dayalı olarak yürütülmektedir.⁵²⁹ Camilerde belirli bir plan ve program içerisinde din eğitimi faaliyetlerini yürütme görevi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevleri içinde yer almaktadır. Yaygın eğitim kapsamında camilerde hutbe ve vaazlar verilmektedir.⁵³⁰

Hutbe, “Cuma ve bayram namazları başta olmak üzere bazı ibadet ve merasimlerin icrası esnasında topluluğa hitaben yapılan konuşma, minberde okunan dua ve verilen dini öğüt” anlamına gelmektedir.⁵³¹ Hutbenin bazen muhataplarına bir mesajı iletmek, bazen toplumsal değerleri aktarmak veya bireyin dini sosyalizasyon sürecine katkı sağlamak gibi işlevleri vardır.⁵³² Hutbenin, bayram namazı ve Cuma Namazı gibi özel günlerde okunmasından ötürü aynı anda çok fazla kişiye ulaşması yönüyle diğer yaygın din eğitimi faaliyetlerinden ayrılmaktadır. Diğer günlerde

⁵²⁵ Ahmet Önköl ve Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi>, (Erişim: 28.03.2024).

⁵²⁶ Meryem Karataş, “Yaygın Din Eğitime Katkısı Açısından Camiler”, *Bitlis İslamiyat Dergisi*, 4/1, 2022, s. 7.

⁵²⁷ Efe ve Yargıcı, “Türkiye’de Dindarlık Algısı”, s. 48.

⁵²⁸ Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, s. 210.

⁵²⁹ Şükrü Keyifli, “Camilerde Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, ed. M. Köylü ve N. Altaş, Ensar Yayınları, İstanbul 2020, s. 355.

⁵³⁰ Hüseyin Yılmaz, “Cami Eksenli Din Eğitimi”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan ve Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 345.

⁵³¹ Mustafa Baktır, “Hutbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 425.

⁵³² Karataş, “Yaygın Din Eğitimi Bakımından Camiler”, s. 8.

camiiye gelmeyen çok fazla sayıda insanın Cuma ve Bayram Namazlarına katılması ve hutbe dinlemesi çok önemli bir yaygın din eğitimi aracı olduğunun önemli bir göstergesidir.

2015-2019 yılları arasındaki Diyanet hutbelerinin içeriklerini inceleyen bir çalışmada hutbelerde toplumun tüm yaş kesimlerinin ilgi ve ihtiyaçlarını dikkate alan konulara yer verildiği ancak hedef kitlenin ağırlıklı olarak çocuk ve gençlerden oluştuğu görülmektedir.⁵³³ “Yarımlarımızın Ümidi Çocuklarımız”, “En Büyük Zenginliğimiz Gençlerimiz” gibi doğrudan çocukları ve gençleri hedef alan müstakil hutbeler bulunmaktadır.⁵³⁴ Gençler açısından olumlu görülebilecek olan bu durum, cami cemaatinin ağırlıklı olarak yetişkin ve yaşlılardan oluştuğunun göz ardı edildiği eleştirilerini de beraberinde getirmektedir.⁵³⁵ Her caminin kendi cemaatinin ortalama seviyesine göre hutbe konusu seçmek ve süreyi muhatapların yaş ortalamasına göre belirlemek şekilde yapılan düzenlemelerle bu eleştirilerin önüne geçilebilir. Akkaya tarafından yapılan çalışmada, hutbelerde Türkçe bölümün ortalama sekiz dakika sürdüğü, Arapça ile birlikte bu sürenin on üç dakikayı bulduğu tespit edilmiştir. Sadece dinleme odaklı ve tek taraflı aktarım olarak gerçekleşen bu iletişimin dikkat süresini aştığı görülmüştür.⁵³⁶

Kaya tarafından yapılan çalışmada hutbelerdeki hitabın genele yönelik olduğuna, “değerli gençler” tarzında mesaj verilmek istenen kitleye yönelik özel bir hitabın kullanılmadığına dikkat çekilmiştir.⁵³⁷ Demir tarafından yapılan çalışmada incelenen 597 hutbenin %52’sinin “Muhterem Müslümanlar” şeklinde başladığı⁵³⁸; Akkaya’nın çalışmasında da tüm hutbelerde aynı ya da birbirine çok benzer hitapların sürekli kullanılıyor olmasının dinleyici üzerinde alışkanlık oluşturduğu

⁵³³ Mücahit Karahan, *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2021, s. 113.

⁵³⁴ Karahan, *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*, s. 130.

⁵³⁵ Ahmet Onay, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17/1, 2004, s. 7.

⁵³⁶ Ümit Harun Akkaya, “Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi”, *Bilimname*, Sayı: 44, 2021, s. 83.

⁵³⁷ Umut Kaya, “2017-2020 Yılları Arasında Yayınlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, Sayı 17, 2021, s. 230.

⁵³⁸ Zekiye Demir, “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/14, 2013, s. 103.

dikkat çekmediği ve hep aynı şeyler söyleniyor gibi bir algı oluşturduğu ifade edilmektedir.⁵³⁹

Hutbeleri konu edinen çalışmaların 2019 yılından sonra artış gösterdiği görülmekte olup ağırlıklı olarak Temel İslam Bilimleri alanında çalışıldığı ve bu alanda da Hadis alanında yapıldığı görülmektedir. Bir yaygın din eğitimi aracı olarak geniş kitlelere ulaşma gücü bulunan hutbe konusuyla ilgili 2019-2023 yılları arasında Din Eğitimi alanında yalnızca bir çalışma bulunması dikkat çekicidir.⁵⁴⁰

Din eğitiminin önemli bir unsuru ve yaygın din eğitimi türlerinden bir diğeri de “Vaaz”lardır. Vaaz, “bir kimseye kalbini yumuşatacak, kendisini iyiliğe sevk edecek surette söz söyleme, dini öğüt verme” anlamına gelmektedir.⁵⁴¹

Vaaz ve diğer eğitim faaliyetleri merkez teşkilatı içerisinde yer alan “Din Hizmetleri” dairesince yürütülmektedir. Ülkemizde vaaz etme görevi Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından cami ve mescitlerde yerine getirilmektedir. DİB, yaygın din eğitimi faaliyetlerini daha geniş kitlelere ulaştırmak maksadıyla farklı bakanlık, kuruluş ve örgütlerle iş birliği yapmakta ve camilerin dışında da uygulanabilen faaliyetler gerçekleştirmektedir.⁵⁴² Bu bağlamda vaizler haftanın belirli günlerinde camilerde, çocuk ıslahevlerinde ya da kurumun görevlendirdiği farklı yerlerde görev ifa etmektedirler.⁵⁴³

Vaaz uygulaması gerçekleşirken; muhatapların ihtiyaç ve beklentilerini dikkate alarak konunun belirlenmesi, konuyla ilgili ayet, hadis ve örnek olayların hazırlanması, konu-süre planlamasını yapılması, anlaşılır ve akıcı bir üslupla sunulması, mümkün olduğunca dönüt alarak muhatabın ilgisinin canlı tutulması gerekmektedir.⁵⁴⁴ Vaaz dilinin, hiç değişmeden, yıllardır aynı şekilde sürdürülüyor olması, hedef kitlenin sosyo-kültürel yapısının iyi bilinmemesi mesajın muhataba ulaşmasının önündeki en büyük engellerdir.⁵⁴⁵ Cebeci’ye göre vaazla hedeflenen; hitap edilen kitlenin dini konularda bilgi edinmelerini, tutum, davranış ve anlayış

⁵³⁹ Akkaya, “Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi”, s. 98.

⁵⁴⁰ Kadir Çelebi, “Diyanet İşleri Başkanlığınca Yayımlanan Hutbeleri Konu Edinen Lisansüstü Çalışmalar Üzerine Bir İnceleme”, Ahi Evran İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı 1, 2023, s. 18.

⁵⁴¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, 2013, s. 1370.

⁵⁴² Diyanet İşleri Başkanlığı, *Vaaz Kılavuzu*, 2012, s. 27.

⁵⁴³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Görev ve Çalışma Yönetmeliği*, (2014), TC Resmî Gazete, 29033, 17 Haziran 2014.

⁵⁴⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Vaaz Kılavuzu*, s. 49-52.

⁵⁴⁵ Şirin Gül, “Davranış Bilimleri Açısından Etkileyici İletişim ve Unsurları”, *Vaaz Ve Vaizlik Sempozyumu*, 17-18 Aralık, DİB Yayınları, Ankara 2011, s. 179.

kazanmalarını sağlamaktır.⁵⁴⁶ Ancak bireylerdeki mevcut tutumun değişmesi kolay değildir. Mesaj muhataba iletdikten sonra tutum değiştirmesi kendi isteğine bağlıdır. Ancak muhatabın tutum değiştirmeyi istemesinde vaizin özellikleri ve iletişimin genel seyri oldukça etkilidir.⁵⁴⁷

Vaazın muhataplarında tesir etmesi için gerekli unsurlardan ilki seçilen konudur. Gençlerin sıkıcı buldukları sohbetler için kullandıkları “vaaz eder gibi konuşmak” ifadesi, onların vaaza karşı genel kanısını ortaya koymaktadır. Dini sohbetlerin gençler tarafından anlaşılabilir ve kabul edilebilir olması, gençlerin sorunlarına çözüm önermesiyle yakından ilişkilidir. Bu da gençlerin sorunlarını bilmeyi, onların dünyalarını yakından tanımayı zorunlu kılmaktadır.⁵⁴⁸ Vaazın tesir etmesi için gerekli unsurlardan diğeri de üsluptur. Vaazlardaki üslubu Görmez şu şekilde eleştiriyor: “Vaazda kaybettiğimiz birkaç önemli husus var. Bunlardan bir tanesi, vaazlarda gönül dilini kaybettik; ikincisi, bütün muhatapları kuşatan çocuğuyla, genciyle, yaşlısıyla ihtiyarıyla, kadınıyla erkeğiyle, çiftçisiyle doktoruyla, işçisiyle, bütün insanları kuşatacak dili ve üslubu kaybettik. Bilhassa bugün kendimi de dâhil ederek söylüyorum, genç kuşaklara ulaşabilecek bir dil ve üslup arayışında olmak zorundayız.”⁵⁴⁹

“Türkiye’deki Din Dili Gençlerde Nasıl Karşılık Buluyor?” sorusuna yanıt arayan bir çalışmanın raporunda; vaaz dilinin artık gençlere hitap etmediği, özellikle ağlamaklı bir ses tonuyla ve kürsüde tahakküm edici bir tavırla hitap eden hatiplerin gençlerde bir karşılığı olmadığı hatta dine olan ilgilerinin azalmasına neden olduğu görülmektedir.⁵⁵⁰ Bu sonucun vaaz hazırlarken gençlere yönelik kullanılan dilin akla hitap etmesi, buna karşın aşırı duygusal bir dil kullanımından uzak durulması gerektiğini göstermesi bakımından önemli olduğu söylenebilir.

Araştırmamız çerçevesinde Tanrı’nın varlığına inandığını ve bu doğrultuda yaşamaya gayret ettiğini ifade eden altı katılımcı bugünkü dini fikriyatlarının

⁵⁴⁶ Suat Cebeci, “Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde İletişim”, *Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde Rehberlik*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010. s. 161.

⁵⁴⁷ Gül, “Davranış Bilimleri Açısından Etkileyici İletişim ve Unsurları”, s. 185.

⁵⁴⁸ Muhammet Vehbi Dereli, “Gençlere Yönelik Dinî Yayıncılıkta Dil Ve Terminolojinin Önemi - Kur’an Çevirileri Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 44, 2020, s. 66.

⁵⁴⁹ Mehmet Görmez, “Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu-I”, DİB Yayınları, Ankara 2011, s. 19.

⁵⁵⁰ Bkz. Muhammet Esiroğlu, “Gençlik ve Din Dili”, <https://www.milligazete.com.tr/makale/1765263/muhammet-esiroglu/genclik-ve-din-dili>, (Erişim: 31.03.2024.)

oluşmasında, farklı etkenlerle birlikte, çocukken yaz tatillerinde camide yapılan yaz kurslarının etkili olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle bireylerin akranlarıyla birlikte kalabalık bir ortamda aynı amaç etrafında toplanmasının onlarda kolektif şuuru geliştirdiğini ve dini aidiyetlerinin gelişmesine katkı sağladığını, caminin bu noktada birleştirici bir güç olduğunu ve kimlik oluşumuna olumlu katkı sunduğunu söylemek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından cami içi hizmetlerin yanında cami merkezli cami dışı faaliyetler yürütülerek topluma yönelik daha geniş bir perspektif oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda 2015 yılında müftülükler bünyesinde açılan gençlik merkezleri, 2018’de geliştirilen “Gençliğe Değer” projesi, bu proje kapsamında yürütülen üniversite öğrenci yurtları ve gençlik merkezlerindeki manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri ile geleneksel yaygın din hizmeti anlayışının dışına çıktığını ve dinsel destek mekanizmasının form değiştirdiğini söylemek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı gençlerle iletişimini artırmak, onların milli ve manevi değerler ekseninde yetişmelerine katkı sağlamak, dini problemlerinin çözümüne yardımcı olmak ve manevi destek sunmak maksadıyla 2015 yılından itibaren hem yükseköğrenim öğrenci yurtlarında (Kredi Yurtlar Kurumu ve Türkiye Diyanet Vakfı Öğrenci Yurdu) hem de gençlik merkezlerinde “manevi danışmanlık” adı altında din hizmetleri yürütmeye başlamıştır. Başkanlık bu kapsamda, bünyesinde görev yapan din görevlilerini “manevi danışman” adı altında yurtlarda ve gençlik merkezlerinde görevlendirmeye başlamıştır.⁵⁵¹ Nitekim araştırmamızda, Kredi ve Yurtlar Kurumunda kaldığını belirten iki katılımcı, kaldıkları yurttaki manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti faaliyetleri kapsamında atölyeler açıldığını; bunlar içerisinde kendilerini en çok dini ilimler atölyesi ve hadis atölyesinin etkilediğini belirtmişlerdir.

Diyanet İşleri Başkanlığının gençlere yönelik olarak yürüttüğü bir diğer faaliyet ise 2018 yılında geliştirilen “Gençliğe Değer” projesidir. Bu proje kapsamında her cami görevlisinin görev yerinde ikamet eden gençlere ulaşması ve gençlerin cami-gençlik merkezleri bünyesinde yürütülecek faaliyetlerle hem camiye hem de gençlik merkezlerine kazandırılması hedeflenmiştir. Bu hizmetlerin

⁵⁵¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Gençlik Yönergesi*, Madde 4/r.

yürütülmesi amacıyla il ve ilçe müftülükleri bünyesinde çeşitli unvanlarda erkek ve kadın gençlik koordinatörleri görevlendirilmiştir.⁵⁵²

Gençlik merkezlerinde yürütülen din hizmetleri, DİB'e bağlı manevi danışmanlık sertifikası olan gönüllü din görevlileri tarafından gençlerin fiziksel, bilişsel, psikolojik ve kültürel yönleri dikkate alınarak, mahalli imkânlar nispetinde gençlik hizmeti verilen cami ve mekânlarda, "Kur'an eğitimi, dini bilgiler, sosyal ve kültürel etkinlikler, sanat ve spor faaliyetleri" ana başlıkları altında gerçekleştirilmektedir.⁵⁵³ Gençlik merkezi faaliyetlerinin gençler tarafından nasıl karşılandığını tespit etmek amacıyla Günler ve Zengin tarafından hazırlanan, "Gençlerin Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Yönetilen Cami Gençlik Merkezi İşbirliğine Dayalı Hizmetlere Bakışları ve Beklentileri: İstanbul Örneği", isimli çalışmada gençlik merkezlerine katılım sağlayan on yedi öğrenciyle mülakat gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre, katılımcıların neredeyse tamamı bu merkezlerde yürütülen faaliyetlerle kendilerini iyi hissettiklerini, buradaki faaliyetleri olumlu ve yeterli bulduklarını ve bu tarz cami dışı sosyal aktivitelerin daha da artırılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Az sayıda katılımcı ise, "faaliyetlerin duyurusunun yeterli şekilde yapılmadığı, görevlilerin yetersiz olduğu, Kur'an eğitiminin zayıf kaldığı yönünde" görüş belirtmiştir. Çalışmayı yürüten araştırmacılar ise bu merkezlerin eksikliklerini; "şu ana kadar yürütülen çalışmaların görevlendirme bazında olması, müstakil unvanların bulunmaması ve çalışmaların gönüllülük esasına dayandırılarak yapılması bu alandaki görevli kaynağını nicelik ve nitelik bakımından olumsuz etkilemektedir. Bununla beraber gençlik hizmetleriyle alakalı olarak yürütülen faaliyetler kapsamında, bu alanlara yönelik ihtiyaçları karşılayabilecek müstakil bir harcama kaleminin olmayışı, harcamaların idari inisiyatife dayalı ve mahalli imkânlarla yapılıyor olması bu alandaki en önemli sorunlardan biri olup gençlik faaliyetlerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Bu

⁵⁵² Kübra Kamer Ekici, "Gençliğe Değer Projesinin Din Eğitimi Kapsamında Değerlendirilmesi", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 17, 2022, s. 41.

⁵⁵³ Serdar Günler ve Mahmut Zengin, "Gençlerin Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Yönetilen Cami Gençlik Merkezi İşbirliğine Dayalı Hizmetlere Bakışları ve Beklentileri: İstanbul Örneği", *Eskiye*, Sayı: 53, Haziran 2024, s. 643.

olumsuzluk ise bahse konu faaliyetlerin hayata geçirilmesinde çeşitli zorluklar ortaya çıkarmaktadır.” şeklinde belirtmişlerdir.⁵⁵⁴

“Gençliğe Değer” projesinin değerlendirilmesi amacıyla Ekici tarafından farklı il ve ilçelerde DİB personeli olarak görev yapmakta olan 21 gençlik koordinatörüyle görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sonucunda, katılımcıların büyük bir kısmı proje kapsamında gençlerle sağlıklı iletişim kurabilmenin yeterli düzeyde olmadığını ve projenin daha da geliştirilmesi gerektiğini, farklı dini düşünce yapısına sahip olan gençlerle iletişim kurabilme açısından projenin gençlerin soru ve sorunlarına çok katkı sağlayamadığını, DİB’in projenin uygulanmasına yönelik program, materyal ve maddi destek göndermesi gerektiğini ve de din görevlilerinin daha yetkin olması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁵ Araştırma sonuçları projeden istenilen verimin alınamadığını, projenin muhatabı olan gençlere ulaşmakta yetersiz kaldığını ve geliştirilmeye muhtaç olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Sonuç olarak yaygın din eğitimi kurumları içinde faaliyet alanı azımsanmayacak ölçüde geniş olan camilerin faaliyetlerinin cami içi ve cami dışı olarak iki taraflı yürütüldüğü görülmekle birlikte; cami içi faaliyetler kategorisinde yer alan hutbe ve vaazların gençlerin gündeminde olan güncel dini meseleleri yeterince konu edinmemesi, gençliğin sorunları karşısında çözüm üretmekte yetersiz kalması, hutbe ve vaazlarda sürekli aynı hitapların kullanılmasından ötürü hep aynı şeyler anlatılıyor düşüncesinin oluşması, hutbelerin tek merkezden hazırlanmasından ötürü muhatapların ilgi ve ihtiyaçlarını karşılayamaması, hutbe süresinin uzun olması gibi nedenlerden ötürü cami içi yaygın din eğitimi faaliyetlerinin gençlere hitap etmediğini söylemek mümkündür.

Cami dışında gençlere yönelik olarak yürütülen faaliyetlerle ilgili olarak yapılan saha çalışmalarında bu faaliyetlerin duyuru ve tanıtımlarının yeterince yapılmaması, ülkenin her yerine ulaşamaması, faaliyetlerde görev alan kişilerin yetkin olmamaları, farklı dini yönelime sahip olan gençlere ulaşamaması gibi olumsuzluklar tespit edilmiştir.

⁵⁵⁴Günler ve Zengin, “Gençlerin Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Yönetilen Cami Gençlik Merkezi İşbirliğine Dayalı Hizmetlere Bakışları ve Beklentileri: İstanbul Örneği”, s. 650.

⁵⁵⁵Ekici, “Gençliğe Değer Projesinin Din Eğitimi Kapsamında Değerlendirilmesi”, s. 57.

3.3.2.4. Kitle İletişim Araçları

Sosyal medya platformları yalnızca eğlence aracı olmaktan çıkıp aile, okul ve akran eğitimini bile geride bırakacak güçte bir eğitim aracı haline gelmiştir.⁵⁵⁶ Bu gücün olumlu yanları olduğu gibi pek çok olumsuz yansıması da mevcuttur. Furat'ın kitle iletişim araçları üzerine sahada yapılan araştırmaları incelediği çalışmasında; kitle iletişim araçlarının inanç ve değerleri olumsuz yönde etkilediği, dini sosyalizasyon işlevi, dini açıdan planlı bir şekilde toplumu yönlendirip şekillendirdiği, dini yayınların özgün bir medya dindarlığı ürettiği gibi pek çok hususun altı çizilmiştir.⁵⁵⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı ve TÜİK tarafından yapılan araştırmaya göre ise ülkemizde 18-24 yaş aralığındaki gençlerin %31,7'si televizyon, radyo, gazete, dergi ve internet gibi kitle iletişim araçlarının dini bilgilerini geliştirme konusunda kendilerini teşvik ettiğini belirtmişlerdir. İnterneti dini bilgi kaynağı olarak gören katılımcıların genel ortalaması %4,8 iken, bu oran 18-24 yaş aralığındaki katılımcılarda %9,4'e çıkmıştır. Diğer önemli nokta ise eğitim düzeyi arttıkça dini bilgi kaynağı olarak televizyon, radyo, gazete ve dergiyi tercih edenlerin oranı azalmakta, interneti tercih edenlerin oranı artmaktadır.⁵⁵⁸ Bunların yanı sıra *Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık* (TİDA) 2023 raporuna göre, dini bilgi edinme yolları içerisinde TV programları %25,3 oranında biraz ve çok etkili görülür iken, internet kaynakları %33,6 gibi yüksek bir orana sahiptir.⁵⁵⁹ Bizim araştırmamızın bulgularına göre ise, kitle iletişim araçlarından biri olan televizyonun katılımcıların hayatında neredeyse hiç yeri olmadığı söylenebilir. Yalnızca bir katılımcı, Ramazan ayında dini içerikli TV Programlarını izlediğini belirtmiştir. Onun dışında TV'lerdeki dini içerikli tartışma programları ya da bilgi verme amaçlı hazırlanmış programların izlenmediği tespit edilmiştir. Bu durumun, dini içerikli TV programlarının katılımcıların ilgi alanlarına/sorunlarına hitap etmemesinden kaynaklanıyor olabileceği düşünülebilir.

⁵⁵⁶ Bilal Yorulmaz, "Medyadaki Dini Faaliyetler ve Sorunlar", *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü, Dem Yayınları, İstanbul 2018, s. 448.

⁵⁵⁷ Ayşe Zışan Furat, "Din Eğitimi Ekseninde Türkiye'de Medya ve Din Araştırmaları", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Haziran 2019, s. 36.

⁵⁵⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması*, Ankara 2014, s. 114, 115, 133.

⁵⁵⁹ Zübeyir Nişancı, *Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık*, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 216.

Teknolojinin gelişmesiyle bilgi çok hızlı bir şekilde dolaşıma girmekte, dini bilgi de bu dolaşımda dijital dünyanın bir parçası olarak yerini almaktadır.⁵⁶⁰ İnternet erişimli platformlar dini bilgi edinme yolları arasında her geçen yıl artış göstermektedir. Araştırmamız çerçevesinde katılımcılara, “*Aklınıza takılan dini soru olduğunda nerelere başvuruyorsunuz?*” sorusu yöneltilmiş; on katılımcı internetten araştırdığını, sekiz katılımcı ailesine sorduğunu, altı katılımcı diyanete (internetle, telefonla veya yüz yüze) danıştığını, altı katılımcı ise çevresinde “hoca” statüsünde olan kişilere sorduğunu belirtmiştir. Bu durum geleneksel dini bilgi kaynaklarının etkinliğini sürdürdüğünü ancak internetin de dini bilgi edinmek amacıyla yaygın şekilde tercih edildiğini göstermektedir. TİDA raporuna göre, dinî bilgi edinme kaynakları arasında televizyon programları %25,3 oranında biraz ve çok etkili görülürken, internet kaynakları söz konusu olduğunda bu oran %33,6’ya yükselmektedir. Dijital medyanın özellikle gençler arasında giderek daha etkin bir konuma yerleşmesi, dijital din çalışmalarına da yeni bir ivme kazandırmıştır.⁵⁶¹

Vardı tarafından 18-34 yaş arası, 244 katılımcı ile yapılan araştırmada, katılımcıların internet ortamında sunulan dini içerik ve hizmetlere yönelik olumlu tutuma sahip oldukları gözlemlenmiştir. Bu araştırmada dikkat çeken sonuç ise aynı örneklem grubu ile sanal âlemde yer alan dini bilgilerin güvenilirliği üzerine yürütülen çalışmada katılımcıların %62,7’sinini internet ortamındaki dini bilgileri güvenli bulmadıkları görülmüştür.⁵⁶² Kandemir ve Toprak tarafından yapılan çalışmada ise Diyanet İşleri Başkanlığı’nın dijital mecraları, gençlerin dini konularda güvenilir buldukları dijital mecralar içinde ikinci sırada yer almaktadır.⁵⁶³

DİB, dijital medya aracılığıyla toplumu din konusunda aydınlatma amacıyla 2011’de Facebook ve Twitter (X)’da, 2012’de Youtube’da, 2020’de Instagram’da yer almaya başlamıştır. Dini iletişim ve yayın bağlamında ilk kez 1935’te “Hak Dini Kur’an Dili” tefsiriyle başlayan basılı yayın çalışmaları, 1956’da “Diyanet İlmi

⁵⁶⁰ Sibel Kandemir ve Hicret K. Toprak, “Gençlerin Dinî Referans Dünyası ve Dijital Medya”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 64/2, 2023, s. 558.

⁵⁶¹ TİDA verilerine göre televizyon programları dinî bilgi edinme/kaynakları arasında %51,5 oranında hiç etkili görülmezken, %21,5 oranında çok az etkili, %20 oranında biraz etkili, %5,3 oranında çok etkili görülmektedir. İnternet ise %45 oranında hiç etkili görülmemekte, %19,4 oranında çok az, %24 oranında biraz, %9,6 oranında çok etkili olarak görülmektedir. Detaylı bilgi için, Bkz. Zübeyir Nişancı, Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık.

⁵⁶² Recep Vardı, “İnternette Yer Alan Dini İçerikli Bilginin Güvenilirliği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3, Temmuz 2013, s. 84.

⁵⁶³ Kandemir ve Toprak, “Gençlerin Dinî Referans Dünyası ve Dijital Medya”, s. 584.

Dergi”, 1968’de “Diyanet Gazetesi”, 1979’da “Diyanet Çocuk Dergisi”, 1991’de “Diyanet Aylık Dergi”, 1999’da “Diyanet Avrupa Dergisi”, 2013’te “Aile Dergisi”, 2019’da “Arapça İlmi Dergi”, 2020’de Gençlere ithafen “Geçerken Dergisi”, 4-6 yaş çocuklara ithafen “Diyanet Cim”, 2021’de “Bayram Gazetesi” ile birlikte kaynak eserlerden ilmi eserlere ve çocuk kitaplarına kadar pek çok sayıda eser yayımlamaktadır.⁵⁶⁴ Ayrıca, basılı yayınlar ve daha pek çok eser e-kitap, sesli içerik ve video olarak DİB tarafından dijital ortamda erişime açılmıştır. Ancak bu eserlerin hitap ettiği kitle tarafından tanınırlığı ve bilinirliği noktasında bir takım soru işaretleri mevcuttur.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yürüttüğü radyo ve TV hizmetlerine binaen, 2013’te Diyanet Radyo, 2015’te Diyanet Kur’an Radyo, 2017’de ise Sıyer-i Nebi yayın yapmak üzere kurulan Diyanet Risalet Radyo yayın hayatına başlamıştır. Kolay ulaşılabilir olması, izlemek için her hangi bir beceri gerektirmemesi, görsel ve işitsel öğeleri barındırması ve izleyici sıkılmaması gibi özelliklerinden ötürü yıllardır yaygın ve etkin bir şekilde kullanılan televizyon yayını için de ⁵⁶⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olarak 2012 yılında TRT Diyanet TV açılmış olup, 2018 yılı itibariyle TRT bünyesinden ayrılarak Diyanet TV olarak yayın hayatına devam etmeye başlamıştır.⁵⁶⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla toplumun her kesimine din hizmeti sunması önemli bir gelişmedir. DİB’in kamu kurumları içinde sosyal medyayı erken kullanmaya başlayan kurumlardan biri olması, yasal mevzuatta ve stratejik planda sosyal medya kullanımıyla ilgili bilgilere yer vermesi, yazılı ve süreli yayınlarda sosyal medya konusunda çalışmalar yapması, dört sosyal medya mecrasında da yer alması, çağın getirilerine göre hareket etme gayreti içinde olduğunu göstermektedir. Bu hizmetlerin toplumdaki karşılığı, toplumun tüm kesimlerine ne kadar ulaştığı ve nasıl dönütler aldığı da göz ardı edilmemelidir.

⁵⁶⁴ Mehmet Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayın Faaliyetleri*, İslamiyat IV, Sayı 1, 2001, s. 64,65; Yunus Emre Sayan, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Sosyal Medya Kullanımı: Başkanlık ve Birimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 2021, s. 322.

⁵⁶⁵ Deniz Güler, *Eğitim İletişimi Kurumu Olarak Çocuk Televizyonu ve Uygulamaları İle Bir Model Önerisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Yüksekokulu Yayınları, Eskişehir 1991, s. 143.

⁵⁶⁶ Diyanet Haber, <https://diyanet.tv/televizyonumuz-yayin-hayatini-diyanet-tv-olarak-surdurecek>, (Erişim: 22. 06. 2023).

Aşlamacı tarafından DİB Hizmetlerine Yönelim Durumlarının incelendiği araştırmada, üniversite öğrencilerinin %44,5'i DİB'in düzenlediği etkinliklerden ve faaliyetlerden haberdar olmadığını, %59,6'sı ise Diyanet TV'yi hiç izlemediğini belirtmiştir.⁵⁶⁷ Topuz'a göre ise DİB'in sosyal medya hesapları genellikle duyuru ve haber paylaşımı için kullanılmakta, özensiz ve ilgisiz paylaşımlar yapılmakta, yeterli etkileşimden uzak olan bu hesaplar günümüzün sosyal medya kullanımından uzaktır.⁵⁶⁸ Diyanet TV'de de özel olarak gençlere hitap eden bir program mevcut değildir.

Genel olarak değerdendirilecek olursa, yaygın din eğitimi kapsamında katılımcılarımızın gençler DİB'in cami dışı etkinliklerinde gençlere yönelik olarak projeleri mevcuttur. Ancak bu projelerin uygulama noktasında aksaklıklar olması ve gençlerin çok az bir kesimine ulaşması proje yürütücülerinin yetkinliğini sorgulatmaktadır.

⁵⁶⁷ İbrahim Aşlamacı, "Üniversite Öğrencilerinin Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmetlerine Yönelim Durumları: İnönü Üniversitesi Örneği", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/6, 2016, s. 1579.

⁵⁶⁸ Topuz, "Yaygın Din Eğitimi Faaliyetlerinin Z Kuşaaının İlgi Ve İhtiyaçları Açısından Değerlendirilmesi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)", s. 148.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Özellikle son yıllarda deizm, ateizm ve agnostisizm gibi felsefi yönelimlerin fazlaca gündeme gelmesi ve popüler kültürün trend başlıkları arasına girmesi dikkat çekmektedir. Batı’da Hristiyanlığa tepki olarak ortaya çıkan bu yönelimlerin günümüzde İslam’a karşı bir tepkiye dönüştüğü ve gençlerin söz konusu yönelimlere eğilim gösterdiği yönündeki olgunun incelenmesi önem arz etmektedir. Bununla beraber gençlerin dini yönelimlerinde din eğitiminin rolünün bilinmesi de sorunun kaynağı ve çözümü noktasında yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, 2020-2021 eğitim-öğretim yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi’nin farklı fakültelerinde öğrenim görmekte olan otuz katılımcıyla yapılmış olan yarı yapılandırılmış mülakattan elde edilen verilere dayalı olarak bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Araştırmamıza katılan otuz üniversite öğrencisinden yirmi altısının Tanrı’nın varlığına inandığı, bir katılımcının inandığı ama şüphelerinin olduğu, bir katılımcının Tanrı’nın varlığının veya yokluğunun bilinemeyeceği fikrine sahip olduğu, iki katılımcının ise Tanrı’nın varlığına inanmadığı görülmüştür. Buna göre, üniversite öğrencileri arasında kendisinin İslam dışı bir dini yönelimi tercih ettiğini belirten öğrenci sayısının üç olduğu görülmektedir. Ancak, deist olduğunu belirten ya da Tanrı evren ilişkisi bağlamında doğrudan deistik yönelimi olan hiçbir katılımcı tespit edilmemiştir. Özellikle deizm üzerinden, çeşitli yayın organlarında ve sosyal medyada yapılan haberler göz önüne alındığında, gençlerin deizme yönelimlerinin arttığı yönündeki yaygın kanaatin aksine araştırmamızda buna uygun bir sonuçla karşılaşılmamıştır. Yaygın kanaatle araştırma sonucumuz arasındaki bu farkın nedeni; bu konuda kulaktan dolma, bilimsel araştırmaya dayanmayan çok fazla haber yapılması olabileceği gibi, bireylerin söz konusu yönelimlerle ilgili detaylı bilgi sahibi olmayıp kendilerini farklı tanımlamalarıyla ilgili de olabilir.

Üniversite öğrencilerinin Tanrı’nın evrene müdahalesi bağlamındaki görüşlerinin Tanrı inançlarıyla aynı doğrultuda olduğu yani, Tanrı’nın varlığına inanan tüm katılımcıların, Tanrı’nın evrene müdahale ettiğini de düşündüğü görülmüştür. Böylelikle, Tanrının varlığına inanan katılımcılarda Tanrı-evren ilişkisi bağlamında deistik bir yönelim tespit edilmemiştir.

Üniversite öğrencilerinden bir kısmının, insanın evrendeki rolünü “piyon, alnına yazılanı oynayan oyuncu” gibi sözcüklerle açıkladıkları ve yanlış bir kader anlayışına sahip oldukları tespit edilmiştir.

Araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin doğal afetlere yönelik görüşlerinin; “Tanrı tarafından insanları bir cezalandırma şekli”, “doğanın kendini yenilemesi olup tamamen bilimle açıklanabileceği” ve “bilimin de Tanrı’ya ait olmasından ötürü Tanrı’nın evrene koyduğu yasalar çerçevesinde gerçekleştiği” şeklinde olduğu görülmüştür.

Üniversite öğrencilerinin büyük bir kısmının zor durumda kaldığında elinden geleni yaparak Tanrı’dan dua ile yardım istediği, az bir kısmının ise sadece çabaladığı ancak dua etmediği tespit edilmiştir.

Katılımcıların büyük bir kısmının sadece zor durumda kaldıklarında ya da kendilerini çaresiz hissettiklerinde ibadet ettikleri, düzenli bir şekilde ibadet edenlerin sayısının ise çok az olduğu görülmüştür. Ayrıca, Tanrı’nın varlığına inananlar arasında, ibadetlerin şeklen bir öneminin olmadığı görüşü doğrultusunda, meditasyon ve yoga gibi ritüellerin kabul gördüğü hatta namazla eş değer tutulduğu tespit edilmiştir.

Üniversite öğrencileri arasında ibadetlerin ahlakı olumlu etkilediği görüşü çoğunlukta olmakla birlikte, ibadet-ahlak arasında bir ilişki olmadığı, hatta ahlaklı olmanın dindar olmaktan daha önemli olduğu görüşünün de azımsanmayacak kadar yaygın olduğu tespit edilmiştir.

“En önemli yol gösterici” konusunda üniversite öğrencilerinin sırasıyla “*din*”, “*akıl (bilim)*”, “*akıl ve din*”, “*tecrübeler*”, “*vicdan*” şeklinde farklı görüşlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Tanrının varlığına inandığını ifade eden katılımcılar arasında da en önemli yol göstericinin yalnızca akıl ve bilim olduğu fikrine sahip olan öğrenciler olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların zihinlerinin karışık olduğu başlıca konular; “*İslam’da kadının konumu*”, “*transandantal ritüeller*”, “*dini dışlayan ahlak anlayışı*”, “*Hz. Muhammed (sav)’in sünnetinin İslam’daki yeri*”, “*Kur’an’ın aslının korunması*”, “*mü’min olmayan iyilerin cehenneme gideceği*”, “*İslam’a göre insanın özgürlüğü*”, “*kadının miras hakkı*” şeklinde tespit edilmiştir.

Din-bilim ilişkisini çoğu katılımcı olumlu olarak değerlendirirken, dinin bilimi engellediği görüşünü ve din ile bilimin tamamen farklı iki alan olduğunu savunan katılımcılar olduğu da tespit edilmiştir.

Katılımcıların çoğunluğunun Peygamber inancı konusunda teistik bir anlayışa sahip olduğu görülmekle birlikte Tanrının varlığına inanmayan ve Tanrının varlığının veya yokluğunun bilinmeyeceği görüşüne sahip olan katılımcıların Peygamberleri toplumlar tarafından var edilen manipülatif kişiler olarak değerlendirdiği görülmüştür. Bunun yanında, Tanrı'nın varlığına inanan bir katılımcının Kur'an'da açıkça yer almayan hiçbir bilgiye itibar etmediği bu bağlamda peygamberin sünneti diye bir şeyin varlığına da inanmadığı tespit edilmiştir.

Tanrının varlığına inanan üniversite öğrencilerinin büyük bir kısmının, Kur'an'ın Allah tarafından indirilen son kitap ve değişmeden günümüze kadar geldiği yönünde fikir sahibi olduğu ancak bir öğrencinin Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu kabul etmekle birlikte sonrasında insan sözü karışmış olabileceği fikrine sahip olduğu tespit edilmiştir. Tanrı inancına sahip olmayanlar ve Tanrı'nın varlığı veya yokluğu bilinemez diyen öğrencilerin ise Kur'an-ı Kerim'i dini liderlerin yazdığı bir kitap olarak niteledikleri görülmüştür.

Üniversite öğrencilerinin ölümü ve ölüm sonrası Tanrı inançlarıyla aynı doğrultuda anlamlandırdıkları tespit edilmiştir.

Çalışmamız çerçevesinde üniversite öğrencilerinin dini yönelimleri örgün ve yaygın din eğitimiyle ilişkilendirilerek incelemeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda örgün eğitimde yer alan DKAB dersi ile seçmeli din dersleri, yaygın din eğitimi kurumlarından da aile, Kur'an Kursları, Cami eksenli faaliyetler ve kitle iletişim araçları vasıtasıyla yapılan din eğitimi incelenmiş olup şu tespitler yapılmıştır:

DKAB programında inanç konularına oldukça az yer verildiği, kader ve kaza konusuna ise hiç yer verilmediği; ünite sıralaması olarak 9.sınıfın ilk ünitesinde doğrudan İslam'ın bilgi kaynaklarına yer verildiği sonrasındaki üniteye dinin insan hayatındaki yeri ve önemine yer verildiği tespit edilmiştir.

DKAB programında 9. sınıfta "İslam ve İbadet" ünitesi altında yer verilen ibadet konusunun ağırlıklı olarak "niçin ibadet etmeliyiz?" sorusu üzerinden ele alındığı ancak ibadetlerin nasıl yapılacağına yer verilmediği tespit edilmiştir. Ayrıca, son yıllarda gençler arasında oldukça yaygınlık kazanan ve ibadetlerle neredeyse eş

değer tutulan yoga ve meditasyon gibi transandantal ritüellere İslam'ın bakışı noktasında DKAB programında yer verilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir.

DKAB programında 10. Sınıfta yer verilen Allah'ın varlığının delillendirilmesi konusunun 10. sınıf düzeyine göre basit ele alındığı, 5.sınıfta yer alan Allah inancı ünitesiyle benzerlik gösterdiği ve bu şekliyle gençlere hitap etmekte yetersiz olduğu tespit edilmiştir.

Dua konusuna DKAB Programında müstakil bir başlık ayrılmadığı, yalnızca “İnsanın Allah ile irtibat yollarını fark eder.” kazanımı işlenirken öğretmen tarafından ibadet, Kur'an okuma, tövbe ve istiğfar konularının yanında dua konusuna da değinilmesinin istendiği görülmüş olup programda dua konusunun çok zayıf kaldığı tespit edilmiştir. Oysa dua konusu gençler arasında transandantal ritüellerle benzer şekilde değerlendirilmekte ve dua yerine alternatif ritüellere meyiletme eğilimi gösterilmektedir.

Programda 12. sınıfta yer verilen güncel dini meseleler konusu, dinin günlük hayatta karşılaşılan problemlere verecek cevaplarının olması bakımından önem arz etmektedir. Ancak ünite içerisinde yalnızca, “uyuşturucu madde, alkol ve sigara kullanımı, kumar oynamak, otopsi, ötenazi, organ nakli, kan bağıışı, haram maddelerle tedavi ve intihar, helal-haram yiyecekler ve genetiği değiştirilmiş gıdaların zararları” konularına yer verilmiştir. Gençlerin karşı karşıya olduğu soru ve sorunları açıklamada yetersiz kaldığı tespit edilmiştir.

Üniversite öğrencilerinin DKAB dersiyle ilgili olarak, “dini sevdirdi”, “DKAB öğretmenimi çok sevdiğim için dersi ve Allah'ı sevdim”, “DKAB öğretmenimi örnek alıyordum”, “diğer dinleri tanımama yardımcı oldu”, “sorgulamama katkı sağladı”, gibi olumlu ifadelerin yanı sıra; “tarafli, din ve mezhep tutuyor”, “bilimsellikten uzak”, “yetersiz”, “sıkıcı”, “çok temel konuları anlatıyor”, “ezbere dayalı”, “gereksiz”, “seçmeli olmalı”, “dinden soğutuyor”, “hafızamda güzel hiçbir iz bırakmadı”, “sınıfça dalga geçerdik” gibi olumsuz ifadeler kullandıkları tespit edilmiştir. Katılımcıların bazılarının ifadelerinden (basit, gereksiz, sınıfça dalga geçerdik), DKAB dersinin öğrenciler nazarında saygınlığının düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Derse karşı olumsuz nitelermeler, “dini bilgileri ve pratikleri detaylı öğrenmek isteyip programı yetersiz bulanlar” ve “programa eleştiri yöneltmeyip doğrudan dersi eleştirenler” şeklinde gruplandırılabilir. Programı, dini öğrenmek için yetersiz bulanların eleştirilerinin dersin temel felsefesinden kaynaklı olduğu, dinbilimsel yaklaşımın detaylı din bilgisi anlatımına imkân vermemesinden ileri geldiği söylenebilir. Doğrudan dersi eleştirenlerin sarf ettiği “gereksiz, dalga geçerdik vs.” gibi olumsuz nitelermelerin ise, genel olarak din konusunun toplumsal eğilimlerin etkisiyle olumsuz bir algıyla karşı karşıya kalması ve dine karşı var olan bu olumsuz algının DKAB dersine yansıtılması olarak değerlendirilebilir.

DKAB dersine yönelik olumsuz eleştirilerin olumlulara oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Bu sonucun ortaya çıkmasında yalnızca dersin programı değil, DKAB dersinin eğitimsel ve din bilimsel yaklaşımları da önemli bir unsurdur. Zira öğrencilerinin önceki bilgi ve deneyimlerinden hareket eden yapılandırmacı yaklaşımla, öğrencilerin dini deneyimlerini göz ardı eden mezheplerüstü yaklaşımın bir arada kullanılması dersin işlenişini güçleştirmektedir.

Seçmeli ders olarak okutulan Temel Dini Bilgiler (İslam 1) dersi müfredatında yer alan aile, ekonomik hayat, hukuk, sosyal hayat ve ahlakla ilişkili konuların güncel soru ve sorunlarla yeteri kadar ilişkilendirilemediği tespit edilmiştir. Temel Dini Bilgiler (İslam 2) dersi içerisinde yer alan inanç konularına ilmi düzeyinde yer verildiği, bu içeriğin karşılaşılabilecek olası inanç problemlerinin çözümünde yeterli olmadığı değerlendirilmektedir.

Araştırmamızda, dini yönelimde etkili rol oynayan kurumların en başında aile geldiği tespit edilmiştir. Bireyin olumlu ya da olumsuz dini yönelim geliştirmesinde anne baba tutumlarının model oluşturduğu, araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinden aile tutumunu güven verici/destekleyici olarak niteleyenlerin Tanrıyı da güven veren, sığınılan, merhametli, bağışlayıcı gibi ifadelerle nitelediği; ailesini otoriter olarak niteleyenlerin Tanrıyı da benzer ifadelerle nitelediği tespit edilmiştir.

DİB bünyesinde farklı yaş grupları için Kur'an Kursu programları bulunmakta olup 4-6 yaş grubu Kur'an Kursları öğretim programında yer alan bazı kazanımların, bu yaş grubu için soyut kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, 7-10 yaş grubu Kur'an Kursları öğretim programında zekât ve hac ile ilgili tüm kavramların ve uygulama

esaslarının anlatılmasının bu yaş grubu için henüz erken olduğu değerlendirilmektedir.

ancak internetin dini bilgi edinmek amacıyla yaygın bir biçimde kullanıldığı Cami eksenli yaygın din eğitimi kapsamında yer alan hutbe sürelerinin özellikle çocuk ve gençlerin geldiği camilerde oldukça uzun bir zaman dilimi olduğu; vaaz dilinin, özellikle ağlamaklı ve tahakküm edici bir üslubun gençlere hitap etmediği tespit edilmiştir.

Cami bünyesinde açılan yaz Kur'an Kurslarının araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin bugünkü dini fikriyatlarının oluşmasında olumlu rol oynadığı tespit edilmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülen "Gençliğe Değer" projesi kapsamında, KYK'larda manevi danışmanlık hizmeti olarak yürütülen dini atölyelerin katılımcıların dini yönelimlerinin belirginleşmesinde olumlu rol oynadığı tespit edilmiştir.

Üniversite öğrencileri tarafından televizyonda yayınlanan dini içerikli programların izlenmediği tespit edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular ışığında tespit edilen sorunların çözümü noktasında aşağıdaki öneriler yapılabilir:

1. Kader inancı gençlerin zihinlerindeki soru işaretlerine cevap verebilecek şekilde güncel problemlerle ilişkilendirilerek DKAB programına dâhil edilmelidir. Ayrıca, programda dua konusuna daha geniş bir yer ayrılmalı ve konunun işlenmesinde duyuşsal alana hitap eden kazanımlara yer verilmelidir.
2. DKAB dersinde ünite ve konu sıralamaları belli bir sistematik takip edilerek düzenlenmelidir. Nitekim henüz Allah inancı oturmamış bireyler için diğer konular da bir anlam ifade etmeyecektir. Bu bağlamda 10.sınıfta yer alan Allah'ın varlığı konusu 9.sınıfın ilk ünitelerinden biri olarak yer almalıdır.
3. Örgün ve yaygın din eğitimi programlarında, İslam'da "şekli belli olmayan ibadetler" kavramıyla neyin kastedildiği açıkça ifade edilerek transandantal ritüellere karşı gençleri bilinçlendirecek kazanımlara yer verilmelidir.

4. Mevcut haliyle yalnızca 12.sınıfta yer alan güncel dini meseleler konusu, gençlerin en çok merak ettiği ve sorguladığı konular da dikkate alınarak, tüm ünitelerin sonunda yer alacak şekilde genişletilmelidir.
5. Seçmeli derslerin içerikleri hakkında öğretmenler ve idareciler tarafından öğrenciler bilgilendirilmeli, özellikle DKAB dersini ibadetlerin yapılışını öğrenme bakımından yetersiz gören öğrenciler Temel Dini Bilgiler (İslam 2) dersini seçmeleri konusunda teşvik edilmelidir.
6. DKAB dersinin etkililiğini artırmak amacıyla gerek hizmet öncesi gerekse hizmet içi eğitim çalışmaları geliştirilmeli ve bu bağlamda İlahiyat Fakülteleri ile Milli Eğitim Bakanlığı arasında sürekli bir işbirliği devam ettirilmelidir. Programın uygulayıcısı olan öğretmenler sürekli eğitilmeli, gelişen ve değişen koşullar öğretmenlere hizmet içi kurslar yoluyla aktarılmalı ve bu kursların etkililiği artırılmalıdır.
7. Bireylerin dini tutum ve dini yaşantısında ailenin önemli bir rol üstlendiği sonucundan hareketle; çocuklarına etkili bir biçimde din eğitimi vermekte zorlanan ailelerin desteklenmesi ve doğru yönlendirilmesi amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılandırılmış bir eğitim modeli hazırlanmalı ve aile-DİB işbirliği içerisinde yürütülmelidir.
8. 4-6 yaş ve 7-10 yaş grubu Kur'an Kursları öğretim programında yer alan ve bu yaş gruplarına uygun olmayan kavramlar gözden geçirilerek tekrar düzenlenmelidir.
9. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gençlere verilecek din eğitimsel faaliyetler için personel niteliği ve yetkinliği artırılmalı, hedef kitleye yönelik etkinliklerde gençlerin ihtiyaç ve beklentileri dikkate alınmalıdır.
10. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yalnızca gençlere yönelik faaliyet gerçekleştirmek üzere online hizmetlerin niteliği artırılmalı ve gençlerin ilgi göstermesini sağlayacak bir mekanizma oluşturulmalıdır.

KAYNAKLAR

- Abdülcelil, Bilgin, “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2, Aralık 2014, ss. 75-83.
- Abdülcelil, Bilgin, “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2, Aralık 2014, ss. 75-83.
- Acuner, Yusuf, “Öğrencilere Göre Seçmeli Kur’an-ı Kerim Dersi: Artvin İli Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/4, 2016, ss. 850-871.
- Adıgüzel, Arife, *Üniversite Gençliğinde Dini Yönelimin Sosyolojik Açısından İncelenmesi: Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF ve Dicle Üniversitesi İİBF Karşılaştırmalı Örneği*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014.
- Ahmet Çakmak, “Lise Öğrencilerinde Dkab Eğitimi İle Hayatı Anlamlandırma Arasında Dindarlık Ve Sorumluluğun Aracılık Rolünün İncelenmesi”, *Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum 2018.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- Akbaba Altun, Sadegül, “Eğitim Yönetimi ve Değerler”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1/10, 2003, ss. 8-28.
- Akgün, Tuncay; “Anthony Kenny’e Göre Tanrı’yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm”, *Bolu Abant İzzet Baysal İlahiyat Fakültesi Dergisi (Dergi Abant)*, 6/11, 2018, ss. 15-33.
- Akkaya, Ümit Harun, “Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi”, *Bilimname*, 2021/44, ss. 83-129.
- Aksoy, Elif, *Yetişkinlik Döneminde Hayatı Anlamlandırma Ve Dindarlık İlişkisi (Gaziantep Örneğinde)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.
- Aktan, Ali, “Mu’tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, ss. 391-401
- Akto, Semra ve Akif Akto, “Okul Öncesi Öğretmenlerinin Din Eğitimi Hakkındaki Görüşlerinin İncelenmesi (Nitel Bir Araştırma)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9/2, 2017, ss. 1096-1121.
- Aktu, Yahya, “Levinson’un Kuramında İlk Yetişkinlik Döneminin Yaşam Yapısı”, *Psiyatri Güncel Yaklaşımlar*, 8/2, 2016, ss. 162-177.
- Akyol, Aygün, "Dindarlıktan Dini Darlığa Deizm Meselesi", *İlesam İlim ve Edebiyat Dergisi -Deizm Özel Sayısı-*, 3/11 Mayıs-Haziran, 2018, ss. 20-25.
- Akyüz, Niyazi, vd., “Din ve Toplumsal Değişme”, *Din Bilimleri* 2, ed. Baki Adam, A.Ü Basımevi, Ankara 2009.
- Albayrak, Ahmet, “Ergenlerin Dini Gelişmesinde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği (İmam-Hatip Lisesi Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli, Dem Yayınları, İstanbul 2006.
- Allport, Gordon W., *Birey ve Dini*, çev. Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara 2004.
- Arnett, Jeffrey Jensen, “Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties”, *American Psychologist*, 55/5, 2000, ss. 469-480.
- Altaş, Nurullah, “DKAB Programlarının Amaç- İçerik İlişkisi Açısından Değerlendirilmesi”, *Türkiye’de Okullarda Din Öğretimi*, ed. Recep Kaymakcan vd., Dem Yayınları, İstanbul 2011.

- _____, *Gençlik Döneminde Din Olgusu ve Liselerde Din Öğretimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2004
- _____, *Liselerde Din Öğretimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2004.
- Altaytaş, Muhammed, *Çağdaş İnkârcılık*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Altıntaş, Muhammed Esat, “İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Değer Öğretiminde Kullandıkları Yöntemler-Nitel Bir Araştırma”, *Millî Eğitim*, 47/217, 2018, ss. 131-165.
- Apaydın, Halil, “Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/12, 2001, ss. 319-337.
- Ardoğan, Recep, “Doğal Âfetler Karşısında Müslümanlık”, *Din ve Hayat*, 13/41, 2013, ss. 40-45.
- Arıcan, Sümeyra ve Yalvaç Arıcı, Handan, “Kur’an Kursu Öğreticilerinin Yetişkin Eğitiminden 4-6 Yaş Kurslarına Geçiş Süreci Hakkında Fenomenolojik Bir Araştırma”, *Diyanet İlmî Dergi*, 58/3, 2022, ss. 1251-1300. Budak, Ali, “Osmanlı Modernleşmesi ve Edebiyat”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007/18, ss. 117-144.
- Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş-I*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980.
- Arslan, Hulusi, “Dinin Amaçları Açısından Trafik Kuralları”, *Din ve Trafik*, ed. Hulusi Arslan vd., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Malatya 2016.
- Arslan, Mustafa; “Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: Yeni Çağ İnanışları Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4/11, ss. 9-25.
- Asar, Muhammet Ali, “İbadet Ahlak İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6/1, 2020, ss. 297-314
- Aslan, Adnan, “Analitik Pozitif Ateizmin Bir Eleştirisi: Micheal Martin”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2002/7, ss. 75-95.
- Aslan, Ahmet, “Genç Yetişkinlerin Din Ve Dindarlık Anlayışları Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1, 2024, ss. 487-520.
- Aslan, Gamze, “Ortaçağdan Günümüze “Modernite”: Doğuşu Ve Doğası”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/7, 2011, ss. 10-26.
- Aşlamacı, İbrahim, “Üniversite Öğrencilerinin Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmetlerine Yönelim Durumları: İnönü Üniversitesi Örneği”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/6, 2016, ss. 1563-1582.
- Aşlamacı, İbrahim, ve Ömer Faruk Gök, “Öğretmenlerine Göre Ortaokul Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Sorunlar: Nitel Bir Araştırma”, *dergiabant*, 7/14, 2019, ss. 354-385.
- Ata, Mahmut, “Ortaöğretim Kurumlarında Seçmeli Hz. Muhammed’in Hayatı Dersinin Öğrenciler Üzerinde Tezahürü/Yansıması Bağlamında Bir Araştırma (Adana - Yüreğir Örneği)”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6/37, 2019, ss. 1333-1342.
- Atak, Hasan ve Figen Çok, “İnsan Yaşamında Yeni Bir Dönem: Beliren Yetişkinlik”, *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 17 /1, 2010, ss. 39-50.
- Atak, Hasan, vd., “Yetişkinliğe Geçiş: Türkiye’de Demografik Ölçütler Bağlamında Kuramsal Bir Gözden Geçirme”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8/3, 2016, ss.204-227.

- Atçı, Meltem, *Maimonides'in Felsefesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Ay, Mehmet Emin, "Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu II*, ed. İbrahim Canan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 361-374.
- Ay, Mustafa Fatih, "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Eğitimi, Dindarlık, Ahlaki Olgunluk Ve Saldırganlık Arasındaki İlişkiler", *Milli Eğitim*, 50/232, 2021, ss. 313-334.
- Aydın, Mehmet Zeki, "Küreselleşen Dünyada Eğitimin Amaçları ve Yöntemleri Nasıl Olmalıdır?", *Talim: Journal Of Education In Muslim Societies And Communities*, 6/1, 2022, ss. 45-62.
- _____, *Ailede Ahlak Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1998
- _____, "Ateizm ve Çıkmazları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1, 1981, ss. 187-204.
- Aydın, Rumeysa, *Ahiret İnancının İnsan Üzerindeki Etkileri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2022.
- Aygün, Akyol, "Dindarlıktan Dini Darlığa Deizm Meselesi", *İlesam İlim ve Edebiyat Dergisi -Deizm Özel Sayısı-*, 3/11, 2018, ss. 20-25.
- Aygün, Fatma, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/2, 2017, ss. 531-562.
- Ayhan, Halis, "Çocuklarda İman Öğretimi ve İbadet Eğitimi", *Çocuk ve Ergen Eğitiminde Anne Baba Tutumları*, ed. Haluk Yavuzer, Timaş Yayınları, İstanbul 2010,
- _____, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014,
- Ayhan, Kader, "Ortaya Çıkan Yeni Popüler Dini Öğeler ve Gençlerin Anlam Arayışı Arasındaki İlişki" *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Kongresi*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, sa. 221-229.
- Ayten, Ali, "Kimlik ve Din: İngiltere'deki Türk Gençleri Üzerine Bir Araştırma", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2), 2012, ss. 101-119.
- _____, "Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk Ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/4, 2009, ss. 85-108.
- Bademci, Vahit, "Sınıfta Sıcak Bir Ortam Yaratarak Başarıyı Artırmak", *Çağdaş Eğitim*, Yıl: 16, ss. 18-20.
- Tezcan, Mahmut, "Okulda Başarısızlık ve Önlenmesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 17/1-2, 1984, ss. 385-388.
- Bahadır, Abdülkerim vd., *Gençlik ve İletişim*, DİB Yayınları, Ankara 2018.
- Bahadır, Abdülkerim, *Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1999.
- _____, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, der. Hayati Hökelekli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Bahçekapılı, Mehmet, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri: İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İlke Yayınları, İstanbul 2013.
- Baktır, Mustafa, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul 1998, ss. 425-428.

- Bala, Sabahattin ve Davut Işıkdogan, “Seçmeli Temel Dini Bilgiler Derslerindeki Dini Anlayış Ve Dünya Görüşü”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, ss. 49-78
- Bala, Merve Beyza, *Deprem Yaşayan Bireylerde Dini Başa Çıkma (2011 Van Depremi Örneği)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2021.
- Balcı, Ali, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi, Ankara 2013.
- Baloğlu, Adnan Bülent, “Din mi Bilim mi: İkilemin Çözülüşü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, 2003, ss. 21-52.
- Baltacı, Ali, “Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1, Haziran 2018, ss. 231-274.
- Baytemur, Kevser, *Lise Gençliğinde Allah İnancının Gelişimi Ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2020.
- Bayyigit, Mehmet, *Gençlik ve Din*, Yediveren Kitap, Konya 2011.
- Beki, Münteha, “Mükemmellik ve Ontolojik Kanıt”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 18/47, 2015, ss. 119-145.
- Betül, Aydın, *Çocuk ve Ergen Psikolojisi*, Nobel, İstanbul 2005.
- Bilasa, Pınar ve Mehmet Taşpınar, “Hayat Boyu Öğrenme Kapsamında Anahtar Yeterliliklerin Belirlenmesi: Türkiye İçin Durum Analizi”, *Millî Eğitim*, 2017/215, ss. 129-144.
- Bilecik, Sümeyra, “Anne Baba Tutumlarının Bireylerin Din Algısına Etkisi”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 15/33, 2017, ss. 7-38.
- Bilgin, Beyza, “Çocuğun Manevi Eğitimi”, *Din Öğretimi Dergisi*, Sayı:6, 1986, ss. 29-37.
- _____, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 1998
- Bilgin, Vejdî, “Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm Ve Nihilizm)”, *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı – IX*, Ankara, 11-13 Eylül 2018.
- Bilici, Ali Baz, “Çocukların Dini Gelişimlerinde Camilerin Rolü”, *Turkish Studies*, 11/5, 2016, ss. 117-136.
- Birand, Kamran, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1987.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazâli Metafiziği Karşılaştırması*, MEB Yayınları, Ankara 1986.
- _____, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara: 1990.
- Bulut, Mehmet, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayın Faaliyetleri”, *İslamiyat*, 4/1, 2001, ss. 61-72;
- Bulut, Nurgül, *Allah İnancı-Ahlak İlişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020.
- Bulut, Zübeyir, “Dinsel Çoğulculuk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Diğer Dinlerin Öğretimi”, *Kelam Araştırmaları*, 8/2, 2010, ss. 65-90.
- Buyrukçu, Ramazan, “İlköğretimde Din ve Ahlak Öğretimine Genel Bir Bakış”, *Tabula Rasa*, 1/1, 2001, ss. 163-188.

- Can, Burhanettin, vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, SEKAM Yayınları, İstanbul 2013
- Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Cennet, Mehmet Zülfi, “Gençliğin Anlam Arayışına Bir Katkı: Kur’an Ekseninde İliyya Ebu Madi’nin Agnostik Düşüncesine Bir Eleştiri”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Kongresi*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, s. 285-302.
- Certel, Hüseyin, “Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi”, *Dini Araştırmalar*, 2/4, 1999, ss. 209-222.
- Cesur, Sevim, *Depremi Nedensel Açıklamaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul 1999.
- Ceylan, Ahmet, “Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları”, *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Ramazan Biçer ve Süleyman Akkuş, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, ss. 181-213.
- Cilacı, Osman, “Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 529-530.
- Coşkun Keskin, Sevgi, vd., “Değer Eğitimde Özdeşim Kurma: Hz. Muhammed (sav) Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17/37, ss. 175-218,
- Coşkun, Cüneyt, “Din-Bilim İlişkisi Ve Çatışmanın Araçsallığı”, *Bilimname*, 37/1, 2019, ss. 1057-1084.
- Coşkun, İbrahim, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, *Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, Van, 12-13 Mayıs 2017, ss. 41-70.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı (Psikolojinin Temel Kavramları)*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2011,
- Çağrı, Mustafa, “Din ve Dünyevileşme”, *Din ve Hayat Dergisi*, Sayı 13, 2011, ss. 4-7.
- Çağrı, Mustafa, ve Hayati Hökelekli, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 384-387.
- Çakmak, Ahmet, *Lise Öğrencilerinde Dkab Eğitimi İle Hayatı Anlamlandırma Arasında Dindarlık Ve Sorumluluğun Aracılık Rolünün İncelenmesi*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çakmak, Zehra ve Halil Ekşi, “Ergenlerde Yaşamda Anlam, Maneviyat, Kişilik Arasındaki İlişkiler”, *Talim: Journal Of Education In Muslim Societies And Communities*, 7/1, 2023, ss. 38-52
- Çalışkan, Mehmet, “Kur’ân Perspektifinde İman, İbadet ve Ahlâk İlişkisi”, *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 15/93, 2022, ss. 221-232.
- Çankırlı, Ali, *Ergenlik Çağı*, Zafer Yayınları, İstanbul 2014.
- Çelebi, Kadir, “Diyanet İşleri Başkanlığınca Yayınlanan Hutbeleri Konu Edinen Lisansüstü Çalışmalar Üzerine Bir İnceleme”, *Ahi Evran İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, 2023, ss. 1-20.
- Çınar, Aliye, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, Köprü Kitapları, İstanbul 2018.
- Çiftçi, Harun, *Ortaokul Din, Ahlak ve Değerler Alan Seçmeli Derslerinin Öğretmen, Öğrenci ve Veli Görüşleri İle Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- Coşkun, İbrahim, *Ateizm ve İslam: Kelami Açısından Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

- Çökren, Hatice, *İslâm Kelâmında Tanrı'nın Mutlaklığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Çöllü, Ersan Fazıl ve Öztürk, Yunus Emre, “Örgütlerde İnançlar Tutumlar Tutumların Ölçüm Yöntemleri ve Uygulama Örnekleri Bu Yöntemlerin Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 9/1-2, 2006, ss. 373-404.
- Dam, Hasan, *İlköğretim I. Kademe (4-5) Öğrencilerinin Din Hakkında Sordukları Sorular ve Bu Sorular Açısından DKAB Ders Kitaplarının Değerlendirilmesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996
- _____, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2023
- Demir, Nilüfer Özcan, vd., “Türkiye’de Ergenlerin Arkadaş-Akran Grupları İle İlişkileri ve Sapmış Davranışlar: Ankara Örnekleme”, *Bilişim*, Sayı 32, 2005, ss. 83-108
- Demir, Zekiye, “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/14, 2013, ss. 95-118.
- Demirel, Özcan, *Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2007.
- _____, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2017.
- Demirli, Ekrem, “Dindarlık Azalıyor mu, Artıyor mu?”, *Sabah Ülkesi*, <https://www.sabahulkesi.com/2022/10/03/dindarlik-azaliyor-mu-artiyor-mu-modern-duenyada-dine-yoenelik-meydan-oku/>, (Erişim: 17.02. 2024).
- Dereli, Muhammet Vehbi, “Gençlere Yönelik Dinî Yayıncılıkta Dil Ve Terminolojinin Önemi -Kur'an Çevirileri Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 44, 2020, ss. 61-78.
- Deryakulu, Deniz, “Yapıcı Öğrenme”, *Sınıfta Demokrasi*, Ed. Ali Şimşek, Eğitim-Sen Yayınları, Ankara 2000, ss. 53-77.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, 2013.
- Dinç, Ayşenur, *Ergenlerde Anne-Baba Tutumları ve Dini Yönelim*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Dinçel, Esen, *Ergenlik Dönemi Gelişimsel Ödevleri ve Psikolojik Problemler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Doğan, Mebrure, *Üniversite Öğrencilerinin Kader Algıları: Metaforik Bir Araştırma*, *Kader*, 19/2, 2021, ss. 645-677.
- Doğan, Mebrure, ve Zeynep Özcan, “Gençlerin İnanç Eğilimlerinin Anlaşılması Bağlamında Dua İbadeti”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/3, 2022, ss. 1044 - 1076
- Doğan, Recai, “Yaygın Din Eğitiminin Neliği”, *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan ve Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Donat, Arzu, vd., “Üniversite Öğrencilerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, 9/3, 2019, ss. 451-459.
- Dorman, Emre, “Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi Ve Sebepleri”, *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı: 320, 2017, ss. 14-18.
- Dökmen, Üstün, *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Var Olmak, Gelişmek, Uzlaşmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2002.

- Düzgün, Şaban Ali, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller Ve Ortak Kavramlar”, *Kelam Araştırmaları*, 4/1, 2006, ss. 51-62.
- Efe, Hatem ve Abdullah Yargıcı, “Türkiye’de Dindarlık Algısı”, *Toplumsal Eğilimler-3*, Kasım 2023.
- Ekiz, Durmuş. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri: Yaklaşım, Yöntem ve Teknikler*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009.
- Er, Nurhibe Büşra, *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini ‘Deist’ Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022. Erbaş, Muammer, “Kur’an ve Sünnet Işığında Dini Tefekküre Dair Bazı Kavramların Tahlili”, *Diyanet İlmî Dergi*, 54/4, 2018, ss. 13-40.
- Erdem, Eda, ve Özcan Demirel, “Program Geliştirmede Yapılandırmacılık Yaklaşımı”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23/23, 2002, ss. 81-87.
- Erdem, Hüsameddin, “Deizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 109-111.
- Erdem, Ömer Faruk, *Bir Müslüman Deizm ve Ateizme Nasıl Bakmalı?*, Beyan, İstanbul 2022,
- Erdoğan, Emine, “Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örnekleme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/29, 2015, ss. 223-246.
- Erdoğan, Yeşim, *Lise Düzeyindeki Ergenlerin Kumar Oynamaları ile Riskli Davranışları Arasındaki İlişkiler*, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- Erikson, Erik H., *İnsanın Sekiz Evresi*, çev. Gonca Akkaya, Okyanus Yayınları, İstanbul 2014.
- Erkol, Mehmet, “Türkiye’de Dini Hayatı Anlamlandırmak: Dindarlık Olgusu ve Dindarlığın Ölçülmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/2, 2015, ss. 131-161
- Erol, Nilüfer, “Toplumsal Değişme ve Eğitim: “Temel İlişkiler, Çelişkiler, Tartışmalar”, *Akademik Bakış*, 5/9, ss. 109- 122.
- Ertürk, Selahattin, *Eğitimde Program Geliştirme*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1972
- Ev, Halit, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı Hakkında Bir Değerlendirme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/32, ss. 139-167.
- Farabi, *El-Medinetü’l Fazıla*, çev. Nafiz Danışman, MEB Yayınları, Ankara 2001.
- Fatih Ay, Mustafa, “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Eğitimi, Dindarlık, Ahlaki Olgunluk Ve Saldırganlık Arasındaki İlişkiler”, *Millî Eğitim*, 50/232, 2021, ss. 313 – 334
- Ferşadoğlu, Saliha, *15-18 Yaş Lise Öğrencisi Kızların Dini Tutum ve Davranışları (Yalova Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova 2013
- Fırat, Erdoğan, “Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1977.
- Frankl, Viktor E., *Hayatın Anlamı ve Psikoterapi*, çev. Veysel Atayman, Say Yayınları, İstanbul 2014.
- Furat, Ayşe Zişan, “Din Eğitimi Ekseninde Türkiye’de Medya ve Din Araştırmaları”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Haziran 2019, ss. 29-51.

- Geçtan, Engin, *Çağdaş Yaşam ve Normal Dışı Davranışlar*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989.
- Gençtanırım, Dilek ve Tuncay Ergene, “Riskli Davranışlar Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları”, *International Journal of Social Science*, 25/1, 2014, ss. 125-138.
- Gottlieb, Eli, “Development of Religious Thinking”, *Religious Education*, Vol: 101, 2006, ss. 242-260.
- Göçmen, Doğan, “Deizme ve Deistlere Dair Bazı Temel Gözlemler”, *Bilim Ve Ütopya Dergisi*, Sayı: 282, 2017, ss. 1-10.
- Gökçe, Orhan, *İçerik Analizi Kuramsal ve Pratik Bilgiler*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006.
- Gül, Serdar Kenan ve İsmail Dinçer Güneş, “Ergenlik Dönemi Sorunları ve Şiddet”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, 2009, ss. 79-101.
- Güler, Deniz, *Eğitim İletişimi Kurumu Olarak Çocuk Televizyonu ve Uygulamaları İle Bir Model Önerisi*, Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Yüksekokulu Yayınları, Eskişehir 1991.
- Gülfil, Derya, *Ateizmin Psikolojisi*, Maarif Mektebi, Ankara 2019.
- Gülmez, Ümmüşerif, *Deprem Felaketi Yaşayanlarda Dinsel Anlamlandırma Biçimleri ve Tutumları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- Gümüş, Süleyman ve Mikail İpek, “İmam-Hatip Ortaokulu ve Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde İnanç Öğretimi Üzerine Bir İnceleme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 26/3, 2022, ss. 939-953.
- Gün, Aysegül, “Veli ve Öğretici Görüşleri Doğrultusunda 4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursu Eğitimi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, 2016, ss. 33-66.
- Günay, Nasuh, “Yoganın Mahiyeti ve Çeşitleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/19, 2007, ss. 51-79.
- Günay, Ünver, “Modern Sanayi Topluluklarında Din: II”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/4, 1987, ss. 29-58.
- Günaydın, Fatma, “İmam Hatip Liselerinde İnanç Sorunları”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu Bildirileri*, ed. Vecihi Sönmez vd, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Gündoğar, Hamdi ve Muhammet Sait Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı-Adıyaman Örneği-”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11, 2019, ss. 643-670.
- Gündoğar, Hamdi, “Deizm Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük”, *Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, Van, 12-14 Mayıs 2017, ss. 29-40.
- Gündoğdu, Yusuf Bahri, “Seçmeli Din Dersleri Neden Tercih Edilmiyor? (Ordu İli Örneği)”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/32, 2017, ss.557-582.
- Gündüz, Turgay, “Gençlik Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel, Ankara 2023.
- _____, *İslam, Gençlik ve Din Eğitimi*, Düşünce Kitabevi, Bursa 2002.
- Güneş, Adem ve Mukadder Altun, “Seçmeli Kur’an Dersleri Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/67, 2019, ss. 1042-1055.
- Güneş, Firdevs, “Bologna Süreci ile Yükseköğretimde Öngörülen Beceri ve Yetkinlikler”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2/1, 2012, ss. 1-9.

- Günler, Serdar ve Mahmut Zengin, “Gençlerin Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Yönetilen Cami Gençlik Merkezi İşbirliğine Dayalı Hizmetlere Bakışları ve Beklentileri: İstanbul Örneği”, *Eskiye*, Sayı: 53, 2024, ss. 635-630.
- Hacıkeleşoğlu, Hızır, *Ebeveyn Tutumları Ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2020.
- Hacıkeleşoğlu, Hızır, ve Faruk Karaca, “Ebeveyn Tutumlarının Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 53, Haziran 2021, ss. 195-236.
- Hasan Meydan, “Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 40, 2013, ss. 219-250.
- Hayta, Akif, “İbadetler ve Ruh Sağlığı”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *Bağlanma Kuramı Ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2017.
- Hemşinli, Hakan, “Tanrı’nın Varlığına Bir Delil Olarak Dinî Tecrübe: Duyu Tecrübesi ve Saf Bilinç İddiaları Örneği”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/3, 2018, ss. 1633-1655.
- Hökelekli, Hayati ve Celal Çayır, “Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 2006, ss. 23-46.
- Hökelekli, Hayati, “Günümüz Gençliğinin Anlam Sorunu”, *Gençlik ve İletişim*, DİB Yay., Ankara 2018.
- _____, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- _____, *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2003.
- Işık, Sefer Yetkin, *Küreselleşme, Kültürel Değişim Ve Ebeveynlik: Ankara Kamil Ocak Mahallesi Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- İlhan, Hüseyin, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı ve Yansımaları*, Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Düzce 2023.
- İmamoğlu, Abdulvahit, “Genç Yetişkinlikte Kimlik Oluşumu”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Sempozyumu*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, ss. 79-92.
- İmamoğlu, Tuncay ve Ruhattin Yazoğlu, “Bâbertî’nin Bütüncül İnsan Anlayışının Modern Dünyadaki Yeri Ve Önemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, 2010, ss. 35-45.
- İnan, Tamer, *Üniversite Öğrencilerinin Dindarlık Düzeylerinin Hayatı Anlamlandırma Etkisi (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Örneği)*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.
- Jacquin, Guy, *Çocuk Psikolojisinin Ana Çizgileri*, çev. Mehmet Toprak, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- Kacur, Mustafa ve Atak, Mustafa, “Üniversite Öğrencilerinin Sorun Alanları Ve Sorunlarla Baş Etme Yolları: Erciyes Üniversitesi Örneği”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 31, 2011, ss. 273-297.

- Kader, Ayhan, “Ortaya Çıkan Yeni Popüler Dini Ögeler ve Gençlerin Anlam Arayışı Arasındaki İlişki” *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Kongresi*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, ss. 221-230.
- Kader, Hüseyin, “Üniversite Gençliğinin Kimlik İnşası Sürecinde Yaşadığı İnanç Sorunları”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Sempozyumu*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, ss. 213-220.
- Kale, Ali ve Adem Güneş, “DKAB Ve İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizme Bakışı”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 22, Aralık 2022, ss. 346-375.
- Kamer Ekici, Kübra, “Gençliğe Değer Projesinin Din Eğitimi Kapsamında Değerlendirilmesi”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 17, 2022, ss. 38-60.
- Kandemir, Fatih, “Dindarın Anlam Arayışının Temel Dinamiği Olarak Kutsal”, *Marifetname*, 9/2, 2022, ss. 329-352.
- Kandemir, Sibel ve Hicret K. Toprak, “Gençlerin Dinî Referans Dünyası ve Dijital Medya”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 64/2, 2023, ss. 557-590.
- Kandemir, Sibel, “Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2, 2021, ss. 230-256.
- Kanık, Cengiz, “Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum Ve Davranışlar”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12/2, ss. 91-120.
- Kant, Immanuel, “Felsefi Teolojiye Giriş”, çev. Mehmet Sait Reçber, *Felsefe Dünyası*, 2/40, 2004/2, ss. 148-164.
- Karaca, Faruk, *Dini Gelişim Psikolojisi*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2016.
- Karacoşkun, M. Doğan, “Okul Öncesi Çocuklarında Dua”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1, 2005, ss. 101-124.
- Karahan, Mücahit, *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2021.
- Karaköse, Rukiye vd., *Gençlik ve İletişim*, DİB Yayınları, Ankara 2018.
- Karaköse, Şaban, “Gençlerin Dindarlaşma Süreci”, *Gülistan Dergisi*, 2008/89, ss. 23-25.
- Karaman, Fikret, “Tevekkül, Kader Bağlamında Deprem Ve Sorumluluk Bilinci”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2020/56, ss. 903-936.
- Karataş, Meryem, “Yaygın Din Eğitimine Katkısı Açısından Camiler”, *Bitlis İslamiyat Dergisi*, 4/1, 2022, ss. 1-21.
- Kardaş, Meryem, “Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, *Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, Van, 12-14 Mayıs 2017, ss. 15-27.
- Karlı, Necmi, “Üniversite Öğrencilerinde Hayatın Anlamı Ve Dindarlık İlişkisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020/48, ss.169-201.
- _____, “Fetö Darbe Girişiminin Gençlerin Din Ve Cemaat Algısı Üzerindeki Etkisi: Trabzon İlahiyat Fakültesi Örneği”, *Bilimname*, 37/1, 2019, ss. 1187-1210.
- Katar, Mehmet, “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 1/1, 1998, ss. 59-75
- Kavas, Erkan, “Demografik Değişkenlere Göre Dini Tutum”, *Akademik Bakış Dergisi*, 2013/38, 2013, ss. 1-20.

- _____, “Dini Tutum-Stresle Başa Çıkma İlişkisi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013/37, ss. 143-168.
- Kaya, Mevlüt ve Nurettin Küçük, “İbadetler İle Hayatın Anlamı Ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/42, ss. 17-44.
- Keskin, Fırat ve Cumhuriyet Demiralp, “Günümüz Gençliğinin İstenmeyen Davranışlara ve Gruplara Yönelimi”, *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Sempozyumu*, Bingöl, 15-16 Ekim 2018, ss. 205-212.
- Kaya, Umut, “2017-2020 Yılları Arasında Yayımlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, 2021/17, ss. 221-258.
- Kaygusuz, İbrahim, vd., “Modernleşme Sürecinde Din Ve Dinde Yeni Eğilimler”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 13/49, 2020, ss. 4467-4500.
- Kaynak, İbrahim Hakkı, “İnsanın Anlam Arayışında Din ve Mit’lerin Rolü”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1/1, 2012, ss.673-682.
- Keyifli, Şükrü, “Camilerde Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, ed. M. Köylü ve N. Altaş, Ensar Yayınları, İstanbul 2020.
- _____, *Yaygın Din Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar*, İlahiyat Yayın, Ankara 2013.
- _____, “Eğitim ve Din Eğitimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, ss. 31-54.
- Kılıç, Recep, “Din ve Ahlak”, *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2013.
- Kılıç, Seçil, *Öğretmen Ve Öğrenci Görüşlerine Göre Seçmeli Kur’an-I Kerim Dersinin Sorunları (Kayseri İli Örneği)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2023.
- Kıraç, Ferdi, “Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğilimi Ve Anlam Duygusu”, *Mukaddime*, 2013/7, ss. 165-177.
- Kızılabdullah, Yıldız, “Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din”, *Din Eğitimi*, ed.Recai Doğan ve Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Kızılgöçer, Muhammed, *Yeni Dini Hareketlerin Psikolojisi*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2018.
- Kirman, M. Ali, “Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2/4, Mayıs-Ağustos 1999, ss. 223-233.
- _____, “Yeni Dini Hareketleri Tanımlama Problemi ve Tipolojik Yaklaşımlar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3/4, 2003, ss. 27-43.
- _____, *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Karahan Kitabevi, Adana 2005.
- _____, “Yeni Dini Hareketler: Tanım Ve Kapsam”, *Yeni Dini Hareketler: Tarihsel, Teorik Ve Pratik Boyutlarıyla*, ed. Süleyman Turan ve Faruk Sancar, Açılım Kitap, İstanbul 2014.
- Koç, Mustafa, “Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/17, 2004, ss. 231-256.
- _____, “Din Psikolojisi Araştırmalarında Ergenlik Dönemi Üzerine Türkçe Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Literatür İncelemesi”, *Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/12, 2005, ss. 41-70.

- _____, *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık İle Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2008.
- Koçak, Ali ve Hasan Kayıklık, “Duygular Bağlamında Din Duygusu ve Dinî Duygular”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, 2019, ss. 685-713.
- Kodaman, Bayram, “Osmanlı Devleti’nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007/16, ss. 1-24.
- Korkmaz, H. Hüseyin, *İslam’ın ve İlimin Işığında Çocuk Eğitimi*, Feza Yayıncılık, İzmir 1993
- Korkmaz, Mehmet, “Kur’an Kurslarında Din Eğitimi”, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü, Dem Yayınları, İstanbul 2018.
- Koştaş, Münir, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Köknel, Özcan, Kimliğini Arayan Gençliğimiz, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2001.
- Köroğlu, Cemile Zehra, “Türkiye’de Dini Hayatın İncelenmesi: Bütüncül Bir Yaklaşım”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, 2012, ss. 83-102.
- Köroğlu, Cemile Zehra, ve Muhammet Ali Köroğlu, “Bilim Kavramının Gelişimi Ve Günümüz Sosyal Bilimleri Üzerine”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016/25, ss.1-15.
- Köse, Abdurrahman, *Milenyum Tarikatları, Batı’da Yeni Dini Akımlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2006.
- Köse, Ali, *Dinin Geleceği*, Nobel Yayınları, Ankara 2022.
- Köylü, Mustafa, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yayınları, Samsun 2000.
- _____, “Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi ve Yöntemleri”, https://www.tidef.org/img/20140407_9955102801.pdf, (Erişim: 10.05.2024).
- _____, “Farklı Din Ve Kültürlere Sahip Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları”, *Ekev Akademi Dergisi*, 8/19, 2004, ss. 17-30.
- _____, “Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, ss. 143-197.
- Kula, M. Naci, “Gençlik Dönemi Krizleri Ve Dini Kimlik İnşası”, *Din ve Toplum Dergisi*, 6/2, 2022, ss. 26-33.
- _____, “Deprem Ve Dini Başa Çıkma”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, ss. 234-255.
- _____, “Gençlik Döneminde Kimlik ve Din”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, der. Hayati Hökelekli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Kulaksızoğlu, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Yayınları, İstanbul 2000.
- Kurt, Abdurrahman, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2009, ss. 1-26.
- Kutluer, İlhan, *İbn Sina Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- _____, “Laedriyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 129-131.
- Libera, Alain De, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.

- Makaraoglu, Havva, *Depremi Dini Tutum ve Davranışlar Üzerindeki Etkisi (Düzce İl Merkezi Örneği)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2005.
- Malkoç, Mehmet, “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8/16, 2019, ss. 252-268.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.
- Mehmedoğlu, Yurdagül, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi*, Rağbet Yayınları İstanbul, 2001.
- Menküç, Dilek, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Meydan, Hasan, “Din, Ahlak Ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 40, 2013, ss. 219-250
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- Neuman, William Lawrence, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. Sedef Özge, Yayın Odası Yayınları, İstanbul 2012.
- Odabaşı, Fatma, “Üniversite Gençliğinin Otorite Algısı ve Din”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2020/12, ss. 183-216.
- Oğuzkan, A. Ferhan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.
- Oktay, Melike, *Üniversite Gençliğinde Tanrı Tasavvurları İle Kişilik Özellikleri İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2021.
- Okumuşlar, Muhiddin, *Yapılandırmacı Yaklaşım ve Din Eğitimi*, Yediveren Yayınları, Konya 2014.
- Oluğ, Fatma, *Erinlik Dönemindeki Öğrencilerde Dini Tutum Ve Davranışlar (Sakarya Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Onat, Hasan, *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Endülüs, İstanbul 2017.
- Onay, Ahmet, “Diyanet Hıtbelerinin Muhteva Analizi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17/1, 2004, ss. 1-13.
- _____, *Dindarlık Etkileşim ve Değişim (Üniversite Öğrencileri Örneği)*, Dem Yayınları, İstanbul 2004.
- Onur, Bekir, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Yayınları, Ankara, 2011.
- Orhan, Derman, “Ergenlerde Psikososyal Gelişim”, *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Adolesan Sağlığı II Sempozyum Dizisi*, Sayı: 63, Mart 2008, ss. 19-21.
- Oruç, Cemil, *Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Nobel, Ankara 2023.
- Osman, Fikret, “Agnostisizmin Mantıksallığı Sorunu”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/9, 2015, ss. 53-58.
- Osmanoğlu, Cemil, *Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç*, *Bilimname, Düşünce Platformu*, 27/2, 2014, ss. 177-206.
- Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, TDV Yayınları, Ankara 1990.

- _____, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.
- Öktem, Ülker, “Kant Ahlakı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 2017/18, ss. 11-22.
- Öner, Necati, *Stres ve Dini İnanç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Özaydın, Abdülkerim, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- Özbaydar, Belma, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matbaası, İstanbul 1970.
- Özdemir, Ali, *Yönetim Biliminde İleri Araştırma Yöntemleri ve Uygulamalar*, Beta Yayınları, İstanbul 2016.
- Özdemir, Hacı Ali, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Allah İnancı (Burdur Örneği)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2015.
- Özden, M. Yaşar ve Hasan Şimşek, “Davranışçılıktan Oluşturmacılığa: “Öğrenme” Paradigmasının Dönüşümü ve Türk Eğitimi”, *Bilgi ve Toplum Dergisi*, 1998, ss. 71-82.
- Özeri, Nezahat Z., “Anne Tutumlarının Çocuğun Ahlak ve Adalet Gelişimine Etkisi”, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, ed. Halis Ayhan, Ensar Neşriyat, İstanbul 1998.
- Özgüven, Alperen Cemal, ve Yılmaz Arı, “Üniversite Gençliğinin Din Algısı; Eskişehir Örneği”, *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi*, 2023/3, ss. 143-155.
- Özkan, Fatih, *Çocuğun Din Eğitiminde Anne-Babanın Etkisi Diyarbakır Örneği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011.
- Öztan, Arzu, *İnsanın Anlam Ve Mutluluk Arayışında İnancın Rolü*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019.
- Öztürk, Hüseyin, *Öğrenci Gözüyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Sosyal ve Pedagojik Formasyonu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.
- Öztürk, M. Orhan ve Aylin Uluşahin, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, Nobel Tıp Kitapları, Ankara 2014.
- Öztürk, Saliha, *Ergen Eğitim Programının Ergenlerin Gelişim Bilgilerine Beden ve Benlik İmajlarına Etkisinin İncelenmesi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Özüdoğru Erdoğan, Halide Nur, “Ergenlik Döneminin Dini Ve Toplumsal Gelişimi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/1, 2014, ss.153-165.
- _____, Halide Nur, Ergenlik Döneminin Dini ve Toplumsal Gelişimi, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/1, 2014, ss. 153-165.
- Parlak, Sıdika Nur, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Dini Tutumlarına Din Eğitiminin Etkisi (İstanbul-Tuzla Örneği)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.
- Platon, *Şölen-Dostluk*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Kaymakcan, Recep, vd., *Seçmeli Din Eğitimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu*, Çınar Basım Yayın, İstanbul 2013.

- Reçber, Mehmet Sait, “Plantinga Ve Tanrı İnancının Temelselliği”, *Felsefe Dünyası*, 1/39, 2004, ss. 20-41.
- Sağlam, İsmail, *Çocuk ve İbadet: 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Sancak, Seyyid, “Küreselleşme Ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İdkab Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13, 2019, ss. 94-115.
- Santrock, John W., *Yaşam Boyu Gelişim*, çev. Galip Yüksel, Nobel, Ankara 2014.
- Sargın, Nurten, “Olumsuz Ana-Baba Tutumları”, *Eğitime Yeni Bakışlar*, ed. Ali Murat Sünbül, Mikro Yayınları, Ankara 2003.
- Sarıkavak, Kazım, “Harran Ve Harran Okulu”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- Sayan, Yunus Emre, “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Sosyal Medya Kullanımı: Başkanlık ve Birimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 2021, Ss. 317-340.
- Sayar, Kemal, *Ruh Hali*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.
- Schultz, Duane P. ve Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.
- Sekman, Aziz, “Kant'ın Ahlak Delili”, *İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi*, 3/2, 2017, ss. 58-61
- Selçuk, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.
- Selçuklu, Oğuz, *Öğretmenlerin Yapılandırmacı Öğrenme Yaklaşımlarının İncelenmesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.
- Semerci, Bengi, *Artık Büyüdüm*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- Sevinç, Kenan, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri”, *İslami İlimler Dergisi*, 12/3, 2017, ss. 101-132.
- _____, *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.
- Sevinç, Kenan, ve Ali Ulvi Mehmedoğlu, “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”, *İnsan ve Toplum*, 6/2, 2016, ss. 87-116.
- Seyithanoğlu, Ayşe, *Maksatları Ve Mesajları Bakımından Kur'ân Meselleri*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2020.
- Seyrek, Ahmet, *Ateizm, Deizm, Agnostisizm*, Dorlion Yayınları, Eskişehir 2019.
- Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 2016.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, “Yunan Sofistlerinden Günümüze Uzanan Bir Din Karşıtlığı: Agnostisizm ve Umursamazcılık”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Van, 12-14 Mayıs 2017, ss. 95-106.
- Sinanoğlu, Ahmet Faruk, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Hikmet Yurdu*, 2008/2, ss. 17-24.
- Sivaslıoğlu, Selda, *Ergen Gebelerin Sosyodemografik Özellikleri ve Kendilik Alguları*, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

- Soysaldı, H. Mehmed, Kur'an Sünnet İlişkisi, *Fırat Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, 2002/7, ss. 1-18.
- Spinks, G. Stephens, *Psychology and Religion: An Introduction to Contemporary Views*, Methuen & Co, London 1963.
- Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Yayınları, Ankara 2011.
- Subaşı, Necdet, "Türk(ie) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler, *İslamiyat*, 5/4, 2002.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazâli Metafiziği Karşılaştırması*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Sümer, Nebi, vd., "Anne-Baba Tutum ve Davranışlarının Psikolojik Etkileri: Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış", *Türk Psikoloji Yazıları*, 13/25, 2010, ss. 42-59.
- Sünter, Emel, "Ortaöğretimde Okutulan Seçmeli Din Eğitimi Dersleri Öğretim Programına İlişkin Öğretmen Görüşleri: Bir Durum Çalışması", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17/2, 2017, ss. 902-913.
- Şar, Güvenç, *Sofistik Düşüncenin Arka Planı Dissoi Logoi Üzerine Yorumlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Şeker, Zeynep, "Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu", *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*, 15/2, 2017, ss. 530-541.
- Şemin, Refia, *Gençlerimizin Psiko-pedagojik Problemleri (Kalkınmamıza Engel Olan Başlıca Sebepler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1973.
- Şen, Seher, "Din ve Sekülerleşme: Lise Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Kocaeli İli İzmit İlçesi Örneği)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Şenat, Asiye Fatma, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Anlayarak Kur'an Okuma Durumları Üzerine Bir Çalışma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/1, 2011, ss. 143-164.
- Büyüköztürk, Şener, vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2018.
- Şimşek, İsmail, "Tanrı'nın Varlığının Delili Olarak Güzellik Kanıtı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, 2014, ss.67-84.
- Takmaz Demirel, Fatma, *İslam Suçu Önler Mi? Ahlaki Topluluk Tezi Çerçevesinde Malatya İnönü Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Nicel Analiz*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2020.
- Tamminen, Kalevi ve Kari E. Nurmi, *Gelişimle İlgili Teoriler ve Dinî Tecrübe-I*, çev. Nurten Kımter, *ERUIFD*, 1/14, 2012, ss. 63-87.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, 1963, ss.141-151.
- Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi ve Bilim*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- Taslaman, Caner, "Tanrı-Evren İlişkisi ve Mûcize Sorunu Açısından Determinizm, İndeterminizm ve Kuantum Teorisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/31, ss. 163-186.
- Tayfur, Hamdi, *Dip Dalga*, Ankara Okulu, Ankara 2023
- Taylor, Charles *Seküler Çağ*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Tazegül, Murat, *Modernleşme Sürecinde Türkiye*, Babil Yayınları, İstanbul 2005.

- Tekin, İshak, “Ahlak Eğitiminde Beceri Merkezli Öğrenme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019/20 (Özel Sayı), ss. 259-287.
- Temel, Fulya & Ayşe B. Aksoy, *Ergen Gelişimi ve Yetişkinliğe İlk Adım*, Nobel, Ankara 2016.
- Tokur, Behlül, “Ahlaki Çözülme, İdeal İnsan Ve Hayatın Anlamı Bağlamında Atebetü’l-Hakâyık”, *Bilimname*, 2019/4, ss. 173-194.
- _____, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*, Sonçağ Akademi Yayıncılık, Ankara 2020.
- Topaloğlu, Aydın, *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*, Furkan Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, *Ateizm ve Eleştirisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- _____, *Filozofların Tanrısı: Teistik Perspektif*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2014.
- Topuz, Aslı, “Yaygın Din Eğitimi Faaliyetlerinin Z Kuşağının İlgi Ve İhtiyaçları Açısından Değerlendirilmesi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)”, [Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi](#), 2/46, 2023, ss. 127-155.
- Topuz, İlhan, “Dindarlık Tipolojileri İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013/30, ss.35-50.
- _____, “Yaşamın Anlamı ve Din: Gençler Üzerinde Bir Araştırma”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 1/4, 2016, ss. 540-560.
- Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015.
- Tuncer, Oya, *Çocuk, Aile ve Çevresi*, Çocuk ve Eğitim Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara 1979.
- Turgut, Mustafa, *Ortaokullarda Din, Ahlak Ve Değerler Alanındaki Seçmeli Derslerin Yönetici, Öğretmen, Öğrenci Ve Veli Görüşleri Bağlamında İncelenmesi (Antalya İli Örneği)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2019.
- Türk, Esra, “Çocukluk Döneminde Duygusal Gelişim ve Din Eğitimi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 14/3, 2014, ss. 143-158.
- Twenge, Jean M., *i-Nesli*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2018.
- Uçar, Recep, “Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programının Uygulamasındaki Problemler”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1998.
- Uludağ, Zekeriyya, “Determinizm ve Zorunsuzluk”, *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8/1, 1993, ss. 257-272.
- Uluğtekin, Sevdâ, “Çocuk Yetiştirme Yöntemleri Açısından Ana Baba Çocuk İlişkileri”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Dergisi*, 2/1, 1984, ss. 21-69.
- Uslu, Ferit, “Agnostisizm”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21, 2012, ss. 5-28.
- Uysal, Veysel, *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yayınları, İstanbul 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Çağdaş Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998.
- Ünal, Vehbi, “İslam’da İbadetlerin Sosyal Fonksiyonu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1, 2010, ss. 355-370.

- Ünlüoğlu, Gülören, “Ergenliğin Psikopatolojisi”, *Ergenlik Psikolojisi*, ed. Bekir Onur, Hacettepe Yayınları, Ankara 1987.
- Vardı, Recep, “İnternette Yer Alan Dini İçerikli Bilginin Güvenilirliği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3, 2013, ss. 79-87.
- Vergote, Antoine, “Ergenlikte Din”, çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1, 1981, ss. 588-591.
- _____, “Çocuklukta Din”, Çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, 1978, ss. 315-329.
- _____, *Din İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal, İstanbul 1999.
- Watt, W. Montgomery, *İslami Hareketler ve Modernlik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Yapıcı, Asım, “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri Ve Dogmatik Dindarlık”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, 2002, ss.75-117.
- _____, “Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 /2, 2012, ss. 1-40.
- _____, “Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2020/12, ss. 1-44.
- Yaran, Cafer Sadık, “İnsan-Evren İlişkisi ve İnsancı Kozmolojik İlke”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/11, 1999, ss. 21-34.
- _____, Cafer Sadık, *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, “Eleştirel Deneyimcilik: Dini Tecrübede Swinburne’ün Safdillik İlkesine Karşı Eleştirelilik İlkesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/15, Ss. 25-54.
- Yaşar, Şefik, “Yapılandırmacı Yaklaşımda Öğretmenin Öğrencinin ve Velinin Rolü, *Eğitime Bakış Dergisi*, 2010/17, ss. 15-21.
- Yavuzer, Haluk, *Ana-Baba ve Çocuk*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021.
- Yavuzer, Hasan, vd., “Üniversite Gençliğinin Din Algısı (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Örneği)”, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, 2/2, 2018, ss. 22-48.
- _____, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
- Yazıbaşı, Muhammet Ali, Ortaöğretim Öğrencilerinin Gözünden Seçmeli Din Dersleri: Kırıkkale Örneği, *Dini Araştırmalar*, 21/53, 2018, ss. 149-168.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2011.
- Yıldırım, Bilal, “Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997/2, ss.119-136.
- Yıldırım, Enbiya, “Kur’an’la Yetinme Söyleminin Çıkmazları”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2018/7-8, ss. 39-53.
- Yıldırım, Tamer, “Ateizm mi Agnostisizm mi? Bertrand Russell’in Tercihi”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011/11, ss. 41-52.
- Yıldız, Murat, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2007.

- Yılmaz, Ali, “5. ve 9. Sınıf Öğrencilerinin Ortaokul ve Liselerde Okutulan Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersine Yönelik Görüşleri: Giresun Örneği”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/19, 2018, ss. 425-448.
- Yılmaz, Hüseyin, “Cami Eksenli Din Eğitimi”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan ve Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Yılmaz, Sinan, *Ortaokul Öğrencilerinin (6. 7. ve 8. Sınıf) Dindarlığına Ailenin Etkisi (Trabzon İl Merkezi Örneği)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2017.
- Yorulmaz, Bilal, “Medyadaki Dini Faaliyetler ve Sorunlar”, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü, Dem Yayınları, İstanbul 2018, ss. 445-481
- Yörükoğlu, Atalay, *Gençlik Çağı*, Özgür Yayınları, İstanbul 2012.
- Yüksel, İbrahim, “Varoluşsal Anlam Arayışı ve Kutsalın Etkisi”, *Genç Akademisyenler Birliği Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2021, 1980, ss. 65-106.
- Yürürdurmaz, Tuğba, *Üniversite Gençliği ve Dini Hayat*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2019
- Zavalsız, Mesut, “Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemleri Üzerine Bir Saha Araştırması”, *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 2023/8, ss. 11-43.
- Zavalsız, Y. Sinan ve Şahin, Ensar, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, *Journal of History Culture and Art Research*, 7/2, 2018, ss. 567-599.
- Zengin, Erdal ve Burcu Gezer Şen, “4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Öğrencilerin Sordukları Sorular ve Öğretmenlerin Verdikleri Cevapların İncelenmesi”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2021/40, ss. 56-70.
- Zengin, Mahmut ve Abdurrahman Hendek, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerine Göre Din Dersleri*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2021
- Zengin, Mahmut, *Yapılandırmacılık Ve Din Eğitimi İlköğretim Dkab Öğretim Programlarının Değerlendirilmesi Ve Öğretmen Görüşleri Açısından Etkililiği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Zengin, Zeki Salih, “Tarihî Süreç İçerisinde Kur’an Öğretimi”, *Yaygın Din Öğretimi Bağlamında Yaz Kur’an Kursları Sempozyumu*, Erzurum, 09-11 Temmuz 2010, C. 1, ss. 9-20.

EKLER

Ek 1. Etik Kurul Kararı

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI ETİK KURUL KARARLARI

KARAR TARİHİ	TOPLANTI SAYISI	KARAR SAYISI
30.06.2022	6	2022-660

KARAR NO: 2022-660 Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim Enstitüsü öğrencisi Ayşe VURAL YILMAZ 'ın Prof. Dr. İbrahim TURAN danışmanlığında "Üniversite Öğrencilerinin Dini Yönelimlerinin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi" isimli doktora tezine ilişkin mülakat çalışmasını içeren 69698 sayılı dilekçesi okunarak görüşüldü.

Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim Enstitüsü öğrencisi Ayşe VURAL YILMAZ 'ın Prof. Dr. İbrahim TURAN danışmanlığında "Üniversite Öğrencilerinin Dini Yönelimlerinin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi" isimli doktora tezine ilişkin mülakat çalışmasının kabulüne oy birliği ile karar verildi.

Ek 2. Görüşme Formu

BİLGİ FORMU

1. Yaşınız:
2. Okuduğunuz bölüm:
3. Sınıf düzeyiniz:
4. Mezun olduğunuz lise türü:
5. Aklınıza takılan dini sorular için başvurduğunuz merci:
6. Okumayı tercih ettiğiniz kitap türü:
7. Yıllık okuduğunuz kitap sayısı:
8. Sıklıkla takip ettiğiniz yayın organı:
9. Dindarlık düzeyiniz:
10. Ailenizin dindarlık düzeyi:
11. Ailenizde kararları alan kişi/kişiler:
12. Ebeveyn-çocuk ilişkilerinde ailenizin genel tutumu:
13. Bugünkü dini fikriyatınızın oluşumunda kim/ne etkili oldu?

ACIK UÇLU SORULAR

1. Tanrı'nın varlığı hakkındaki fikriniz nedir?
2. Tanrı'nın evrendeki rolü nedir?
3. İnsanın evrendeki rolü nedir?
4. Doğal afetleri nasıl yorumluyorsunuz?
5. Kendinizi çaresiz hissettiğinizde / zor durumda kaldığınızda ne yaparsınız?
6. İbadetler hakkında ne düşünüyorsunuz?
7. İbadetlerin ahlak ve davranışlar üzerinde nasıl bir etkisi olabilir?
8. Akıl ve din yol göstericilik hususunda nasıl bir rol üstlenmektedir?
9. Din-bilim ilişkisini nasıl yorumlarsınız?
10. Kur'an-ı Kerim hakkındaki fikirleriniz neler?
11. Peygamberlerle ilgili fikriniz nedir?
12. Ölüm ve ötesiyle ilgili görüşünüz nedir?

ÖZ GEÇMİŞ

Ayşe VURAL YILMAZ, 2008 yılında Samsun Anadolu İmam Hatip Lisesi’ni bitirdikten sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği bölümünden 2012 yılında mezun oldu. 2013 yılında OMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programına kabul edildi ve 2016 yılında “İmam Hatip Lisesi Son Sınıf Öğrencilerinin Mesleki Yeterlik Algısı” konulu teziyle yüksek lisansını tamamladı. Aynı yıl Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalında doktora başladı. Ayşe VURAL YILMAZ 2012 yılından bu yana MEB bünyesinde DKAB Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

İletişim Bilgileri

ORCID ID : 0009-0006-1427-0038

Yayınlar:

1. *Sempozyum Bildirisi (Tam Metin)*: Vural Yılmaz, Ayşe, “Anadolu İmam Hatip Liselerinde Öğrenim Gören Öğrencilerin Mesleki Gelişiminin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Ulusal Eğitim Araştırmaları Öğretmenler Sempozyumu*, Ankara, 9-10 Mart 2018, ss. 237-258.
2. *Sempozyum Bildirisi (Tam Metin)*: Vural Yılmaz, Ayşe, “Gençlik Dönemi Psiko Sosyal Sorunların Çözümünde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Rolü”, 2. *Uluslararası Din Eğitimi Kongresi*, Antalya, 9-11 Kasım 2018, ss. 514-523.
3. *Makale*: Turan, İbrahim ve Ayşe Vural, “İmam-Hatip Lisesi Son Sınıf Öğrencilerinin Mesleki Yeterlik Algısı”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/3, 2018, ss. 1745-1760.